

ISSN 1512-9357
UDK 81+82

PISMO

Časopis za jezik i književnost

XXII
Sarajevo, 2024.

BOSANSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO

Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

XXII

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2024

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 22

SARAJEVO, 2024.

Izdavač:

Bosansko filološko društvo,
F. Račkog 1, Sarajevo
www.bfd.ba

Savjet:

Esad Duraković (Sarajevo), Dževad Karahasan (Graz – Sarajevo),
Svein Mønnesland (Oslo), Ivo Pranjković (Zagreb), Angela Richter (Halle)

Redakcija:

Halid Bulić, Munir Drkić, Azra Hodžić-Čavkić, Adnan Kadrić, Nejlja
Kalajdzisalihović, Sanjin Kodrić, Ksenija Kondali, Munir Mujić, Ismail
Palić, Vahidin Preljević i Mirza Sarajkić

Glavni urednik:

Azra Hodžić-Čavkić

Urednik za lingvistiku:

Halid Bulić

Urednik za književnost:

Nehrudin Rebihić

Recenzenti članaka:

Nina Alihodžić, Lada Badurina, Krešimir Bagić, Enisa Bajraktarević,
Almir Bašović, Zrinka Božić, Halid Bulić, Alena Čatović, Elma Dizdar,
Belkisa Dolić, Elma Durmišević, Šehzada Džafić, Namir Karahalilović,
Marina Katnić-Bakaršić, Saša Moderc, Munir Mujić, Amra Mulović, Mirela
Omerović, Merima Osmankadić, Ismail Palić, Edin Pobrić, Vahidin Preljević,
Bernisa Puriš, Marija Runić, Edina Solak, Mirza Sarajkić, Edim Šator,
Mirsad Turanović

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Prvi broj objavljen 2003. godine.

Časopis je indeksiran u bibliografskim bazama MLA, EBSCO i CEEOL.
U elektronskome obliku časopis je dostupan na internetskoj stranici izdavača:
www.bfd.ba

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

LINGVISTIKA

Alen Kalajdžija

Regionalni jezički imperijalizam i njegove reperkusije na identitarni status i razvoj bosanskog jezika 9

Azra Hodžić-Čavkić

Diskursni markeri u *Sarajevskom korpusu SMS poruka na bosanskom jeziku* 21

Aldina Šaljić

Jezički pejzaž sarajevskih bilborda..... 40

Azra Hodžić-Kadić i Amra Halilović

Pismene kompetencije govornika bosanskog jezika druge i treće generacije u Sloveniji 56

Velida Mataradžija

Udžbenici iz morfologije arapskog jezika u osmanskim medresama 73

Sinanudin Tatarević

Profili pristupa u medijskom diskursu: analiza na primjeru dva arapska portala 89

Nejra Memedi

Riječi koje prodaju: analiza reklamnog diskursa na turskom jeziku 107

KNJIŽEVNOST

Berin Bajrić

Gazeli Abdullaha Salahija na arapskom jeziku: lirske ode duhovnoga puta..... 133

Amina Bulić

Posttraumatski stresni poremećaj i narativizacija ratnog iskustva u romanu *William Shakespeare u Dar es Salaamu* 157

Srebren Dizdar	
U vrtložima olujnih vremena: za književne teorije i protiv njih	189
Saira Hadžalić	
Ženska polifonija i karneval u romanu <i>Lađa</i> Džabre Ibrahima Džabre..	219

II. PRIKAZI

Enisa Bajraktarević	
<i>Bosanskohercegovački govori krajem XIX stoljeća – Od Rešetara do Halilovića</i>	241
Mirela Omerović	
Ismail Palić: <i>Gramatika bosanskoga jezika. Sintaksa. Knjiga 1</i>	246
Nudžejma Spahić	
Od slova do značenja – čitanjem do funkcionalne pismenosti	253
Amina Bašić	
Mozaik sa margina jezika i društva.....	258
Azra Hodžić-Čavkić	
Ostati <i>Homo ludens</i>	263
Selma Grahić-Bilić	
Da li je vaš čas nemi film? Razvijanje veštine govorenja u drugom/stranom jeziku (na primerima časova srpskog jezika).....	267
Mirza Sarajkić	
Enciklopedijsko naslijeđe Ali-dede Bošnjaka: most između tradicije i univerzalnosti	272
Lejla Žujo-Marić	
Lingvističko pabirčenje na poljima autofikcije.....	275
Mirza Sarajkić	
Izvještaji s postratnih razmeđa	280
Podaci o autorima	283
Upute autorima	285
Guidelines for Authors.....	287
Hinweise für Autoren.....	289

I. RASPRAVE I ČLANCI

LINGVISTIKA

Alen KALAJDŽIJA

REGIONALNI JEZIČKI IMPERIJALIZAM I NJEGOVE REPERKUSIJE NA IDENTITARNI STATUS I RAZVOJ BOSANSKOG JEZIKA

KLJUČNE RIJEČI: *bosanski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik, jezički imperijalizam, glotofagija, jezički kolonijalizam, jezička asimilacija*

U radu će se pokušati ukazati na probleme očuvanja bosanskog jezičkog identiteta u multiplikativnim odnosima jezičkih standarda u Bosni i Hercegovini u kontekstu srednjojužnoslavenskog jezičkog sistema. Poznata je činjenica da se bosanski jezik nalazi u specifičnoj korelaciji spram drugih i njemu bliskih srednjojužnoslavenskih jezika, zbog čega je primjetna tendencija utjecaja hrvatskog i srpskog jezika, što proizlazi iz podređene pozicije u okvirima južnoslavenskog zajedništva koje je obilježilo gotovo cijelo 20. st. Međutim, benigni i maligni utjecaji nastavljeni su i nakon reafirmacije bosanskog jezika, kako zbog sistemskog provođenja jezičkog imperijalizma, tako i zbog autokolonizatorskih procesa koji su uspostavljeni u bosanskoj jezičkoj zajednici. Razlozi takvog stanja dugotrajni su i produkt su kompleksnosti društveno-političkih odnosa u Bosni i Hercegovini. Niz je faktora koji utječu na takvu situaciju te će se pokušati objasniti kompleksnost navedene pojave, na njezine uzroke, posljedice i reperkusije u sferi očuvanja bosanskog jezičkog identiteta.

UVODNE NAPOMENE

Jezički imperijalizam predstavlja pojam koji u savremenim sociolingvističkim istraživanjima detaljno obrazlaže Filip Robertson (1992; 1994; 2012; 2013), a iz nešto ranijeg vremena vrijedno je spomenuti rad Luja Žana Kalvea (1981), koji se bavi fenomenom kolonijalizma u jeziku te ga, teorijski i praktično, imenuje *glotofagijom*, što bi se ukratko moglo opisati kao tzv. jedne jezika. O jeziku kao izrazu moći društvene klase koja manipulira drugim

teoretizirao je i Pier Bourdieu (1992). Fenomenom jezičkog imperijalizma u novije vrijeme kod nas se bavi Jasmin Hodžić (2021; 2023), a posredno i Besmir Fidahić (2021), dok je i nešto ranije bilo radova koji se suštinski bave navedenim problemom, iako se ne imenuju relativno novijim sociolingvističkim terminima (up. Dizdar 1970; Grabčanović 1971).

Termini *jezički imperijalizam* i *jezički kolonijalizam* u formi svojevrsnog *jezičkog hegemonizma* u modernoj sociolingvistici odnose se na nametanje određenih jezičkih sistema, jezičkih formi i jezičkih obrazaca koji se mogu odnositi na konkretan socijalni i geografski fenomen, kao što je npr. evropski kolonijalizam u Africi, Aziji ili Americi, što je podrazumijevalo i nametanje evropskih jezika kao standarda komunikacije u koloniziranom svijetu. Nažalost, kolonijalizam u praktičnom smislu, posebno kada je riječ o isticanju pojedinih evropskih kultura i crpljenje materijalnih i civilizacijskih vrijednosti koloniziranog prostora, odrazio se i u samome jeziku, ali se u njemu nije samo zadržao već je bio važno vezivno tkivo u provođenju političkih i imperijalističkih težnji za ovladavanjem resursima, kulturama, zajednicama i identitetom (up. Kalve 1981: 13). Spomenuti termini jako su bliski, iako je jasno da među njima postoje stanovite razlike jer obuhvataju kategorije nametnutih jezičkih identiteta u kontekstu određenoga geografskog miljea i kulturno-civilizacijskog područja u kojem nametnuti jezik, de facto, ne predstavlja dio jezičke prakse, a što donekle proizlazi iz općih značenja pojmova imperijalizma, kolonijalizma pa i hegemonizma.

KA IDENTIFICIRANJU PROBLEMA

U konkretnijem slučaju, s primjenom na sociolingvističku oblast bavljenja, to znači da se navedeni pojmovi mogu objašnjavati ne samo prodorom nekoga jezika kolonizatora na određenom području koji podrazumijeva potpuno različite jezike, već istovremeno može označavati i područja u kojima se može govoriti o sličnim ili bliskim jezicima među kojima se preferira status općeprihvaćenih formi i u nominalnom i u suštinskom smislu, iako navedeni fenomeni nisu identični. Štaviše, moglo bi se kazati da je jezički imperijalizam podmukliji i opasniji u situacijama kada je riječ o utjecaju jezika kolonizatora na drugi i istovremeno bliski jezički sistem, jer je sličnošću jezičke strukture zakamufliran pa se teže evidentira. Zbog toga se, u kontekstu razumijevanja ove pojave na centralnom južnoslavenskom području, može govoriti o svojevrsnom regionalno usmjerenom jezičkom imperijalizmu, pri čemu pojam regionalnog općenito može podrazumijevati intencionalni susjedski jezički

utjecaj, a naročito u domeni sličnih ili bliskih jezičkih sistema¹. U tome kontekstu valja spomenuti i Međunarodni dan maternjeg jezika, koji se obilježava 21. februara, a koji je uspostavljen na pravu jezičke zajednice da se koristi svojim jezičkim idiomom bez obzira na njegove sličnosti odnosno bliskosti spram drugog jezika, upravo kakav je urdu u odnosu na bengali, za koji su cijenu platili bangladeški studenti zahtijevajuću službenu upotrebu jezika svoje zajednice u zemlji². No, pitanje prodora i utjecaja različitih jezika svakako je i sociološko i kulturološko i lingvističko pitanje, tako da navedeni proces treba shvatiti i u kontekstu prirodne ekspanzije nekog jezika odnosno jezičke zajednice nauštrb druge jezičke grupacije koja se povlači pred dominantnijim društveno-političkim sistemom a što se realizira i kroz sami jezik. U prilog tome govori pojava *jezičke asimilacije*, koja se javlja kao posljedica jezičkog imperijalizma i kolonijalizma kao oblika jezičkog hegemonizma, čiji je zadatak ovladavanje nametnutim jezičkim formama koje nisu nastajale organskim putem, već je riječ o uvezenom jezičkom stanju, bez obzira na to je li riječ o sličnim ili potpuno različitim jezicima. Ovakva vrsta imperijalizma, nerijetko u sistemima u kojima je riječ o bliskim jezicima, svoju reperkusiju usmjerava i na nivo same nominacije drugog jezika odnosno uskraćivanja prava nekoj zajednici da se koristi svojim jezičkim sistemom u kojem se prepoznaje vlastitost svoga kulturnog identiteta i imena. Shodno tome, upravo je u *Univerzalnoj deklaraciji o jezičkim pravima*, u članu 33. navedeno: “Sve jezične zajednice imaju pravo da sebe nazivaju imenom koje je u upotrebi u njihovom vlastitom jeziku. Svako prevođenje na druge jezike mora izbjeći dvosmisleni ili pejorativnu denominaciju.” (cit. prema: Katnić-Bakaršić 1999: 49), što je svakako jedno od veoma važnih pitanja na centralnom južnoslavenskom jezičkom podneblju.

¹ Zanimljiv pogled u razumijevanju odnosa između bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika u smislu njihove “istosti” i “jedinostvenosti” dao je hrvatski akademik Stjepan Damjanović 2019. godine u intervjuu za Fakultet za crnogorski jezik i književnost kroz metaforu pet istih nebodera, za koje se ne može reći da je riječ o jednom neboderu već o pet nebodera, iako su svi isti, pri čemu svaki neboder podrazumijeva posebnost, naseljenost svojim stanovnicima, povijest i dr. Min. 26.19–29.16. Dostupno na https://www.youtube.com/watch?v=2EZi_KpB-Ck [26. 4. 2024].

² Čak se i Svjetski dan poezije, koji se obilježava 21. marta, na određeni način može razumijevati u datom kontekstu s obzirom na činjenicu da se čitanjem i stvaranjem poetskog diskursa treba odati priznanje i podsticaj nacionalnim, regionalnim i međunarodnim umjetničko-poetskim pokretima, a što podrazumijeva poetsku realizaciju na pojedinačnim jezicima.

Problem sociolingvistički uvjetovanog hegemonizma i rezultata jezičke asimilacije jeste i taj što se njime realiziraju neki od političkih ciljeva s namjerom stvaranja tzv. unitarnih društava pri čemu je njihova unifikacija zasnovana na jezičkom jedinstvu čija se važna poluga u realizaciji zacrtanih političkih ciljeva zasniva na uniformnom standardnom jeziku, čiji je primarni zadatak u tome da pokrije što je moguće veći prostor koji se govori na određenom tlu, unitarnim i jedinstvenim jezičkim standardom. Pri tome, kolateralna šteta takvih procesa jeste nestanak i gubitak osobenih narodnih organskih idioma, o čemu upravo, između ostalog, govori Kalve (1981: 49-62), a koji se sve više povlače pred standardnim jezikom gubeći svoju identitarnu individualnu osobenost na idiomima nižim od jezika kao sistema. Otuda se u narativu društava sa snažnijim imperijalističkim težnjama najčešće govori o suprotstavljenosti civiliziranih spram barbara, nacije spram plemena, jezika spram dijalekta, pri čemu se zapravo nešto kasnije u kontekstu konkretnih lingvističkih fenomena može govoriti o odnosu vladajućeg spram potčinjenog jezika (Kalve 1981: 67-68).

KONTEKST SRPSKO-HRVATSKE JEZIČKE ZAJEDNICE

U pogledu provođenja procesa jezičke asimilacije na prostoru bivše jugoslavenske zajednice, nema nikakve sumnje da je proces stvaranja standardnog i službenog srpskohrvatskog jezika imao zadatak da objedini i unificira društvenu zajednicu, što je moglo biti tumačeno plemenitim političkim činom ujedinjenja južnih Slavena, ali se on kasnije nakaradno transformirao u svrhu određenih političkih zadataka i ciljeva formiranja velike Srbije, kako o tome govori Hastings (2003: 123).

Realizacija i posljedice koje su nastajale u takvom spletu okolnosti proizvele su i *glotofagiju* nad sličnim odnosno bliskim jezičkim zajednicama, kakve su npr. bosanska i crnogorska, koje su se, premda je npr. u Bosni i Hercegovini u većem dijelu 20. st. tinjala vatra jezičkog nacionalnog identiteta u okvirima jugoslavenske jezičke zajednice (up. Hodžić 2018: 20-30), za pravo potpune jezičke emancipacije u modernom razumijevanju nacionalnih društava uspjele izboriti tek krajem 20. i početkom 21. stoljeća. Iako potpun i cjelovit proces afirmacije i otklanjanja višeslojnih naslaga jezičkog kolonijalizma ni do današnjih dana nije izveden na čistac, u savremenom dobu može se jasno evidentirati borba bosanske i crnogorske jezičke zajednice za pravo i slobodu na vlastitost jezičkog identiteta. Tome nesporno svjedoče i društveno-političke prilike u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, u kojima još uvijek postoje izrazite težnje društveno-političkih i ideoloških represalija, gdje se na određenim

prostorima, u javnom diskursu, zakonodavstvu, obrazovnom sistemu, mediji-
ma, pa čak i na nivou saobraćajnih znakova i drugih mnogobrojnih jezičkih
pojavnosti, vrši segregacija i jezički imperijalizam i kolonijalizam procesom
jezičkih asimilacija s ciljem ovladavanja jezika dominantnijeg društveno-poli-
tičkog faktora nad nedominantnijim.

U Crnoj Gori to je slučaj s pokušajima gašenja crnogorskog jezika i
neprihvatanja ove jezičke činjenice od velikosrpskih hegemonističkih nasto-
janja usisavanjem crnogorskog identiteta u okvire srpskog kulturno-jezičkog
miljea, kao također i perfidnim osporavanjima bosanskog jezika u toj drža-
vi, pri čemu je oštrica borbe protiv crnogorskog jezika i identiteta usmjerena i
konkretno preko pokušaja gašenja Fakulteta za crnogorski jezik i književnost.
Iako situacija nije blistava, teško je očekivati da će se crnogorski i bosanski je-
zički identiteti ugasiti, bez obzira na sve teškoće u kojima se ovi jezici razvi-
jaju, kao što je to i slučaj s npr. makedonskom jezičkom zajednicom, koja je
posredstvom bugarskog nacionalno-jezičkog programa označena kao sastavni
dio bugarske jezičke identifikacije, o čemu je s početka 20. st. pisao jedan od
najvažnijih makedonskih kulturnih i jezičkih pregalaca, kakav je bio i lingvi-
sta Krste Misirkov (up. Hodžić 2023: 284-285).

BOSANSKI JEZIK NAKON OSAMOSTALJENJA BOSNE I HERCEGOVINE

U Bosni i Hercegovini, državi s nametnutom dejtonskom ludačkom ko-
šljom, situacija je dodatno složenija. U njoj se segregacija na nivou jezičkih
asimilacija i imperijalizama, kao i prvostepenim oblikom jezičke kolonizaci-
je, vrši na različite načine i uz vrlo zamršene odnose društveno-političkih re-
gula. Tako je u ovoj zemlji, na nivou različitih oblika društvenog uređenja,
prisutno negiranje imena bosanskog jezika, koje svesrdno provode vlasti sa
srpskom i hrvatskom političkom većinom na novou entiteta i na nivou nekih
kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine. To znači da srpski i hrvatski jezič-
ki hegemonizmi ne dozvoljavaju službenu upotrebu bosanskog jezika na lo-
kalnim ili višim nivoima vlasti, a što se vrlo vješto i na perfidan način pravda
ustavno-pravnim rješenjima i zakonskim osnovama (up. Kalajdžija 2016: 102)
– tako da nije moguće dobiti uvjerenje o državljanstvu npr. na latiničnom ili
pak ćirilničnom pismu u dijelovima ove zemlje u kojima vlast pripada jezičkim
nacionalistima.

Pitanje nominacije jezika u žiži je javnosti i ono se najčešće eksploatiše
u dnevnopolitičke svrhe zbog činjenice da hegemonističke vlasti ne dopušta-
ju, po principima jezičke tolerancije i demokratije, npr. imenovanje bosanskog

jezika, za koji postoji čak nekoliko ustavno neriješenih različitih formulacija: bošnjački jezik; jezik kojim govore Bošnjaci; jezik bošnjačkog naroda i sl. (Kalajdžija 2016: 99), mada je pitanje nominacije drugostepena vrijednost ovog pojma, i iako nije po važnosti trećerazredno pitanje zbog simboličke vrijednosti i razvijanja društvene i kulturne svijesti. Poseban fenomen u negaciji bosanskog jezika čini obrazovni sistem u kojem ne samo da nije moguća nominacija – koja se u nacionalističkim jezičkim krugovima shvaća kao *spiritus movens* u zaustavljanju tzv. bosanske jezičke samoidentifikacije – već je riječ i o problemu sadržaja nacionalnog predmeta, što predstavlja poseban problem evidentiranog fenomena.

No, da je situacija dodatno komplicirana, govori činjenica da se unutar same bosanske jezičke zajednice formiraju dva dominantno prisutna pa i suprotstavljena narativa o prirodi bosanskog jezika: u jednom se bosanski jezik na ideološko-političkoj ravni tzv. zajedničkog jezika uzima kao dio četverojezičkog policentričnog sistema južnoslavenskih jezika, koji se zasniva, možda se to ipak može tako kazati, na koloniziranoj predstavi o nacionalnom jeziku, dok se u drugom narativu bosanski posmatra kao poseban jezički fenomen, koji se tretira kao individualan sistem koji dijeli zajedničke osobine s njemu bliskim jezicima, a za koji je opet, u nekim ideološkim krugovima, uvriježeno mišljenje da se radi o svojevrsnom nacionalističkom pristupu jeziku. Otuda, iz takvih percepcija i neujednačenosti stavova koji se ipak mogu okarakterizirati blagim, nerijetko dolazi do različitih npr. normativnih rješenja u pojedinih segmentima bosanskog standardnog jezika, gdje je prisutna tendencija ili maksimalnog uvažavanja mogućih jezičkih diverziteta, ili provođenja određenih vrsta jezičkog puritanstva – iako ovaj fenomen nije ni blizu stepena ovakvog pristupa kakav je zastupljen npr. u hrvatskoj kulturno-jezičkoj zajednici. Svemu tome “kumuje” i unutrašnja sila jezičkog autošovinizma i svojevrsnoga kompleksaštva koji dodatno “ugrožava” bosanski jezički identitet. Istini za volju, takvo je stanje donekle i razumljivo zbog niza faktora koji utječu na nerazumijevanje važnosti bosanskog jezika u definiranju ukupnog kulturnog identiteta jezičke zajednice, a što je opet posljedica niza okolnosti: neadekvatnog obrazovnog sistema i naslijeđenih jezičkih navika obrazovanijeg i nešto starijeg sloja stanovništva čije se obrazovanje temeljilo na srpskohrvatskom jezičkom sistemu, a koje su, zasnovane upravo na glotofagiji, rezultirale u nekim slučajevima “dramom posuđenog identiteta”. Otuda je prisutan stav da neke osobine koje se u normativnoj bosnistici ističu kao tipično bosanske, u percepciji pripadnika ove zajednice nekada smatraju ili ruralnim ili anahronim. U prilog tome svjedoče svakodnevne jezičke navike u bosanskom

javnom prostoru koji je i danas zasićen mnogobrojnim tipičnim srbizmima naslijeđenim iz srpskohrvatskog doba, te također sve snažnije prisutnim kroatizmima, naročito u sferi hrvatske neologističke leksike.

Neki primjeri jezičkog utjecaja srbizacije odnosno kroatizacije u ovom kontekstu mogu se predstaviti samo kao neka vrsta ilustracije procesa koji zadire u neke aspekte upotrebe i identitarne vrijednosti bosanskog jezika, ne pretendirajući na iscrpnosti već isključivo na egzemplarnosti. Tako npr. u domeni standardoloških te književnojezičkih i dijalektskih osobina, srbizacija se realizira(la) na nekoliko jezičkih nivoa koji su lahko ustanovljivi: starogrčko čitanja *b*: varvar, Vavilon, Vizantija; rezultat praslavenskog jotovanja *t*: opština, sveštenik; nepostojanje suglasnika *h* ili njegovo zamjenjivanje: lako, meko, mekušac, melem, trulo, granuti, omorika, istorija, ura!, mana, duvati, čaura, zamajac, buzdovan; asimilacija skupine *hv*: kafa; posuđenice iz klasičnih jezika s finalnom gramatičkom morfemom: simpozijum, kolokvijum, delirijum, magnezijum; oblici zbirnih brojeva i brojnih imenica: sedmoro, sedmorica; tvorbeni modeli: npr. slovenački; izbacivanje partikule u nekim riječima *-r*: veče, juče, takođe; pisanje futura I kao jedna riječ: radiću, biće, čuvaćemo; posuđenice u oblicima muškog roda: minut, sekund itd.; dakanje: želim da pričam, hoćeš da misliš; leksički oblici tipa: dejstvo, vaspitanje, čas, megdan, bašta, saučeeće, ćutati itd. Isto tako, kroatizacija bosanskog jezika vrši(la) se ponajviše na nivou leksičkog posuđivanja koje su produkt kolonizacije bosanskog leksičkog sistema, kao npr.: dužnosnik, obnašati, zvaničnik, glasnogovornik, ravnatelj, stupanj, naoblaka, posebice, čimbenik, vrećica, pakirati, Alep, banuti, fonem, morfem, leksik itd. Među navedenim primjerima ne spadaju leksičke kategorije kao što su npr. tisuća, prisega, jamčiti, siječanj, tko, netko, kruh itd., što su primjeri koji svoju potvrdu imaju i u bosanskoj jezičkoj praksi i organski su dio književnojezičkog naslijeđa.

Iako se kod nas psiholingvistička istraživanja uglavnom vrše znatno slabije, to neće smetati postaviti nekoliko pitanja u vezi sa srbizacijom i kroatizacijom bosanskog jezika u tome kontekstu. Sigurno je da za takvo nešto postoje interlingvistički i esktralingvistički razlozi. Kad je posrijedi srbizacija, najvažniji uzrok treba tražiti u naslijeđenoj i intencionalno uspostavljenoj jezičkoj kolonizaciji Bosne iz vremena srpkohrvatske faze razvoja koja je provedena sistemski organizirano kroz obrazovanje, medije, zakonodavstvo, s obrazloženjem da je riječ o provođenju jezičke politke u sferi usvajanju norme zajedničkog jezika. Zanimljivo je da je čak u jeku srpskog hegemonizma na prostoru bivše Jugoslavije bilo pokušaja da se ekavica u Bosni uspostavi kao ravnopravna ijekavici (up. Hodžić 2022: 376), što se ipak nije dogodilo,

budući da se radilo o flagrantno vidljivom postupku jezičkog hegemonizma. To, međutim, nije zaustavilo spomenuti proces u mnogobrojnim jezičkim aspektima čiji se proces nekada ne može lahko prepoznati, naročito kod prosječnih govornika bosanskog jezika, a koji su prisutni i danas, koji su općeprisutni u bosanskoj jezičkoj praksi, i koji su poneseni s izvora srpskohrvatske intencionalne norme kroz obrazovanje. Na drugoj strani, moguće je da je ključni interlingvistički razlog kroatizacije taj da neki tipični kroatizmi bivaju u upotrebi zbog preciznosti i gramatičke pravilnosti koja je uspostavljena u tim primjerima, iako se također može pretpostaviti da je najmanji broj govornika pod takvim utjecajem jezika. Ako je jezik navika, a sigurno je da i to jeste, onda se dolazi do psiho-socijalnih aspekata interferencija, odakle se broj ekstralingvističkih kriterija za prepoznavanje utjecaja povećava. Tako se može zaključiti da je moguće najveći razlog upotrebe kroatizama u bosanskom govornom prostoru taj što su mas-mediji zasićeni hrvatskim jezičkim idiomom: od crtanih filmova, prijevoda naučnih, igranih i dokumentarnih emisija, preko društvenih javnih mreža s hrvatskim backgroundom, do različitih internet-skih portala, a što svakako ne isključuje i sadržaje koji se plasiraju na srpskom standardu. Također, razloge treba tražiti i u zvaničnim bh. medijima na javnom servisu, kao i udžbenicima i knjigama za različite nastavne oblasti i predmete – od osnovne škole do univerziteta. Može se također pretpostaviti, mada nisu vršena sociolingvistička istraživanja i premda za to postoje određene naznake koje potvrđuje, da se utjecaj hrvatskog jezičkog idioma vrši putem samonametnutih predstava o prestižnosti ovoga jezika i kulture kroz mišljenje i stav da se radi o kulturno razvijenijem jeziku, što svakako govori i o tome u kakvom se indolentnom i indiferentnom položaju nerijetko nalaze sami govornici bosanskog jezika³. Sve to, naravno, dovodi i do pitanja kakav položaj u bh. društvu ima bosanski jezik, zbog čega krivicu ne treba tražiti na strani već unutar same zajednice. To, opet, ima poveznicu spram društveno-političkih neprilika i nevolja.

Problem jezičkih asimilacija na tlu Bosne i Hercegovine vezan je i za pravo srpske i hrvatske jezičke zajednice da se služe svojim standardnim jezikom u promociji vlastitoga kulturnog identiteta, i što po prirodi stvari ne bi smio biti problem. Međutim, zbog očiglednih tendencija i sistemski uspostavljenog jezičkog imperijalizma koji se zapravo stvara u susjednim zemljama,

³ Do navedenog zaključka došlo se posredstvom određenih analiza i diskusija sa studentima s Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, koji su nerijetko isticali spomenutu tvrdnju i psihološki stav spram navedenog fenomena, što dakako ne mora biti općeraširena pojava ali je kao takva sigurno prisutna u svijesti i predodžbi o upotrebi jezičkih idioma.

proces službene glotofagije i jezičkog kolonijalizma sistemski je uspostavljen i ustavno pozicioniran na različitim nivoima društvene organizacije u Bosni i Hercegovini.⁴ Ako se pri tome uzme u obzir i značajno prisustvo tzv. kovanice BHS, koja je naročito raširena u Sarajevskom kantonu i kojom se iznutra rastače identitet bosanskog jezika s obzirom na izrazitu etabliranost srpskog i hrvatskog jezika, onda se dobija još bolji uvid u kompleksnost bosanske jezičke realnosti i koncepciju imanentnog procesa jezičkog samoporobljavanja. Među razlozima takvog stanja nalazi se i, kako je već spomenuto, floskula o zajedničkom jeziku, koja je produkt srpskohrvatske faze razvoja, pri čemu ne treba zanemariti činjenicu da je 20. st. bilo doba konsolidacije nacionalnih jezika, zbog čega je bosanski bio isključen iz svih važnijih procesa domaćeg i međunarodnog etabliranja, što nerijetko proizvodi određenu zbuđenost i nedorečenost u onome sloju društva koji nije dovoljno informiran, kao i u kontekstu međunarodnog etabliranja bosanskog jezika. To je razlog i činjenice da se u svijetu još uvijek mogu naći recidivi srpsko-hrvatske jezičke politike, u kojoj se kao dominantni jezici bivše Jugoslavije i danas ističu spomenuta i etablirana dva.

Uprkos tome, zanimljivo je da u javnom prostoru Bosne i Hercegovine pa i šire, iz perspektive govornika bosanskog jezika nikada nije došlo do negiranja hrvatske ili srpske jezičke tradicije u Bosni i Hercegovini. Razlog je jednostavan: ko može dati sebi za pravo da negira neki identitet ili opredijeljenost neke zajednice u biću svoga jezičkog samoprepoznavanja. Lijek za to jeste organizirano i sistematično provođenje vlastitih jezičkih mjera u cilju jačanja vlastitog jezičkog identiteta bez potrebe negiranja drukčijeg i drugog, što podrazumijeva predanu i dosljednu naučno-stručnu aktivnost, naročito u radu s mladima, te koliko u okviru nacionalnog jezičkog predmeta, isto tako i u drugim vidovima upotrebe standardnog jezika – kroz medije, izdavaštvo, zakonodavstvo i dr.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Detektiranje i ustanovljavanje evidentiranih procesa pokazuju društveno-političku složenost, lingvističku slojevitost i kulturnu agresiju kojima je izložena bosanski jezički identitet. To dovodi do zaključka da je rješenje u

⁴ Eklatantan primjer takvog stanja predstavlja narativ o tzv. Kallayevoj bosanštini, koja se predstavlja kao tobožnji izraz tzv. bosanskog jezičkog imperijalizma a što po prirodi stvari niti je ikada zaživio, niti je bio posljedica djelovanja tadašnjih bosanskih političkih subjekata.

zaustavljanju glotofagije, jezičkog imperijalizma i kolonijalizma u pojavnim oblicima jezičkog hegemonizma i već ostvarenim rezultatima jezičke asimilacije složeno i da se na njemu treba sistemski raditi, pri čemu je važno voditi računa o svim drugim, mogućim i dubljim jezičkim i kulturnim reperkusijama na bh. društvo. Možda je prvi korak u tome da se institucionalno i uz pomoć društvenih i političkih poluga radi na razvijanju svijesti o bosanskom jezičkom identitetu, uz nužno potrebne argumente razvijanja jezičke tolerancije i demokratizacije, koji će ostati mrtva ideja ukoliko se ne učine potrebni politički iskoraci u razumijevanju ključnih riječi savremene demokratije: slobode i prava. U konkretnijem slučaju, razvijanje svijesti i društveni angažman akademske i kulturne zajednice treba stvarati na zdravim osnovama i bez populizma, kroz jačanje identitarnog razvoja bosanskog jezika koji se u prvom nivou djelovanja mora vršiti kroz očuvanje onih najvažnijih atoma jezičke samoprepoznatljivosti koje zavise i od svijesti govornika, i od simboličke upotrebe, i od pravilnosti određene gramatičke strukture, i od etimološkog, i analoškog postanja jezičkih pojava, pa sve do organiziranog društvenog djelovanja u sferi zaštite ovog izuzetno važnog duhovno-mentalnog potencijala pojedinca i zajednice. Potom slijedi naredni korak koji podrazumijeva raskrinkavanje nametnutih ideološkojezičkih antagonizama spram bosanskog jezika te snažno odupiranje jezičkoj i kulturnoj kolonizaciji domaćeg prostora.

A prije svega toga, potrebno je prižditi sve nametnute lažne zablude koje ne dozvoljavaju normalan razvoj identitarne svijesti o bosanskom jeziku, a zatim harmonično, dosljedno i dostojanstveno do korijena žeci trnjište iluzija u samozavaravajućem razumijevanju svoga jezičkog krova pod nebom dostojanstvenog bivstovanja. Potom treba doći vrijeme kada će bosanska jezička zajednica napokon početi prestati spaljivati kulturnom inkvizicijom nametnute i vanjskom intervencijom proglašene tzv. bosanske jezičke vještice u jangiji (samonetnutih) srpsko-hrvatskih jezičkih zabluda koje su postepeno ali dosljedno i adekvatno uzimale i danas uzimaju danak bosanskom jezičkom identitetu.

LITERATURA

- Bourdieu, Pierre (1992), *Što znači govoriti*, Naprijed, Zagreb
- Fidahić, Besmir (2021), *Linguistic Justice at the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing
- Dizdar, Mak (1970), "Marginalije o jeziku i oko njega", *Život*, br. 11-12, novembar/decembar 1970.

- Grabčanović, Hasan (1971) “Naša Republika nije ničija lingvistička kolonija”, SSRN BiH, br. 3-4. Sarajevo, 2-3.
- Hastings, Adrian (2003), *Gradnja nacionaliteta*, Buybook, Sarajevo
- Hodžić, Jasmin (2018), *Bosanski jezik. Statusna pitanja bosanskog jezika kroz historiju i historija nauke o bosanskom jeziku*, Simurg Media i Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
- Hodžić, Jasmin (2021), “Hrvatski i bosanski jezik u RBiH (1992–1995) u svjetlu teorije jezičkog imperijalizma: jezička politika i školstvo”, *Slavia Centralis*, Vol 14, No 1. Department of Slavic Languages and Literatures, Faculty of Arts, University of Maribor, str. 64-79.
- Hodžić, Jasmin (2023), “Makedonski i bosanski jezik između jezičke pravde i jezičkog imperijalizma”, zbornik radova s VII međunarodne naučne konferencije *Makedonskiot jazik – izvor na naučni istražuvanja*, 19-20. 10. 2022, Skopje; Institut za makedonski jezik “Krstev Misirkov”, Skoplje, 283-297.
- Kalajdzija, Alen (2016), “Aktuelni problemi bosanskog jezika: jučer, danas, sutra”, *Rezolucija o bosanskom jeziku (Zbornik radova)*, El-Kalem, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
- Kalve, Luj Žan (1981), *Lingvistika i kolonijalizam. Mala rasprava o glotofagiji*, prevela: Jagoda Krivokapić, Nolit, Beograd
- Katnić-Bakaršić, Marina (1999), “Jezična prava između teorije i prakse u višenacionalnim zajednicama – Analiza novijih dokumenata Vijeća Europe i UNESCO-a”, *Simpozij o bosanskom jeziku (zbornik radova)*, Institut za jezik, Sarajevo, 51-64.
- Phillipson, Robert (1992), *Linguistic imperialism*, Oxford, England: Oxford University Press
- Phillipson, Robert (2012), “Imperialism and colonialism”, *The Cambridge Handbook of Language Policy*, ed. Bernard Spolsky. Cambridge: Cambridge University Press, 203-235.
- Phillipson, Robert (2013), “Linguistic Imperialism”, *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Edited by Carol A. Chapelle. Blackwell Publishing Ltd. Published 2013 by Blackwell Publishing Ltd.
- Skutnabb-Kangas, Tove, Phillipson, Robert (1994), “Linguistic Imperialism”, *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Pergamon Press & Aberdeen University Press, 2223-2226.

E-literatura

https://www.youtube.com/watch?v=2EZi_KpB-Ck [26. 4. 2024]

REGIONAL LINGUISTIC IMPERIALISM AND ITS REPERCUSSIONS ON THE IDENTITY AND DEVELOPMENT OF THE BOSNIAN LANGUAGE

Summary

The paper attempts to point out to the problems of preserving the Bosnian linguistic identity in multiplicative relations of linguistic standards in Bosnia and Herzegovina in the context of the Central South Slavic language system. It is a well-known fact that the Bosnian language is in a specific correlation with other and similar Central South Slavic languages, which is why there is a noticeable tendency of influence of Croatian and Serbian language on the Bosnian language, which stems from its subordinated position within the framework of the South Slavic unity that marked almost the entire 20th century. However, benign and malignant influences continued after the reaffirmation of the Bosnian language, both because of the systematic implementation of linguistic imperialism and because of the autocolonizing processes established in the Bosnian language community. The reasons for this state of affairs are long-lasting and are a product of the complexity of socio-political relations in Bosnia and Herzegovina. There are a number of factors that affect such a situation and we will try to explain them in the paper. The aim of the paper is to point out to the complexity of the aforementioned phenomenon, its causes, consequences and repercussions in the sphere of preserving the Bosnian linguistic identity.

KEY WORDS: *Bosnian language, Croatian language, Serbian language, linguistic imperialism, glottophagia, linguistic colonialism, language assimilation*

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

DISKURSNII MARKERI U *SARAJEVSKOM KORPUSU SMS* *PORUKA NA BOSANSKOM JEZIKU*¹

KLJUČNE RIJEČI: *diskursni markeri, SMS poruke, korpusna lingvistika, konceptualna metafora*

Proučavanje jezika *Sarajevskog korpusa SMS poruka na bosanskom jeziku* još je jedan prozor u komunikaciju jezikom. Tek formiran, ovaj korpus moći će pokazati koje su navike govornika postojale u vezi s organizacijom poruke u kanalu koji je bio obilježen značajnim brojem ograničenja. Njegova ograničenja u strogom tehničkom smislu ipak treba razumjeti kao nekontekstualna ograničenja koja su mogla doprinijeti razvoju različitih strategija za njihova prevladavanja. Odluke *kako organizirati sadržaj poruke* pošiljaoci su donosili najprije u odnosu na to kome se kreira poruka i u odnosu na neposredni vremensko-prostorni kontekst, ali i na osnovu same teme poruke. Za organizaciju poruka pošiljaoci SMS-a u vezanim interakcijama koristili su se diskursnim markerima kako bi efektno mogli prenijeti poruku na nekoliko nivoa komunikacije. Budući da oni obilježavaju interakciju između ideja iznesenih u sadržaju poruke i samog autora poruke, diskursni markeri osiguravaju smjer u kojem bi primalac trebao (i morao) razumjeti poruku. Diskursni markeri u SMS porukama djeluju na više nivoa: interpersonalnom (izgladivanje odnosa između sagovornika), referencijalnom (organiziranje odnosa prema vanjezičkom svijetu kroz diskurs), strukturalnom (organiziranje diskursa) i kognitivnom (čini kognitivne procese eksplicitnim), a u strogom sintaksičkom smislu funkcioniraju kao elementi koji ne pripadaju rečenicama unutar čijih se sastava javljaju; oni pripadaju samom diskursu te je proučavanje diskursnih oznaka proučavanje samog kanala u okviru kojeg se realizira komunikacija. U ovom radu istražujemo prisustvo diskursnih oznaka i njihovu upotrebu u SMS porukama na bosanskom jeziku. Prije svega posebnu pažnju obratit ćemo na prisustvo pojedine klase riječi (čestica *evo, eto* i *eno*; glagola *vidi, vidis* i *znas*;

¹ Rad je izložen na naučnom skupu *Analiza diskursa i kritička analiza diskursa u Bosni i Hercegovini* održanom 27. i 28. 9. 2024. godine.

uzvika *oh* i *hm*) te pojasniti motivaciju za njihovo prisustvo konceptualnim mehanizmima metafore. I ovo istraživanje pokazuje da se SMS s pravom smatra nasljednikom navika iz razgovornog stila.

0. UVODNE NAPOMENE

Terminološka sintagma *diskursne oznake* porijeklom je iz anglosaksonске lingvističke tradicije i, kao što je slučaj i s drugim terminima, doživio je određenu vrstu razuđenosti i dodatne elaboracije kad je izašao izvan perspektive engleskog jezika. To je tako jer se u obzir uzimaju i druge tradicije te priroda i razvitak drugih jezika i odgovarajućih lingvističkih tradicija. Ipak, terminološku “šumu” i ono što se njome pokriva treba razumjeti kao odraz različitih teorijskih pristupa istoj ili naizgled istoj problematici, što se može tumačiti i kao rezultat konsolidiranosti i esencijalnosti određenog jezičkog fenomena.²

Dovoljno je kazati da se diskursnim oznakama u ovom radu smatra funkcionalnospecifična klasa heterogenih gramatičkih sredstava kojima se ne izriče propozicijski sadržaj rečenice, nego se njome upućuje na interpretativna ograničenja teksta unutar čijeg se sastava javlja (usp. Jurčević 2021; Badurina 2018; Đurić 2015; Dolić 2015; Nigoević 2011), tako da mogu proći test brisanja. U kontekstu SMS-a kao prvog kanala za digitalnu komunikaciju dostupnu širokim masama diskursne oznake pojavljuju se kao signali koji upućuju na specifičnost SMS-a kao teksta koji baštini naslijeđe razgovornog stila, ali ne samo to. Radi se o *singularnosti* SMS-a koja implicira intenciju autora da njegova poruka bude upućena *jednom* primaocu i interpretirana u skladu sa specifičnostima njihove sociokulturne relacije, što znači da je uloga diskursnih oznaka u SMS-u utoliko značajnija. Također, sekundarna je vrijednosna informacija te osobine i činjenica da su propozicijski sadržaj poruke i diskursnim oznakama naglašena osobenost SMS-a kao medija međusobno konkurentni elementi odaslane poruke. Naime, sadržaj poruka u čijem se sastavu javljaju diskursne oznake pokazuju da je došlo do promjene tematskog fokusa autora poruke te je taj prijelaz omogućen upravo diskursnim oznakama kao svojevrsnim uputama kako tumačiti propozicijski sadržaj tako sažete forme kao što je SMS. Slično se često, uz druga verbalna i neverbalna sredstva, dešava u razgovornom stilu, što znači da diskursne oznake svjedoče u korist razumijevanja SMS-a kao bližeg govoru, tj. razgovornom stilu.³ Odluka koju oznaku će autor poruke ko-

² O ovome će kasnije biti više riječi.

³ Ukoliko se u budućnosti bude formirao novi SMS korpus koji bi označavao omeđenu zbirku poruka odaslanih s korporacijskih adresa na mnogobrojne korisničke adrese, (ne)prisustvo

ristiti, kako će je organizirati u odnosu na propozicijski sadržaj SMS-a i gdje će je pozicionirati – pruža uvid u samu komunikaciju, zatim u prirodu SMS-a kao kanala za komunikaciju, ali i prirodu diskursnih oznaka koje se pojavljuju u formi od 160 karaktera.

Stoga, u ovom se radu bavimo diskursnim oznakama u autentičnim i autorskim SMS-ovima kao eksplicitnim signalima za sociokulturni kontekst i za interpretativna ograničenja.

1. SARAJEVSKI KORPUS SMS PORUKA NA BOSANSKOM JEZIKU

Korpusna je lingvistika⁴ s obzirom na svoju prirodu čvrsto ukorijenjena u empirijskim, induktivnim oblicima analize, pri čemu se oslanja na stvarne upotrebe jezika kako bi se izvela pravila ili istražili trendovi o načinima na koje ljudi zapravo proizvode jezik te imaju kontrapunktalnu poziciju u odnosu na introspekciju kao metodu razumijevanja jezičkih fenomena. U tome je i njena prednost budući da postoje zdravorazumska opravdanja da istraživači ne donose uvijek tačne prosudbe o tome kako se jezik koristi. Frazeološka građa i njena teorijska stajališta eklatant su primjer toga. Osim toga, u XX i XXI stoljeću postalo je jasno koliko su brojke važne, koliko je statistika općenito važna, te je prednost kompjutera i softverski obrađenog jezika u tome što mogu tačno izračunati čestote i obaviti statističke testove brzo i precizno, dajući time istraživačima pristup lingvističkim obrascima i trendovima pouzdano. Korpusna analiza može omogućiti istraživačima da potvrde ili opovrgnu istraživačke i radne hipoteze svojih radova. Međutim, statistiku i ovisnost

specifičnih diskursnih oznaka poput *evo* i *znas* moglo bi biti uzeto kao pouzdano sredstvo za razdvajanje ovih dviju vrsta komunikacije SMS-om: poslovne i lične.

⁴ Korpusna lingvistika sve je popularnija oblast lingvistike koja uključuje analizu zbirki elektronski pohranjenih tekstova, uz pomoć kompjuterskih softvera. Riječ *korpus* je latinska riječ za tijelo – te ona dakle označava neku omeđenu zbirku tekstova koji po nekom kriteriju pokazuju strukturalnu organizaciju. Korpusna lingvistika karakterizira se zbog toga kao *metodologija* u lingvistici, a ne neka njena grana. To podrazumijeva da osigurava put kojim se mogu ustanoviti granice i proučavati određeni jezički fenomeni ili određene jezičke razine. Gotovo svaki istraživač jezika na bilo kojoj akademskoj razini u jednom je momentu primoran napraviti vlastiti korpus. Međutim, zbog specifičnosti i ograničenja takvih korpusa te nemogućnosti da se premosti jaz između privatne i javne zbirke, što može biti uzrokovano različitim razlozima, “lični” korpusi obično ostaju to što jesu. Ipak, mali dio njih izdrži tranziciju do javnog korpusa. Javni su korpusi dostupni svima te tako mogu biti eksploatirani na razne načine, što ih čini izuzetno vrijednim jezičkim informacijama o nama samima. Takav je slučaj sa *Sarajevskim korpusom SMS poruka na bosanskom jeziku*.

o brojevima u jeziku ipak treba shvatati u kontekstu, tj. ovisno o relevantnim parametrima za govornike jedne jezičke zajednice.

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet 2023. godine objavio je svoj prvi korpus bosanskog jezika. *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku* (Bulić – Durmišević – Hodžić-Čavkić – Bajraktarević – Ahmetspahić – Šabić 2023) prvi je takav svoje vrste u Bosni i Hercegovini. Ipak, sam rezultat projekta pokazao je potrebu za vidljivošću van države tako da je internacionalizacijom tima postigao željenu vidljivost i to na slovenačkom repozitoriju CLARIN. U mjesecu maju 2024. godine bio je najistraživaniji korpus na navedenom repozitoriju.⁵

Osnovne odlike *Sarajevskog korpusa SMS poruka na bosanskom jeziku* jesu:

- 1) specijaliziranost – jer služi istraživanju jednog oblika komunikacije;
- 2) statičnost – jer se ne planira njegovo proširivanje budući da je broj od 10.000 autentičnih poruka dovoljan za uvid u komunikaciju SMS kanalom te se može smatrati maksimalno reprezentativnim;
- 3) sinhronost – jer obuhvata period 2002–2022;
- 4) dijahronost – jer se mogu evidentirati promjene u jeziku.

Iako u nazivu stoji da je sarajevski, ovaj korpus je prije svega bosanski budući da obuhvata govornike bosanskog jezika bez obzira na teritorijalnu odrednicu.⁶ Međutim, s obzirom na to da je prikupljan i obrađivan u Sarajevu, pripala mu je navedena etiketa.

2. SMS KAO DISKURS

Iako je SMS preinačio svoju svrhu i efektivnost, treba kazati da je njegova dominantna upotreba u jednom periodu siguran i pouzdan pokazatelj da su njegovi korisnici srastali s tehničkim ograničenjima samog kanala te da su kreirali u odnosu na svoje potrebe specifičnosti što se odnose na komunikaciju bosanskim jezikom općenito.

Ono što karakterizira SMS kao medij za komunikaciju jeste nedostatak uvida u kontekst te se među korisnicima razvijaju različite strategije prevazilaženja datog problema. SMS je spoj ne samo privatnog i javnog nego i virtualnog i fizičkog, analognog i digitalnog, alfabetskog i numeričkog, sinhronog i asinhronog itd. koji kreira posebne obrasce (jezičkog) ponašanja; on se može shvatiti kao nastavak formi poput pisama, telegrama, komunikacije

⁵ Dostupno na [The Sarajevo Corpus of SMS Messages in Bosnian 1.0 \(clarin.si\)](https://clarin.si) [11. 7. 2024].

⁶ Metapodaci o informantima nalaze se u samom korpusu.

pejdžerom, razglednica i sl., koji predstavljaju oblike komunikacije na lančano upotrijebljenim “porukama” te im je inherentno svojstvo – vremenska pauza. Stoga, prilagođena “odgođenost” u odgovoru i u ovoj nesumnjivo vezanoj konverzaciji, tj. jednoj vrsti *gotovo* sinhronog diskursa, pruža uvid u kvalitet jezičkih jedinica koje je oblikuju.⁷

Oksman i Turtianen (2003: 332) napominju da je upotreba SMS prirodna, gotovo organska u svakodnevnom životu, a Kasesniemi i Rautianen slanje SMS označavaju kao “sredstvo za suočavanje sa svakodnevnim životom, a ne uslugu za posebne grupe korisnika” (2002: 170). U kontekstu toga, dakle, ovakav medij zahtijeva da se sagleda iz perspektive situacione jezičke varijacije, što artikulira njenu osnovnu osobinu ovisnosti o kontekstu, koji je, dakako, lične prirode. Tehnička – nekontekstualna – ograničenija medija mogu se rekonceptualizirati i redefinirati kroz individualno “zauzeće” (*affordances* prema Gibson 1986), što SMS čini pogodnim za personalizaciju.

SMS je u odnosu na druge medije pomoću kojih komuniciramo (bio) ličniji i zbog toga pretpostavlja(o) višu angažiranost pošiljaoca i primaoca,⁸ ali zavisi i od same prirode njihovog odnosa, trenutnih potreba iz koje proizlazi komunikacija te – prilika u kojima se SMS piše, što nas upućuje na karakterističnost SMS-a u odnosu na druge oblike komunikacije koji mu prethode. Prilagođena “odgođenost” u odgovoru utječe na kvalitet svih jedinica koje oblikuju određeni turnus u njoj. Mogućnost odgođene reakcije na jezičku akciju putem kanala SMS poruke značajno utječe na način kako će recipijent uobličiti postojeći jezički materijal i kvalitet prema premisama i kulturi ponašanja u SMS-u.

Objedinjenost SMS poruka u jednom korpusu oda je SMS-u kao diskursu, koji se može definirati kao kompleksna obavijesno zaokružena jedinica ostvarena u digitalnom mediju. Budući da je tako, SMS odlikuju opće karakteristike *teksta*:

- 1) koherencija, koja predstavlja logičku utemeljenost,
- 2) kohezija, koja predstavlja jezičku povezanost,
- 3) intencionalnost, koja predstavlja autorstvo ili autora poruke,

ali nabrojanom treba dodati i specijalizirano usmjerenu *singularnost* SMS-a koja istovremeno pripada i pošiljaocu i primaocu poruke te je to u kontekstu

⁷ V. radove na polju proučavanja jezika u SMS-u u bosnistici: Šehović (2012); Klimentić (2016); Bulić (2024a); Bulić (2024b); Hodžić-Čavkić (2024).

⁸ Frehner (2008) u svom istraživanju pokazuje da veliki broj SMS poruka sadrže visoku stopu tzv. “prefatory expressions”, tj. diskursnih oznaka s inicijalnom semantikom, te leksike razgovornog stila.

preinake funkcionalnosti SMS kanala u periodu nakon prevalencije drugih platformi za komunikaciju vjerovatno i jedini kriterij šta bi trebalo uzimati u obzir prilikom uspostavljanja granica određenog SMS korpusa. Naime, budući da je doživio da se u ovom momentu gotovo isključivo koristi za korporativne potrebe, uz poneki izuzetak za skretanje pažnje pošiljaocu da odgovori na poruku poslanu preko drugih kanala za komunikaciju, što se može razumjeti kao integracija medija, SMS kanal sve manje liči na kanal za ličnu komunikaciju te je stoga sve manje zanimljiv za mjerenje pravih intencionalnosti ili autorstva poruka, a sljedstveno tome i – diskursnih oznaka. *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku* stoga ima dobro postavljene granice i kriterije za odabir sadržaja koji ga čini. Osim usamljenih slučajeva generičkog sadržaja za pojedine blagdane koji se slave u BiH ili poruke ljubavnog karaktera, sadržaj SMS poruka prikupljenih u njemu odlikuju se singularnošću. To može imati značajne posljedice po rezultate ispitivanja te tako, budući da su poruke autorske i autentične, varijable koje se u budućim istraživanjima ovog korpusa budu pratile mogu pokazati njegovu kapitalnost. Stoga, opredjeljenje i koncepcija nosilaca projekta *Sarajevski korpus SMS poruka na bosanskom jeziku* u vezi s njegovim granicama pokazuju da su bile motivirane i utemeljene. Sve-mu nabrojanoj SMS-u treba dodati i *multimodalnost* kao inherentnu osobinu budući da ima mogućnost koristiti različite semiotičke sisteme (verbalni, piktoralni) (usp. Ivković – Radinković 2023).

U kontekstu teme ovog rada treba kazati da je i element *kohezije* SMS-a kao teksta važan parametar. Naime, jezička (ne)povezanost diskursnih oznaka SMS-a s ostatkom njegovog sadržaja kao teksta pokazuje da je SMS bliži razgovornom stilu te je vrijedan resurs za ispitivanje organskog bosanskog jezika. S druge strane, njegova obavijesna zaokruženost ne podrazumijeva tek pozicijski ili istinosni element kao jedini element koji se javlja kao potencijal za značenjsko dekodiranje iako bismo od strukture svedene na 160 karaktera po poruci to i očekivali (usp. Hodžić-Čavkić 2024). Njegov je sadržaj, upravo zbog bliskosti s razgovornim stilom, često opterećen i drugim elementima komunikacije, ne samo infomativnoobavijesnim. Zbog toga smatramo da se diskursni markeri u SMS-u pojavljuju kao elementi konkurentni njenom pozicijskom sadržaju. Ta konkurentnost podrazumijeva činjenicu da diskursni markeri u SMS porukama imaju ulogu na više nivoa: *interpersonalnom* jer omogućavaju eksplicitnije izražavanje odnosa između sagovornika, *referencijalnom* jer organiziraju odnos prema vanjezičkom svijetu kroz diskurs, *strukturnalnom* jer organiziraju sam diskursa i *kognitivnom* jer omogućavaju da se kognitivni procesi lakše elaboriraju (usp. Tagg 2012).

3. DISKURSNE OZNAKE I SMS KANAL

Pojam *diskursne oznake*, kao što smo kazali, ne pokriva u svim tradicijama isto značenje, a i neke tradicije baštine drugačije perspektive u teorijskom i praktičnom smislu. Tako, npr., Vickov navodi da se “diskursne [se] oznake u stručnoj literaturi prepoznaju i kao upućivački izrazi (engl. cue phrases, Knot i Dale, 1994), diskursni konektori (engl. discourse connectives, Blakemore, 1992), diskursni operatori (engl. discourse operators, Redeker, 1991), rečenični konektori (engl. sentence connectives, Halliday i Hasan, 1976), pragmatičke oznake (engl. pragmatic markers, Fraser, 1988; 1990, Schiffrin, 1987), pragmatičke čestice (engl. pragmatic particles, Ostman, 1981), diskursne čestice (engl. discourse particles, Schourup, 1985), itd.” (2010: 96).

Tri su konsolidirane perspektive u lingvistici kad je riječ o tome kako treba razumjeti diskursne oznake: semantička, čiji su zagovaraoci Halliday – Hasan (1976); diskursna, čija je glavna zagovarateljica Schiffrin (1987), koja je i popularizirala ovu terminološku sintagmu; te pragmatička, koju zagovara Fraser (1988; 1990). Semantički pristup svodi diskursne oznake na tekstualno koheziono sredstvo (Badurina – Matešić 2013: 12); diskursni pristup naglašava njihovu ulogu u govornoj interakciji i u usklađivanju sagovornika (Kurtić – Aljukić 2013: 512); pragmatička perspektiva ističe činjenicu da se diskursne oznake odnose na govornikovu intenciju i funkcioniraju kao poveznice između segmenata između kojih se umeću (Košutar – Hržica 2019: 159). Bez obzira na pristup nekoliko je značajki diskursnih oznaka:

- a) čini ih heterogena skupina jezičkih sredstava;
- b) uobičajeno zauzimaju inicijalnu poziciju, ali *ne* nužno;
- c) pokazuju sintaksičku neovisnost o ostatku rečenice;
- d) prozodijski i ortografski *moгу* biti izdvojene;
- e) ne iskazuju propozicijski sadržaj rečenice.

Ovom popisu osobina diskursnih oznaka treba dodati i činjenicu da ih ne izriče skupina riječi s deiktičkim i/li supstitucionalnim značenjem budući da ne mogu izdržati test brisanja te pokazuju da pripadaju rečeničnom ustroju i imaju konektorsku ulogu na nivou diskursa.

U poruci 05744 *Sarajevskog korpusa* nalazimo diskursnu oznaku *eto* na neobičnoj finalnoj poziciji unutar jedne od rečenice poruke. Činjenica da ju je autor poruke u toku kreiranja imao priliku premjestiti na uobičajeno inicijalno mjesto unutar teksta, kako literatura često sugerira (usp. Ceković-Rakonjac 2011; Čudomirović 2017), govori o tome da je njeno mjesto tu s nekim dodatnim značenjem ili ograničenjem. Usp.:

05744	Tekst poruke	Metapodaci		
Ja sam sinoc ovo sto je nakacila pa eto. I veceras cu odnijeti sve u muzej		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	Ž	Ž	
	*Dob	29	19	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	16	Zanimanje	ekon. tehničarka	
*Broj znakova (s razmacima)	74	*Mjesec i godina slanja poruke	08/2021	
Napomene informanta: ↓				

U govoru se čestica *eto*⁹ može koristiti kao “nesvjesno” jezičko sredstvo koje ima svrhu popuniti sadržaj iskaza, ali u materijalnoj ostvarenosti SMS-a, koja predviđa intenciju i svjesnost te ekonomizaciju iskaza, mora imati neku svjesno artikuliranu funkciju. Drugim riječima, ona se ovdje pojavljuje kao ograničenje koje nameće interpretaciju iskaza koji joj prethodi, ograničenje koje je kontekstualno ovisno o sociokulturnoj relaciji učesnika u komunikaciji, što znači da su diskursne oznake i u SMS-u izuzetno interakcijske, kako je i prirodno razgovoru.¹⁰

To nam pokazuje i SMS 09032 koji sadrži oznaku *onaj*, tipičnu za razgovorni stil. Usp.:

09032	Tekst poruke	Metapodaci		
Ne cusmo se mi danas xd. Onaj, eto posto vjerovatno ides na tr. I to, hajd da se ujutro cujemo ili vcrs. Na faceu?		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	Ž	Ž	
	*Dob	15	16	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	srednje	srednje	
*Broj riječi	24	Zanimanje	učenica	
*Broj znakova (s razmacima)	114	*Mjesec i godina slanja poruke	02/2012	
Napomene informanta				

Artista Winda

⁹ Bulić (2022: 101) *eto*, *evo* i *eno* smatra prilozima onda kada one imaju tačno određene dopune, a česticama kada nemaju tu funkciju.

¹⁰ Ovo otvara intrigantno polje lingvističkog razumijevanja emotikona u SMS-u. Naime, po svemu sudeći i oni pripadaju sredstvima kojima se ispunjava uloga interpretativnog ograničenja sadržaja SMS-a te bi također mogli biti sagledani kao diskursne oznake (usp. Tagg 2012: 105).

U 15.330 rečenica koje čine *Sarajevski korpus* ovdje razmatrane diskursne oznake (čestice *eto*, *evo*, *eno*; glagoli *vidi*, *vidis* i *znas*) pojavljuju se u različitim vrijednostima, što znači da je i njihova nedosljednost neka posebna zakonitost. Stoga, u nastavku rada nastojat ćemo otkriti šta motivira njihovu čestotu, sastav, poziciju i funkciju unutar SMS-a koje čine *Sarajevski korpus*.

4. ANALIZA DISKURSNIH OZNAKA U SARAJEVSKOM KORPUSU: *EVO*, *ETO*, *ENO*; *OH*, *HM*; *VIDI*, *VIDIS*, *ZNAS*

Najčešća je među traženim leksemama riječ *evo*, računajući je i s oblicima *ev* i *eo*, specifičnim za razgovorni stil. Ona se pojavljuje 603 puta u *Sarajevskom korpusu*.

(7 items, 603 total frequency)

Word (token)	Frequency	Relative %
☐ Evo	292	2,272.52 ...
☐ evo	281	2,186.91 ...
☐ Ev	10	77.83 ...
☐ Eo	8	62.26 ...
☐ EVO	5	38.91 ...
☐ ev	4	31.13 ...
☐ eo	3	23.35 ...

Od 603 pojavnosti 442 realizirane su kao diskursne oznake, što čini 73,03% od ukupne vrijednosti: to je dobijeno eliminacijom onih slučajeva kad *evo* jeste prezentativna čestica,¹¹ tj. kad pokazuje rekcijско svojstvo. Budući da se *evo* definira kao oznaka za *trenutnost* (usp. Halilović – Palić – Šehović 2010: 277) i da se koristi kao leksičko sredstvo proizašlo iz prvog lica, možemo kazati da njegova prevalencija može biti pouzdan indikator naslijeđa razgovornog stila u SMS kanalu. Usp.:

02409	Tekst poruke	Metapodaci		
	Kod mene nije bilo guzve, ja evo sjela u tramvak kad revizori, evo cekam drugi		Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	26	24
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	15	Zanimanje	profesorica	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	78	*Mjesec i godina slanja poruke	09/2020	
Napomene informanta: †				

¹¹ Belaj i Tanacković Faletar ih nazivaju *prezentativni demonstrativi* (2014: 137).

Čini se da je upotreba diskursne oznake *evo* motivirana nemogućnošću da se na drugi način nadoknadi odgođeno prisustvo, tj. trenutno nepristvo sagovornika, odnosno nemogućnošću da se sagovorniku na drugi način da uvid u kontekst određene situacije. Tako se *evo* kao diskursna oznaka koristi kao neki vid evidencijalne strategije kojom se daje poseban subjektivni doživljaj temporalnosti, tj. njegove napetosti. Sagovorniku se na taj način pruža mogućnost simultanog doživljaja nekog izmještenog trenutka kojem objektivno nije mogao prisustvovati, a govorniku je važno da kontrolira interpretacijsku vrijednost iskaza koji slijedi nakon diskursne oznake ili joj neposredno prethodi.¹² Obično se nakon diskursne oznake *evo* pojavljuju glagoli kretanja ili glagolima kojima se iskazuje neka akcija: *kretati, doći, stići, sići, ući* itd., što znači da se *evo* kao diskursna oznaka koristi kao sredstvo objektivizacije propozicijskog sadržaja poruke. Drugim riječima kazano, diskursna oznaka *evo* pojačava asertivnost propozicijskog sadržaja jer artikulira takvo tumačenje objektivne stvarnosti govornika/autora poruke koji za to preuzima odgovornost (usp. Piper i dr. 2005: 1014). Time se kontrolira interpretacija propozicije rečenice, što je vjerovatno uvjetovano familijarnim odnosima učesnika u komunikaciji.

Leksema *eto* pojavljuje se u 181 poruci,¹³ ali ni sve njene realizacije nisu diskursne. Radi se o 55,80% od ukupnog broja pojavljivanja u cijelom korpusu, što je također dobijeno eliminacijom onih slučajeva kad *eto* pokazuje rekcijsko svojstvo, tj. kada je reprezentativna čestica.¹⁴

(5 items, 181 total frequency)

Word (token)	Frequency	Relative [?]
1 ☐ eto	110	856.08 ...
2 ☐ Eto	67	521.43 ...
3 ☐ etoo	2	15.57 ...
4 ☐ ETO	1	7.78 ...
5 ☐ Etooo	1	7.78 ...

¹² Populariziranom upotrebom videopoziva mijenja se i priroda upotrebe ove lekseme.

¹³ Uzeli smo u obzir i pojavnosti s alonžmanom. Usp. SMS 05445: *Jutro, Xxx! Izvini ako sam smetala s pozivom. Dosao nam je mail od Xxxxxxx, ne znam jesi li vidio pa samo da te obavijestim. Poslao je sve upute za setovanje kampanje i rekao da bi trebali startat sutra ujutro u 9, ako mozemo. Etooo.*

¹⁴ Iz ovoga se izuzima konstrukcija *eto ti sad*, koja, bez obzira na površinski realiziranu rekcijsku sposobnost, obnaša funkciju diskursne oznake.

Za leksemu *eto* treba kazati da dolazi iz realnosti drugog lica te da je njeno prisustvo u SMS korpusu vjerovatno motivirano ličnom komunikacijom dvaju govornih lica, što SMS u svojoj prvoj namjeni jeste bio.

I *evo* i *eto* pojavljuju se sa zarezom i bez njega kada su upotrijebljene kao diskursne oznake na inicijalnoj poziciji, ali treba kazati da to značajno ovisi o individualnim karakteristikama informanata ovog korpusa. Usp. SMS 00123 i SMS 00246, ali i SMS 00081 i SMS 0078:

00123	Tekst poruke	Metapodaci		
Evo, zvaao sam, kazu da je potvrdio dolazak ... Molim te samo mi napisu u poruci, osim one primjedbe imali jos, da mi ne promakne ...		Posiljalac	Primalac	
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	Ž
		*Dob	47	45
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	26	Zanimanje	med. tehničar	med. sestra
*Broj znakova (s razmacima)	132	*Mjesec i godina slanja poruke	12/2020	
Napomene informanta: Nastavak poruke 00122. Odgovor je poruka 00124. ↑				

00246	Tekst poruke	Metapodaci		
Obicni je, najobicniji, providni s plavim, 15 cm! Samo neka mu u skoli vrati, ako nadje. Eto, prvi ga dan izgubio 😊		Posiljalac	Primalac	
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	36	34
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	21	Zanimanje	profesorica	učiteljica
*Broj znakova (s razmacima)	114	*Mjesec i godina slanja poruke	03/2018	
Napomene informanta: ↑				

00081	Tekst poruke	Metapodaci		
Evo mi krecemo bebo. Ne zuri. U Xxxxx cemo?		Posiljalac	Primalac	
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	24	24
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	9	Zanimanje	bibliotekarka	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	43	*Mjesec i godina slanja poruke	05/2020	
Napomene informanta				

00778	Tekst poruke	Metapodaci		
Ma radije bi da ostavimo za sutra pa da fino posjedimo aBd, da odmore budemo. Eto aBd ti uplaniraj i bujrum. 😊		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	Ž	Ž	
	*Dob	22	23	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	22	Zanimanje		
*Broj znakova (s razmacima)	110	*Mjesec i godina slanja poruke	08/2017	
Napomene informanta: ↑				

SMS 02466 i SMS 02344 pokazuju da diskursne oznake *evo* i *eto* mogu popuniti i medijalnu i finalnu poziciju, što u konačnici znači da je diskursnim oznakama mjesto nije potpuno zadato te da mobilnost njihove pozicije najvjerovatnije ovisi o najistaknutijem ili najvažnijem elementu propozicijskog sadržaja rečenice koji je po govornikovoju procjeni potrebno dodatno interpretacijski elaborirati i ograničiti. Usp.:

02466	Tekst poruke	Metapodaci		
Ako si završila ja stizem evo, ako ne, sacekat cu, tramvaj bio bas brz. Hahah		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	Ž	Ž	
	*Dob	23	24	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	15	Zanimanje	profesorica	
*Broj znakova (s razmacima)	77	*Mjesec i godina slanja poruke	03/2018	
Napomene informanta: ↓				

02344	Tekst poruke	Metapodaci		
Nije frka idem eto		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	M	Ž	
	*Dob	23	24	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	5	Zanimanje	student	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	19	*Mjesec i godina slanja poruke	10/2020	
Napomene informanta				

Indikativno je konstatirati da se u cijelom *Sarajevskom korpusu eno* ne pojavljuje nijednom kao diskursna oznaka. Halilović – Palić – Šehović (2010: 270) česticu *eno* označavaju kao sredstvo kojim se ukazuje na nešto podalje od govornika i sagovornika, tj. prezentira ono što pripada domeni trećeg lica (usp. Silić – Pranjković 2005: 257), što može biti nepoželjna ili negativna vrijednost u komunikacijskom kanalu koji od pošiljaoca zahtijeva da precizira *svoju* neposrednu lokaciono-temporalnu odrednicu u odnosu na drugo lice. Ta je odrednica zatim interpretacijski ograničena odabirom motiviranim odnosom govornik – sagovornik, koji zbog nekontekstualnih ograničenja singularnosti SMS poruka češće može isključivati domenu trećeg lica, što također može ukazati na naslijeđe iz razgovornog stila. *Eno* će se koristiti za objekte koji ukazuju na domenu trećeg lica, a to se može značenjski dopuniti gestikularnim i neverbalnim aspektima govornog čina. Takvo što onemogućeno je izostankom iste prostorne komponente u SMS komunikaciji tako da je odsustvo diskursne oznake *eno* sasvim prirodno.

Glagol *vidjeti* pojavljuje se tek nekoliko puta kao diskursna oznaka u *Sarajevskom korpusu* i to: u SMS 02238 i SMS 02754 kao *vidi* i to oba puta u inicijalnoj poziciji sa zarezmom iza, i u obliku *vidis* u SMS 09549 u medijalnoj poziciji bez zareza.¹⁵ U obje poruke glagol *vidi* posve sigurno implicira neki vid zadržke i ublažavanja sadržaja iskaza koji treba uslijediti, implicira da govornik vjeruje da bi slušalac trebao biti u stanju razumjeti ili razumjeti nadolazeće objašnjenje, često se oslanjajući na zajedničko znanje. S druge strane upotreba glagola *vidi* može djelovati i kao sredstvo za zaštitu obraza, čineći da govornikovo objašnjenje zvuči manje direktno ili konfrontirajuće. To je način da se prizna potencijalni nedostatak razumijevanja slušatelja i da se ponudi pojašnjenje, a može sugerirati i pretpostavku autoriteta ili superiorno znanje o situaciji.

02238	Tekst poruke	Metapodaci		
Vidi, pokušao sam onomad pričati i onda su "ružno" zloupotrebili ... Ali koliko znam sada je nova direktorica pa možemo pokušati ponovo ...			Pošiljalac	Primalac
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	M	Ž
		*Dob	47	42
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje		visoko
*Broj riječi	23	Zanimanje		
*Broj znakova (s razmacima)	140	*Mjesec i godina slanja poruke	08/2020	
Napomene informanta				

¹⁵ Ostale upotrebe glagola *vidjeti* uglavnom su proizašle iz potrebe skretanja pažnje na interakciju medija. U *Korpusu* se ne pojavljuje grafička varijanta *vidish*.

02754	Tekst poruke	Metapodaci		
Selam alejkum Xxxx. Nadam se da si dobro i zdravo. Vidi, sutra se trebamo dogovoriti za utorak kad bi ono snimili. Ok?		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	Ž	Ž	
	*Dob	27	56	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	22	Zanimanje	profesorica	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	26	*Mjesec i godina slanja poruke		11/2021
Napomene informanta: ↓				

09549	Tekst poruke	Metapodaci		
E da, vidis ima ona..pitacu je ako bude mogla..za jedno 2-3 nedjelje najkasnije su rekli		Pošiljalac	Primalac	
	Maternji jezik	bosanski	bosanski	
	*Spol	M	Ž	
	*Dob	25	26	
	Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH	
	Obrazovanje	visoko	visoko	
*Broj riječi	15	Zanimanje	programer	profesorica
*Broj znakova (s razmacima)	88	*Mjesec i godina slanja poruke		09/2013
Napomene informanta: ↑				

Interesantna je i činjenica da je pretpostavljeno prisustvo glagola *znas* dalo negativnu vrijednost budući da se navedeni glagol u ovom korpusu ne koristi kao diskursna oznaka, ali se njegovo prisustvo, čini se, u njemu ipak može tumačiti implicitno.

I čestice *evo* i *eto* i glagoli *vidi*, *vidis* pripadaju istom konceptualnom modelu koji aktiviraju domenu vida, tj. predočavanja i intepretiranja onog što se može opaziti okom: ZNATI JE VIDJETI (Lakoff – Johnson 1980) tako da je visoka čestota prvih i niska čestota drugih uvjetovana stepenom neformalnosti odnosa između učesnika u SMS komunikaciji, ali treba uzeti u obzir i mogućnost da je ekonomičnost diskursnih oznaka *evo* i *eto* prevagnula u odabiru. Obje grupe diskursnih oznaka signaliziraju da se sagovornik diskursnim oznakama nastoji pored za komunikaciju važnih poruka koristi i pozicioniranjem sagovornika u odnosu na sebe, tj. koristi se prednošću familijarnosti odnosa sa sagovornikom kako bi interakcijski osigurao asertivno pravo tumačenja vanjezičkog svijeta. Budući da se glagol ZNATI kao ciljna domena u konceptualnom modelu pojavljuje kao signal za zajedničko znanje, tj. da on “projicira pretpostavku da znanje jeste zajedničko ili da su tvrdnje nekontroverzne i jačaju zajedničke referentne tačke” (Carter – McCarthy 2006: 221),

tj. one tačke znanja o kojima se ne treba raspravljati, treba kazati da je njegovo implicitno prisustvo sasvim motivirano.¹⁶

U SMS korpusima engleskog jezika *oh* i *hm* pojavljuju se kao važni diskursni markeri, ali ih u *Sarajevskom korpusu*, kojim smo se mi ovdje bavili, nema uopće – osim u jednoj poruci za koju je informator napisao da je cirkularajućeg karaktera, što znači da nije obilježena autorstvom, koje je za diskursne oznake tako važno. Međutim, i negativne vrijednosti daju odgovore na pitanja partikularnosti SMS kanala na bosanskom jeziku. Treba kazati da je u toku istraživanja otkriveno da se, za razliku od navedenih oznaka, u bosanskom korpusu mogu očekivati druge diskursne oznake – poput *hej* (212 puta) i *halo* (17 puta) – koje jasnije oslikavaju određeni vid kulture stalne uključenosti koja predviđa integraciju svih mreža za komunikaciju. Navedeno znači da će specifične formule iz jednih biti posuđivane u drugim mrežama za komunikaciju uz aktiviranje scenarija specifičnih za mrežu porijekla. Naime, i *hej* i *halo* javljaju se kao diskursne oznake za određeni vid isticanja naročitog značaja određenog propozicijskog sadržaja iskaza. Usp.:

00805	Tekst poruke	Metapodaci		
Hej, ja imam danas seansu sa klijenticom u pola 5. Pisem ti nakon toga		Pošiljalac	Primalac	
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	M
		*Dob	26	27
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	visoko	visoko
*Broj riječi	14	Zanimanje	psihologinja	programer
*Broj znakova (s razmacima)	70	*Mjesec i godina slanja poruke	02/2021	
Napomene informanta: ↓				

05580	Tekst poruke	Metapodaci		
Halo ako se tetka na grupu oglasi prozovi me i reci		Pošiljalac	Primalac	
		Maternji jezik	bosanski	bosanski
		*Spol	Ž	Ž
		*Dob	60	19
		Države dugotrajnog boravka	BiH	BiH
		Obrazovanje	srednje	visoko
*Broj riječi	1	Zanimanje	studentica	
*Broj znakova (s razmacima)	51	*Mjesec i godina slanja poruke	10/2019	
Napomene informanta				

¹⁶ “*You see*, on the other hand, ‘projects the assumption that the listener may not have the same state of knowledge as the speaker’”. Prijevod naš.

8. ZAKLJUČAK

U ovom radu pokazali smo da je najveći broj diskursnih oznaka u SMS komunikaciji tipično povezan s naslijeđem iz razgovornog stila te da su one obilježene snažnom interakcijskom prirodom. Autori poruka u *Sarajevskom korpusu* diskursne oznake uglavnom koriste kako bi održali neformalnost u komunikaciji koja ne predviđa uvid u prostorno-vremensku realnost, što se nadomješta upravo jezičkim sredstvima koja pružaju mogućnost da se u odgođenom prisustvu primalac poruka sa značajnim interpretacijskim ograničenjima upozna s kontekstom pisanja poruke. Diskursne oznake kratice su u dekodiranju propozicijskog sadržaja poruka odaslanih medijem SMS-a te su pouzdani signali intencionalnosti i singularnosti autorskih poruka.

Diskursni markeri u SMS porukama djeluju na više nivoa: interpersonalnom (izgladivanje odnosa između sagovornika), referencijalnom (organiziranje odnosa prema vanjezičkom svijetu kroz diskurs), strukturalnom (organiziranje diskursa) i kognitivnom (čini kognitivne procese eksplicitnim), a u strogom sintaksičkom smislu funkcioniraju kao elementi koji ne pripadaju rečenicama unutar čijih se sastava javljaju. Tako diskursne oznake kojim smo se bavili u ovom radu pokazuju pozitivne vrijednosti kad je riječ o testu brisanja te ukazuju na to da pripadaju diskursu. Na taj se način njihovo prisustvo direktno i odnosi na diskurs, koji se metonimijski može poistovjetiti s propozicijskim sadržajem. Stoga se informativnoobavijesna razina komuniciranja u SMS-u i eksplicitno artikuliranje sociokulturnog odnosa učesnika u komunikaciji pokazuju kao konkurentni parametri u SMS komunikaciji. Budući da je tako, treba zaključiti da diskursne oznake signaliziraju intencionalnost autora poruke interakcijski organizirajući sam diskurs na način da eksploatira utvrđene granice sociokulturnog odnosa između njega i primaoca poruke.

Dominantnost konceptualnog modela ZNATI JE VIDJETI, proizašlog iz eksplicitnog prisustva čestice *evo, eto*, glagola *vidis, vidi* i neprisustva čestice *eno*, upućuje na činjenicu da autor poruke asertivno zadržava pravo na objektivnost prilikom interpretacije vanjezičke stvarnosti te da referentnost njegovog iskaza ne ustupa mjesto relativizaciji njegove tvrdnje iznesene u 160 karaktera SMS poruke. Tako se i lična komunikacija u ovom korpusu, ostvarena u autentičnim porukama, pokazuje kao mjesto ostvarivanja društvenih moći koje proizlaze iz deiktičkog centra prvog lica.

IZVOR

The Sarajevo Corpus of SMS Messages in Bosnian 1.0 (clarin.si) [11. 7. 2024]

LITERATURA

- Badurina, Lada, Matešić, Mihaela (2013), “Poštalice pod povećalom: o jednoj posebnoj vrsti diskursnih oznaka”, *Zbornik radova Tuzla. Grad na zrnu soli*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulutno-historijskog i prironog nasljeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 9-24.
- Belaj, Branimir, Goran Tanacković Faletar (2014), *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika* (knj. I). *Imenska sintagma i sintaksa padeža*, Disput, Zagreb
- Bulić, Halid (2022), “Čestice bosanskog jezika i gramatička kategorija lica”, *Sarajevski filološki usreti 6: Zbornik radova* (knjiga 1), Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 86-107.
- Bulić, Halid (2024a), “Pragmatičke vrijednosti ponavljanja grafema u SMS porukama na bosanskom jeziku”, *Zbornik u znak sjećanja na kolegicu Almu Granov*, 73-94.
- Bulić, Halid (2024b), *Abbreviations in SMS Messages in the Bosnian Language*, DHS 1 (25), Univerzitet u Tuzli, Tuzla, 301-321.
- Carter, Ronald, McCarthy, Michael (2006), *Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide*, Cambridge University Press, Cambridge
- Ceković-Rakonjac, Nevena (2011), “Različiti pristupi definisanju i opisu diskursnih markera”, *Analiza Filološkog fakulteta* 23/2, Begra, 133-153.
- Čudomirović, Jovan M. (2017), “O konektorima kojima se signalizira promena predmeta diskursa”, *Naučni sastanak slavista u Vukoe dane* 46/3, 175-194.
- Dolić, Belkisa (2015), “Multifunkcionalnost riječi ‘uglavnom’”, *Pismo*, 13, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 56-71.
- Đurić, Miloš (2015), “Diskursni markeri u akademskim predavanjima iz elektronike i mašinske tehnike”, *Melissa*, 15/2, Filološki fakultet Univerziteta u Sarajevu, Beograd, 265-275.
- Fairclough, Norman (1992). *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge
- Frehner, Carmen (2008), *Email – SMS – MMS: The linguistic creativity of asynchronous discourse in the new media age*, Peter Lang, Bern
- Halilović, Senahid, Palić, Ismail, Šehović, Amela (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Hodžić-Čavkić, Azra (2024), “Utjecaj ograničenja SMS poruka na pojavu i sastav idiomskih skupina”, *Zbornik u znak sjećanja na kolegicu Almu Granov*, 41-72.
- Ivković, Marjan, Radeljković, Željko (prir.) (2023), *Priručnik kritike*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
- Klimentić, Edna (2016), “Skracenicice u tekstualnim porukama”, *Lingvazin* IVI, 14-15.

- Košutar, Sara, Hržica, Gordana (2019), “Konektori u spontanome govornom jeziku”, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 45/1, Zagreb, 157-183.
- Kurtić, Emina, Aljukić, Bernes (2013), “Poštapalice u razgovornom bosanskom jeziku: pozicijska obilježja i funkcija poštapalica u konstrukcijskim komunikacijskim jedinicama”, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 39/2, Zagreb, 509-526.
- Lakoff, George, Johnson, Mark, (1980), *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago
- Piper, Predrag i dr. (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*, Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska, Beograd
- Šehović, Amela (2012), “Skraćivanje riječi u kratkim tekstualnim porukama (SMS-ovima) na bosanskom jeziku”, *Gradovrh* 9/2012, 103-113.
- Tagg, Caroline (2012), *The discourse of text messaging. Analysis of SMS Communication*, Continuum, London – New York
- Vickov, Gloria (2010), “Terminološka previranja u teorijskom određivanju diskursnih oznaka”, *Fluminensia*, Rijeka, 95-110.

DISCOURSE MARKERS IN THE SARAJEVO CORPUS OF SMS MESSAGES IN BOSNIAN

Summary

Studying the language of the *Sarajevo corpus of SMS messages in the Bosnian language* is another window into communication. Newly formed, this corpus will be able to show what kind of habits speakers created regarding the organization of the message in a channel that was marked by a significant number of constraints. Its limitations in a strict technical sense should, nevertheless, be understood as non-contextual limitations that could have developed different strategies to overcome them. Decisions on how to organize the content of the message were made by the senders firstly in relation to *whom* the message is being created and in relation to the *time-space* context, but also based on the *subject* of the message itself. To organize messages, SMS senders used discourse markers in order to effectively convey the message on several levels of communication. Because they mark the interaction between the ideas expressed in the content of the message and the author of the message, discourse markers ensure the direction in which the recipient should (and must) understand the message. Discourse markers in SMS messages operate on several levels: interpersonal (smoothing the relationship between the interlocutors), referential (organizing the relationship to the non-linguistic world through discourse), structural (organizing the discourse) and cognitive (making cognitive processes explicit). In a strict syntactic sense, they function as elements which do not belong to the sentences within which they occur; they belong to the discourse itself, and the study of discourse markers is the study of the very channel within which communication is realized. Therefore, in this paper, we investigate the presence of discourse markers and their use in SMS messages in the Bosnian language. First of all, we pay special attention to the presence of a certain class of words (such as, for example, the verbs *vidi*, *vidiš* and *znaš*, particles *evo*, *eto* and *eno*; exclamations *oh* and *hm* (in different realizations), etc.) and explain the motivation for their presence with the conceptual mechanisms of metaphor. This research also shows that SMS is rightly considered to be the successor of conversational style habits.

KEY WORDS: *discourse markers, SMS messages, corpus linguistics, conceptual metaphor*

Aldina ŠALJIĆ

JEZIČKI PEJZAŽ SARAJEVSKIH BILBORDA

KLJUČNE RIJEČI: *jezički pejzaž, pisana oznaka, bilbord, Sarajevo, poruka, persuasivnost*

U radu se govori o jezičkom pejzažu sarajevskih bilborda. Istražuju se različita jezička sredstva koja taj medij sadrži. Naime, funkcija je natpisa na bilbordima najčešće uvjeravačka, tj. riječ je o pragmatički orijentiranim tekstovima, što ovaj žanr čini persuasivnim. Na temelju korpusa od 27 bilborda ustanovljeno je kako su u ovom mediju najzastupljenija jezička sredstva koja se vezuju za konativnu funkciju jezika. Pored toga, korpus istraživanja pokazuje i kako bilbordima nisu strani ni žargonizmi, ni idiomske skupine, ni hipokoristici, ni slivenice. Uvidjeli smo da je natpis na bilbordu najčešće kratak i lahko pamtljiv, a došli smo i do onih koji sadrže duže rečenice ili odlike narativnog teksta. Njih odlikuje veća povezanost s realnošću i odražavaju različite društvene, ekonomske ili političke odnose u Sarajevu.

1. Iako su mnogi tekstovi posvećeni jeziku reklamnog diskursa (v. npr. Bačić 2006; Udier 2006; Rišner – Ižaković 2008; Hudeček – Mihaljević 2009; Lewis – Štebih Golub 2014; Stolac – Vlastelić 2014; Katnić-Bakaršić 2016), jezik bilborda u kroatistici, srbistici niti bosnistici nije dovoljno istražen, pa se otuda i javila nakana za njegovim opisivanjem. Posrijedi je medij najvećih razmjera, zbog čega se često naziva i džambo plakatom, čiji je cilj prenijeti određenu poruku. Njegova je funkcija prvenstveno uvjeravačka, te se svrstava u persuasivne žanrove. U vezi s tim ističemo i van Dijkovu (1989: 28-29) podjelu¹ diskursnih žanrova s obzirom na način realizacije moći. Tako govoreći o drugoj skupini autor napominje da ona obuhvata persuasivne žanrove kakvi

¹ Prva se skupina odnosi na žanrove s direktivnom pragmatičkom funkcijom, u koje se svrstavaju prijetnje, naredbe, propisi, zakoni i sl. Ta se moć provodi putem institucija. Druga skupina obuhvata persuasivne žanrove. Treću skupinu čine predviđanja, planovi, scenariji,

su propaganda, reklama i dr. Riječ je o pragmatički orijentiranim tekstovima *par excellence* (Katnić-Bakaršić 2016), čiji je osnovni cilj djelovanje na recipienta. U bilbordima se to djelovanje postiže različitim jezičkim sredstvima, o čemu će se govoriti u nastavku.²

2. Kad je riječ o definiciji jezičkog pejzaža (engl. *linguistic landscape*), najcitiranija je ona koju navode Landry – Bourhis (1997), a kojom se tvrdi da

jezik javnih putokaza, reklamnih bilborda, naziva ulica, trgovina i javnih znakova na vladinim zgradama zajedno čine jezički pejzaž određene teritorije, regije ili urbane aglomeracije (Landry – Bourhis 1997: 25)³.

Premda najšire prihvaćena, ova je definicija nepotpuna, odnosno koncept jezičkog pejzaža treba biti cjelovitiji te uključiti sve tipove teksta, “bilo da je u pitanju pisani jezik na znaku ili slici, unutar ili izvan zgrade, radnje, pa čak i govor na ulici” (Nedeljković-Pravdić 2021: 8). Dakle ne treba se ograničiti na samo jednu vrstu pisanih znakova⁴ u javnom prostoru. Otuda ističemo definiciju Ben-Rafael i dr. (2006: 14), kojom se naglašava da je jezički pejzaž “bilo koji pisani znak ili oglas koji se nalazi izvan ili unutar javne ustanove ili privatnog preduzeća na određenoj geografskoj lokaciji”⁵. U tom smislu autori razlikuju službene i privatne pisane oznake. Službene su propisane od vladinih institucija i stoga trebaju poštovati propisanu jezičku politiku, dok privatne odražavaju individualne preferencije.⁶ Prema tome, bilbordi se svrstavaju u službene oznake.

programi i dr., dok se u četvrtu skupinu ubrajaju narativni žanrovi kao što su filmovi, romani, vijesti u medijima i ostali (v. više u van Dijk 1989).

² U radu će se nalaziti natpisi na bilbordima, a pored svakog natpisa stajat će poveznica koja će voditi do slike bilborda.

³ *The language of public road signs, advertising billboards, street names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region, or urban agglomeration.* Prijevod je u tekstu naš.

⁴ Pod pisanim se znakom podrazumijeva “svaki komad teksta u prostorno definiranom okviru (...) uključujući sve od rukom napisanih naljepnica do ogromnih komercijalnih bilborda” (Backhaus 2006: 55).

⁵ ... *any sign or announcement located outside or inside a public institution or a private business in a given geographical location* (Ben-Rafael i dr. 2006: 14). Prijevod je u tekstu naš.

⁶ U službene oznake uvrstavaju se zvanični nazivi ulica, saobraćajni znaci, nazivi vladinih institucija i sl., dok privatne oznake podrazumijevaju nazive radnji, oglase na radnjama, grafite, bilborde, natpise na kućama, privatnim firmama, restoranima, cvjećarama i sl. (v. Ben-Rafael i dr. 2006).

Naposljetku treba istaći kako se jezički pejzaž odlikuje trima dominantnim funkcijama: informativnom, kojom se otkriva koji se jezik koristi u natpisima, određuju teritorijalne i jezičke granice te iskazuje dominantnost nekog jezika, zatim simboličkom, koja se odnosi na slabost ili snagu određene jezičke zajednice, a u uskoj je vezi s pitanjem jezičkog identiteta, te komercijalnom, koja se koristi u turističke i promotivne svrhe (isto). U našem će istraživanju biti najistaknutija komercijalna funkcija, što, svakako, ne isključuje preostale dvije.

3. Ovaj smo žanr proučavali s pet aspekata: lingvostilističkog, pragmalingvističkog, semiotičkog, sociolingvističkog te kritičkodiskursnog (CDA).

S lingvostilističkog aspekta proučavale su se stilske figure i leksika zastupljena u natpisima na bilbordima. Na pragmalingvističkom planu opisivali su se govorni činovi. Na semiotičkom nivou uočava se kombiniranje vizualnog i verbalnog te simboli. Sa sociolingvističkog i kritičkodiskursnog (CDA) aspekta istraživala se upotreba jezičkih sredstava u iskazivanju realnih i implicitnih adresata i adresanata poruke.

4. U reklamnim su tekstovima veoma značajne inovativnost i jezička kreativnost. Veću pažnju adresata privlači reklama koja “krši već stečene komunikacione norme” (Katnić-Bakaršić 1999), odstupa od predvidljivog te potiče adresate na razmišljanje o njenom sadržaju. Izbor jezičkih sredstava u reklamnom diskursu uvjetovan je njegovom dominantnom jezičkom funkcijom: konativnom. Stoga su i najzastupljenija jezička sredstva koja se odnose na tu jezičku funkciju – forma drugog lica jednine i množine, imperativi, stilske figure – a nerijetka je i upotreba prvog lica jednine i množine, uobičajeno inkluzivne.⁷

4.1. Za oneobičavanje iskaza pogodne su stilske figure. Bilbordi u osnovi obiluju brojnim figurama kojih recipijenti često i nisu svjesni, a koje itekako utječu na formiranje njihove slike o onome što čitaju. Uloga je stilskih figura u bilbordima raznolika, no s istim krajnjim ciljem: uvjeriti adresata poruke i potaći ga na djelovanje. Figurativni je izraz rezultat izbora između neutralnog i markiranog izraza, pa ga samim tim odlikuje dvojna priroda – “implicira neutralni izraz, a eksplicira figurativni, oneobičeni” (Katnić-Bakaršić 1999: 111).

⁷ Naglašavamo da u određenim primjerima može biti zastupljeno više stilskih figura ili drugih jezičkih sredstava uvjeravanja. Mi nećemo svaki primjer interpretirati na više načina osim kada bude bilo potrebe za tim.

Ukoliko adresati nisu svjesni neutralne prirodnojezičke podloge, neće prepoznati ni figuru, zato mnoge stilske figure i ostaju neprepoznate (isto).

4.1.1. Bagić (2006: 84) ističe kako je “[i]znimno produktivno uporište reklamne retorike [je] ponavljanje”. S tim u vezi u korpusu istraživanja uočene su asonanca i aliteracija u kombinaciji s rimom, te paronomazija i paregmenon.

4.1.1.1. Zvukovna ponavljanja temelje se na rimi te asonantskim i aliteracijskim igrama riječi, pa “često obilježavaju strukturu nagovaračkih poruka” (isto). To uočavamo u sljedećim natpisima:

(1) Lična **karta** otvara sva **vrata!**

Odobrenje kredita do 2.000 KM & Mastercard 3u1 kartice samo uz ličnu kartu!

Addiko Bank (<https://drive.google.com/file/d/18435pL32hB24w29i3EpYzPAczUk3bBLv/view>)⁸

(2) **Natalitet je prioritet**

Udruženje porodica s troje ili više djece “Porodice tri plus” (<https://drive.google.com/file/d/1y4ud-DIDa1OaEAJZT5ZMV2iFLlBwrv5j/view>)

(3) **NOVA ENERGIJA PROTIV ALERGIJA**

Alerix je lijek najnovije generacije koji sprečava kihanje, crvenilo i svrbež oči, curenje iz nosa, glavobolju i druge simptome alergije. BOSNALIJEK (<https://drive.google.com/file/d/1w4rvnPCzjmXXqoriBiB5sBJEGFIRsEUS/view>)

Autor (isto: 84) napominje kako “[z]vukovno ugođavanje poruku čini atraktivnom, utječe se emocijama primatelja i njegovu osjećaju za sklad”.

4.1.1.2. U korpusu istraživanja pronađen je i primjer za paronomaziju:

(4) **ZIDAN**

BOJE ZA ZIDOVE

MAJSTORSKI POTEZ (<https://drive.google.com/file/d/1R1X2HekdqjYmD9hGMWGxX9B6mlItUpwx/view>)

⁸ Bold je u primjerima naš.

Na vrhu natpisa uočavamo prezime fudbalera: “Zidan”⁹, a niže: “boje za zidove”. Te dvije riječi (“Zidan” i “zid”) etimološki nisu povezane, ali je prezime poznatog fudbalera upotrijebljeno u reklamne svrhe. U ovom slučaju treba se istaći kako na slici bilborda stoji valjak u obliku lopte, a pored njega ispisana zlatnim slovima sintagma “majstorski potez”. U vezi s tim valja napomenuti kako zlatna boja simbolizira luksuz i prestiž. Prema tome, veza sa Zidaneovim majstorstvom¹⁰ i zlatna slova reklamni proizvod kotiraju među proizvode visoke kvalitete.

4.1.1.3. Zabilježen je i primjer za paregmenon:

(5) GRAND CENTAR POSTAJE

Grandiozniji

BINGO CITY CENTER

ILIDŽA

19.4.2024. (https://drive.google.com/file/d/1neE3kHnaBpKQTAXh_mBfiE_nFCeJ9XWZ/view)

Riječi “grand” i “grandiozniji” imaju isti korijen (“grand”). Dakle ova stilska figura “povezuje riječi istoga stabla jedne s drugima, da jednakošću zvuka upravi pažnju na stablo i glavni pojam” (Vidiček 2011: 249).

4.1.3. U natpisima na bilbordima zapažena je i hiperbola. Njome se ukazuje na izvrsnost ili manjkavost onoga o čemu se u tekstu govori. Za nju se vežu različiti pridjevi i prilozni, najčešće u komparativu i superlativu, ali i pozitivu, npr.: “bolji”, “najbolji”, “najveći”, “odličan”, “pravi”, “najprodavaniji”, “ekstra”, “poseban” i sl. (Pop – Sim 2010). U tom su smislu ilustrativni primjeri:

(6) NAJPRODAVANIJ

GRADSKI SUV

TOYOTA YARIS CROSS

BRZA ISPORUKA (https://drive.google.com/file/d/1ykIb9nXXADfjJsI82w_p5KmTM9o_EaJm/view)

⁹ Etimološki: *Zidane*. Međutim na bilbordu stoji onako kako se čita – *Zidan*.

¹⁰ Riječ je o slavnom fudbaleru iz Francuske. U povijesti fudbala ostao je zapamćen kao vezni igrač iznimne tehnike i pregleda igre. Otuda je i jasno zašto se sintagma “majstorski potez” povezuje s njegovim majstorstvom.

(7) **NAJBOLJE CIJENE U SRCU GRADA**

CRVENA JABUKA (<https://drive.google.com/file/d/1d7rkDteRfwIqgBBQaGH8kVcfB5S59xTS/view>)

(8) **VIŠE OD NJEMAČKOG JEZIKA**

GOETHE

GOETHE INSTITUT (<https://drive.google.com/file/d/1hfqtBBao9DfnjY8LmCRTCt4Tie58N5bq/view>)

Udier (2006) tvrdi da reklame obiluju superlativima kako bi reklamni proizvod postavile u najbolji kontekst, odnosno superlativima se implicira konkurencija (primjer 6 i 7). Funkcija je superlativa izdvojiti reklamni proizvod od konkurencije te uvjeriti primaoca poruke (mogućeg kupca) u posebnost tog proizvoda u odnosu na konkurentni. Pored toga, sintagma “brza isporuka” u primjeru (6) skreće pažnju recipijenta na kvalitet poslovanja firme. Dalje, konstrukcija “u srcu grada” u primjeru (7) predstavlja središte / centar grada, gdje su cijene očekivano najviše, pa bi ova poruka u svojoj apelativnoj namjeri imala prije svega namjeru iznenađenja ili neočekivanog – iz čega proistječe i efektnost upotrijebljene sintagme “srce grada”. Naposljetku, u primjeru (8) hiperboličnosti doprinosi komparativna konstrukcija “više od”, kojom se napominje kako se u Goethe institutu neće učiti samo njemački jezik, već i drugo – npr. njemačka kultura.

4.1.3.1. Može se aktivirati i negativna konotacija hiperbole:

(9) Gdje su CIJENE **NIŽE**,
nego naša OČEKIVANJA
od političara!

BIJELA TEHNIKA HADŽIĆI (https://drive.google.com/file/d/1X1-zogY1B8yIaQFqR8d_PjBBY2tZOmia/view)

Udier (2006: 713) kaže kako se reklama stavljajući proizvod u najbolje moguće svjetlo koristi svim raspoloživim i dopuštenim sredstvima, te se često “[p]oigrava [se] s vrijednostima i antivrijednostima pojedinca i društva”. Ovim se natpisom, dakle, postojeća politička situacija u Sarajevu predstavlja negativnom kako bi se istakle pozitivne vrijednosti onoga što se zapravo želi reklamirati.

4.1.4. Na bilbordima se može primijetiti i poređenje:

- (10) Franck
JUBILARNA
ORIGINAL
NEPONOVLJIVA
SNAŽNA
SLATKA
BOGATA
ZAVODLJIVA
ČAROBNA
GORKA

Baš kao život. (<https://drive.google.com/file/d/18S6VJPbt5B4qplHjn9FTvN6OI6jVrsW-/view>)

Zima (1880: 120) napominje kako se poređenjem “uveličava [se] osoba ili stvar tako, da se u nečem uzvišuje nad drugu, koja je od nje još vrstnija”, a pored toga i “[k]akva osoba ili stvar uzvišuje se u nečem tim, da se kaže, kako se ona u još mnogo većem ma i nečuvenom odlikuje”. Dakle u navedenom se natpisu poređenje vrši s nečim uzvišenim – sa životom – što naglašava persuasivnost.

4.1.5. Nerijetko se na ovoj pisanoj oznaci javlja i elipsa. Uočavamo je u primjerima:

- (11) vijesti.ba
iz Bosne i Hercegovine

KLIKOM DO INFORMACIJA! (https://drive.google.com/file/d/1ErV4izraIaFTb-4n5PyMeI_DFKBbj69z/view)

- (12) BioMedicaLab

SUBOTOM 20% POPUSTA NA SVE ANALIZE (https://drive.google.com/file/d/1UjDknwblwEmUGU_7VR6kLlwM8iPksiUx/edit)

U obama je natpisima izostavljen predikat kao važan dio iskaza (usp. “Klikom do informacija!” – “Klikom **možete doći** do informacija”; “Subotom 20% popusta na sve analize” – “Subotom **imate/dajemo** 20% popusta na

sve analize”). Naime, Pranjković (2016: 269-270) ističe kako je elipsa figura detrakcijskoga tipa kod koje se izostavljaju određene sintaksičke sastavnice ukoliko nisu nužne za razumijevanje rečenice ili teksta, a izostavljeni dijelovi mogu se rekonstruirati pomoću konteksta. S tim u vezi izdvajamo tvrdnju Ramadanović (2023: 27) kako eliptični izraz, iako je leksički nepotpun, najprije označava emotivnu angažiranost govornika, a ta leksička nepotpunost od recipijenta zahtijeva veći napor s obzirom na to da u razumijevanje treba uključiti čitav kontekst, tj. treba izbrati leksem iz čitavog niza leksema istog semantičkog polja.

4.2. Reklamnom stilu nisu strani ni žargonizmi, ni idiomske skupine, ni hipokoristici, a ni slivenice. Važno je istaći kako, za razliku od književno-umjetničkog stila, u reklamama ta leksika nema primarno estetsku već argumentativnu funkciju (Katnić-Bakaršić 1999: 73).

4.2.1. Žargonizmi ograničavaju iskaz na određene socijalne grupe. U tom je smislu ilustrativan primjer:

(13) **Furam** GEN Z stil!

Ziraat Bank (<https://drive.google.com/file/d/1fL2CMr0pMYuc8KxxrGXDJypu0kLMPYGR/view>)

Kreator ovog natpisa glagolom “furati” (“furam”) želi se približiti mlađoj populaciji: indirektno poziva mlade da postanu članom Ziraat banke. To potvrđuje i sintagma “Gen Z stil” (Generacija Z, op. a.), koja se i odnosi na mlađe generacije. Upotrebom prvog lica jednine adresant se poistovjećuje s adresatima pridobijajući tako njihovo povjerenje.

4.2.2. Što se tiče idiomskih skupina¹¹, u datom je korpusu istraživanja pronađen jedan primjer:

(14) Vrana ti je sletjela na prozor? **Briga te.**

Imaš Vienna dobrovoljno zdravstveno osiguranje.

Vienna osiguranje

Danas za Vaše sutra (https://drive.google.com/file/d/1kNI9_NRXWwv52mXzCZ3DmQnQiqfF-p_8/view)

¹¹ Jedinica se frazeološkog fonda u ovom radu označava sintagmom “idiomska skupina”, koja je preuzeta od Hodžić-Čavkić (2021). Autorica tvrdi kako su posrijedi “intrinzično kreativne višekomponente jedinice jezika s globaliziranim značenjem usmjerenim ka sekundarnoj nominaciji” (Hodžić-Čavkić 2021: 67).

U navedenom primjeru idiomaska skupina “briga te” ima značenje ‘ne mariti’. Naime, efikasnost se idiomske skupine “temelji na činjenici da jednom ostvarena veza između ponuđenog proizvoda i konzumenta prelazi u trajnu asocijaciju, efikasnu manipulaciju” (Halidović 2011: 23) tako što se idiomaska skupina počne povezivati s odgovarajućim proizvodom. Persuasivni se efekt dodatno pojačava upotrebom lekseme “vrana”, koja simbolizira nešto negativno, tj. smrt. U natpisu primjećujemo i naizmjeničnu upotrebu “ti-forme” i “Vi-forme”. Naime, “ti-formom” sugerira se neformalnost, prisnost, zajedništvo (Udier 2006), dok se “Vi-formom” “signalizira pristojnost, uljudnost i poštovanje” (isto). Tako emitent s jedne strane pokazuje bliskost, a s druge distanciranost i poštovanje, što efektnije djeluje na recipijenta.

4.2.3. U korpusu je istraživanja zastupljen i jedan primjer za hipokoristike:

- (15) Jaje koje ste danas pojeli dolazi od ovakve **koke!**
www.ecoveganimals.org (<https://drive.google.com/file/d/1ILfHsRpQUa7oJUvzt4NTYY9za4zKVssJ/view>)

Kako su hipokoristici riječi od milja kojim je “impliciran pozitivan stav govornika” (Halilović – Tanović – Šehović 2009: 170), valja istaći da nam hipokoristik “koka” otkriva da je odnos adresanta poruke prema kokoškama pozitivan, što zaključujemo i na osnovu poveznice udruženja za prava životinja date u natpisu (www.ecoveganimals.org). Isto tako, na bilbordu je prikazano kako se kokoške nalaze u kavezima i u izuzetno lošem stanju, na šta se upućuje deiksom “ovakva” (“ovakve”). Dakle ilokucijska snaga ovog govornog čina jeste direktiv, odnosno zahtjev da se ne kupuju jaja kako bi se kokoške oslobodile.

4.2.4. Pored gore navedenih uočili smo i primjer slivenice:

- (16) **MIVELIŠI STRES UZ 100% PRIRODNI MAGNEZIJ**
Mg mivela (<https://drive.google.com/file/d/17vx3YAseAhog-Vk7etqLLfwNpvNaKktv/view>)

U navedenom je primjeru došlo do stapanja glagola “nivelisati” i imenice “mivela”. Naime, Bagić (2015) apostrofira kako slivenice odlikuje ludičnost, humornost te enigmatičnost. Cilj je izraziti se što kreativnije te kreirati unikatan naziv po kojem će određeni proizvod ostati zapamćen. To se postiže

upravo slivenicom budući da ona nadilazi smislove ishodišnih riječi “tako što ih reducira i dograđuje, iskrivljuje i osporava” (isto), pa “gradi novi leksem jedinstvene semantike” (isto).

4.3. Na kraju nam preostaje još da uvidimo ko su realni, a ko implicitni adresanti i adresati poruka na bilbordima. U izražavanju i prikrivanju stvarnih adresata i adresanata značajnu ulogu imaju zamjenice.

4.3.1. Prvo lice jednine često stvara dvostruki retorički efekt s obzirom na to da se njime može i individualizirati i uopćiti tvrdnja. To nam pokazuje primjeri:

- (17) “Snagu **pronalazim** u sebi!”
 Učešćem u utrci **podržavate** donaciju higijenskih uložaka ženama u BiH.
 (https://drive.google.com/file/d/1-bGsEDd6b0lw_JpacA6eOY6DVnghKmu-/view)
- (18) **Moj** dom po mjeri
 ELGRAD (https://drive.google.com/file/d/1eC-x3WA1S3qucizi_pWtVwHIWJe21ffW/edit)

U ovakvim su primjerima posrijedi implicitni adresanti, “koji zapravo imaju i ulogu adresata, onih kojima je slogan namijenjen” Katnić-Bakaršić (2016: 170). Treba napomenuti kako je u primjeru (17) rečenica “učešćem u utrci podržavate donaciju higijenskih uložaka ženama u BiH” samo formalno deklarativna. Ona, naime, ima ilokucijsku snagu direktiva s obzirom na to da se adresat nastoji potaći na učestvovanje u utrci.

4.3.2. Što se tiče prvog lica množine, najprije ćemo se osvrnuti na primjere s inkluzivnim “mi”:

- (19) **Izgradimo** bolje društvo.
 Kompanije, prijavite se na nlb-fbih.ba/okvir
 NLB Banka (https://drive.google.com/file/d/18r4X_cBIW1aaDPFu8TWw3IUykICpTdpW/view)

(20) Zajedno za djecu i **našu** budućnost

Udruženje porodica stroje ili višedjece “Porodice tri plus” (https://drive.google.com/file/d/lt-dB2hy7YmQatRxBGGH-_rIFodvDDo4j/view)

Inkluzivno “mi” u imperativu “pogodno je za motivacijske pozive na neku akciju” (Katnić-Bakaršić 2016: 172). Dakle ovi natpisi pozivaju na zajedničko postupanje istomišljenika. Pored prvog lica u spomenutom primjeru stoji i drugo lice množine u imperativu, čime se postiže agitativna uloga natpisa. Pored toga, komparativom “bolje” indirektno se napominje da u Sarajevu nije dobro društvo i neophodno je stvoriti bolje. U ovom slučaju treba naglasiti da se na slici bilborda nalaze i ruke u obliku srca, što simbolizira privrženost, ljubav, te se tako pobuđuje veća empatiju kod recipijenta. Dalje, prilogom “zajedno” u primjeru (20) iskazuje se solidarnost i zajedništvo, a imenicom “budućnost” budi se nada s obzirom na to da je budućnost nešto zbog čega je ljudsko biće najčešće zabrinuto i o čemu najviše razmišlja. Time se pridobija naklonost adresata.

4.3.3. Pogledajmo sada odnos emitenta i recipijenta poruke u natpisima s ekskluzivnim “mi”:

(21) **SNAGA U NAMA**

Oružane snage Bosne i Hercegovine (<https://drive.google.com/file/d/1ZRqMaRlRg6201tkRrxh0u-GNekQMBec/view>)

(22) **Pokrećemo** sva vaša putovanja.

IDEMO?

MAX PETROL (<https://drive.google.com/file/d/1kbFZ286aH8b5TezVEb1EZ5bmsc-USo0p/view>)

U ovakvim primjerima nalazimo množinsku zamjenicu “mi” “u ulozi pojačavanja autoriteta, takozvanu *power pronoun*¹² (zamjenica moći, op. a.)” (Udier 2006: 720). Lokativnim se oblikom zamjenice “mi” (“nama”) u primjeru (21) pojačava autoritet pripadnika Oružanih snaga Bosne i Hercegovine – oni predstavljaju zaštitnike građana te države, a u primjeru (22) autoritet je iskazan prvim licem množine glagola “pokrenuti” (“pokrećemo”). Osim toga,

¹² Udier (2006) ovu sintagmu preuzima od Schrank (1994).

“Idemo?” samo je formom pitanje, a zapravo ima ilokucijsku snagu direktiva budući da recipijenta želi potaći na akciju.

4.3.4. Zamjenice u drugom licu jednine i množine dobile su oznaku zamjenica “moći i solidarnosti”, što znači da uzajamna upotreba “ti-forme” označava solidarnost sudionika u dijalogu, a “vi-forma” ukazuje na distanciranost (Katnić-Bakaršić 1999: 19). Pored toga, u natpisima na bilbordima i općenito reklamnim sloganima forma drugog lica načelno se odnosi na one kojim je poruka i namijenjena i samim je tim konativna funkcija jednoznačna.¹³ To pokazuju primjeri:

- (23) Mjesto koje **zovete** dom
BREKA HILLS (<https://drive.google.com/file/d/1rtM0J5R3wi4Ccx7HURZQVLklM6sPJJxi/view>)
- (24) ZA **VAŠU** POTPUNU SIGURNOST!
Ne zaboravite na putno zdravstveno osiguranje i ZONU pomoć na cesti
EUROHERC (<https://drive.google.com/file/d/1sISl1sj4hjP8K3QIItlgJPFonryxbYyfd/view>)
- (25) JER **TVOJ** IZBOR JE NOVA TEHNOLOGIJA I ČISTIJI VAZDUH.
Električni Mercedes-Benz modeli uz specijalne pogodnosti, gratis punjač i fiksnu kamatu od 3,99% (https://drive.google.com/file/d/1fxU40y_PjcdaIoQuzUTh5HVrD3AlnXhL/view)

Primjenom glagola “zvati” u drugom licu množine (“zovete”) u primjeru (23) adresant se distancira od poruke koju šalje, a s druge strane upotrebljava leksemu “dom” u značenju ‘tamo gdje živimo sa porodicom; porodica i kućna čeljad’ (Čedić i dr. 2007: 111) i tako budi određenu emociju u adresatu. Tako se emitent poruke s jedne strane udaljava od iskaza, a s druge pokušava dobiti naklonost recipijenta. Isto tako, prisvojnomo se zamjenicom “vaša” (“vašu”) u primjeru (24) i “tvoj” u primjeru (25) udaljava od iskaza, a s druge se strane sintagmom “potpuna sigurnost” (24), odnosno neformalnim obraćanjem (“na ti”) (25) nastoji približiti recipijentu.

¹³ V. Katnić-Bakaršić (2016: 173).

4.3.5. Uočen je i primjer koji sadrži odlike kratkog narativa:

(26) NEMA VREMENA ZA ČEKANJE.
USVOJITE NOVI ZAKON O VODAMA!
TRAŽIMO OŠTRIJE KAZNE ZA KRŠENJE ZAKONA I
SANKCIJE ZA
ODGOVORNE! (<https://drive.google.com/file/d/11KRpGm0OQR9JXftyBYkfYOND5w7np0lv/view>)

Katnić-Bakaršić (2016) apostrofira kako je u ovakvim natpisima odnos s realnošću jači nego u drugim. Tako se na ovom bilbordu direktivi mogu sažeti u priču o zaštiti voda: nije usvojen novi zakon o vodama, a za nepoštivanje se zakona ne kažnjava dovoljno, pa se otuda i traže oštrije kazne za njegovo kršenje te sankcije za odgovorne. Klauzom “nema vremena za čekanje” naglašava se da je potrebno odmah djelovati. S obzirom na uvjerljiviju povezanost s realnom situacijom ovaj natpis ima jači efekt na recipijenta.

4.3.6. Konačno, što se tiče stranih jezika, uočen je natpis na engleskom jeziku:

(27) Look
Good
Feel
Good
GEOX Planika (https://drive.google.com/file/d/154luYQTCLnfXgtyZvS_LDa2WdfndDCL1/view)

Engleski jezik “dolazi kao jezik moći, uspjeha” (Katnić-Bakaršić 2016: 175), a ovakvi su natpisi usmjereni na one koji taj jezik razumiju. Pored toga, engleskim se jezikom “sugerira univerzalnost važenja slogana i značaj reklamiranog proizvoda u cijelom svijetu” (isto). Dakle u ovakvim je natpisima domaće stanovništvo samo formalni adresat, a idealni je adresat cijeli svijet. Prikrivanjem pravog recipijenta u ovakvim natpisima dolazi do izražaja njihova persuasivna funkcija.

5. U ovom je radu bilo riječi o jezičkom pejzažu sarajevskih bilborda. Najprije je istaknuta definicija jezičkog pejzaža te naglašeno da je posrijedi bilo koji pisani znak ili oglas izvan ili unutar javne ustanove ili privatnog preduzeća. U vezi s tim napravljena je razlika između privatnih i službenih oznaka te napomenuto da se bilbordi svrstavaju u službene. Nadalje, iako bi se

mogao uvrstiti u direktive, ovaj je diskursni žanr (bilbord) persuasivni žanr s obzirom na to da su natpisi na njemu pragmatički orijentirani i funkcija im je uvjeravačka. Pored toga, istaknuto je koje se stilske figure i leksika mogu naći na natpisima sarajevskih bilborda. Tako je prvenstveno primijećeno da ti natpisi obiluju različitim stilskim figurama s ciljem oneobičavanja teksta i pojačavanja persuasivnog efekta. U tom su smislu najprije spomenute asonanca i aliteracija u kombinaciji s rimom, paronomazija, paregmenon, a zatim hiperbola, poređenje te elipsa. Što se tiče leksike, utvrđeno je da se na sarajevskim bilbordima mogu pronaći i žargonizmi, i idiomске skupine, i hipokoristici, a i slivenice. Nadalje, istraženo je i ko su realni, a ko implicitni adresati i adresanti. S tim u vezi naglašeno je kako se upotrebom prvog lica jednine individualizira, a i uopćava natpis na bilbordu. Zatim, prvo lice množine može biti inkluzivno i ekskluzivno. Inkluzivnim “mi” istomišljenici se potiču na zajedničko djelovanje, dok ekskluzivno “mi” iskazuje autoritet emitenta poruke. Što se tiče forme drugog lica, ona se načelno odnosi na one kojima je poruka namijenjena. Drugim licem jednine iskazuje se solidarnost, zajedništvo i prisnost, dok se množinom izražava distanciranost, poštovanje te uljudnost. U obama se slučajevima teži naklonosti recipijenta. Konačno, pronađen je i primjer natpisa na engleskom jeziku te je ustanovljeno kako je u tom slučaju domaće stanovništvo samo formalni recipijent, a stvarni je adresat cijeli svijet.

LITERATURA

- Bagić, Krešimir (2006), “Figurativnost reklamnoga diskurza”, u: *Raslojavanje jezika i književnosti. Zbornik radova 34. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste, Zagreb, 81-95.
- Ben-Rafael, Eliezer, Elana Shohamy, Muhammad Hasan Amara, Nira Trumper-Hecht (2006), “Linguistic Landscape as Symbolic Construction of the Public Space: The Case of Israel”, u: *Linguistic Landscape. A New Approach to Multilingualism*, Multilingual Matters LTD, Clevedon – Buffalo – Toronto, 3/1, 7-31.
- Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
- Halidović, Alma (2021), “Frazemi ureklamnim tekstovima”, u: *Philologia: naučno-stručni časopis za jezik, književnost i kulturu*, Svelto, Beograd, 9/1, 21-28.
- Halilović, Senahid, Ilijas Tanović, Amela Šehović (2009), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Hodžić-Čavkić, Azra (2021), “Pasivna leksika i ‘pasivnost’ idiomskih skupina u časopisu Behar (1900-1910)”, u: *Društvene i humanističke studije : časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, Filozofski fakultet, Tuzla, 6/2 (15), 63-82.

- Hudeček, Lana, Milica Mihaljević (2009), *Jezik medija. Publicistički funkcionalni stil*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Katnić-Bakaršić, Marina (2016), “Persuasivni diskursni žanrovi: Političke parole i reklamni slogani”, u: *Sarajevski filološki susreti III. Zbornik radova (knj. I)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo 1/3, 167-180.
- Lewis, Kristian, Barbara Štebih Golub (2014), “Tvorba riječi i reklamni diskurs”, u: *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Institut za hrvatski jezik, Zagreb, 40/1, 133-147.
- Nedeljković-Pravdić, M. Marija (2021), *Jezički pejzaži podjeljenog grada: Severna i Južna Mitrovica*, doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd
- Pranjeković, Ivo (2016), *Gramatika u riječima i riječi u gramatici*, Matica hrvatska, Zagreb
- Ramadanović, Ermina (2023), “Neke jezično-stilske osobitosti romana *Šahrijarov prsten*”, u: *Pismo*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, XXI, 23-47.
- Rišner, Vlasta, Maja Ižaković (2008), “Jezik reklama u hrvatskome tisku triju stoljeća (19., 20. i 21.)”, u: *Riječki filološki dani 7*, Filozofski fakultet Rijeka, Rijeka, 611-629.
- Stolac, Diana, Anastazija Vlastelić (2014), *Jezik reklama*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
- Vidiček, Biljana (2011), “Stilistička analiza narodnih i pučkih lirskih pjesama”, u: *Nova Croatica*, 5/5, 239-290.
- Zima, Luka (1880), *Figure u našem narodnom pjesništvu*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

E-LITERATURA

- Backhaus, Peter (2006), “Multilingualism in Tokyo: A Look into the Linguistic Landscape”, u: *International Journal of Multilingualism*, Routledge, London, 3/1, 52-66.
- Bagić, Krešimir (2015), “Stopljenica: riječ, figura, kultura”, u: *Zbornik radova*, Zagreb, <https://stilistika.org/bagic> [23. 5. 2024]
- Katnić-Bakaršić, Marina (1999), *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program, Budimpešta
- Landry, Rodrigue, Richard Y. Bourhis (1997), “Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality An Empirical Study”, u: *Journal of Language and Social Psychology*, Newbury Park, CA, Sage, 16/1, 23-49.
- Pop, Anamaria Mirabela, Monica Ariana Sim (2010), “The stylistics of advertising”, u: *ANNALS OF THE ORADEA UNIVERSITY, Fascicle of Management and Technological Engineering*, Editura Universității, Oradea, 19/9, 4.183-4.188.
- van Dijk, A. Teun (1989), “Structures of Discourse and Structures of Power”, u: *Communication Yearbook*, Newbury Park, CA, Sage, 12, 18-59.

LINGUISTIC LANDSCAPE OF SARAJEVO BILLBOARDS

Summary

The paper discusses the linguistic landscape of Sarajevo billboards. It explores the various linguistic devices that this medium contains. Namely, the function of billboard inscriptions is most often persuasive, i.e., they are pragmatically oriented texts, which makes this genre persuasive. Based on a corpus of 27 billboards, it was established that the most common linguistic devices in this medium are those related to the *conative function* of language. In addition, the corpus shows that billboards are not alien to jargonisms, idiomatic groups, hypocoristics, or colloquialisms. We also saw that billboard inscriptions are most often short and easy to remember, and we also came across those that contain longer sentences or features of a narrative text. They are characterized by a greater connection with reality and reflect different social, economic, or political relations in Sarajevo.

KEY WORDS: *linguistic landscape, written sign, billboard, Sarajevo, message, persuasiveness*

Azra HODŽIĆ-KADIĆ i Amra HALILOVIĆ

PISMENE KOMPETENCIJE GOVORNIKA BOSANSKOG JEZIKA DRUGE I TREĆE GENERACIJE U SLOVENIJI

KLJUČNE RIJEČI: *bosanski jezik, Slovenija, jezik porijekla, pismena kompetencija*

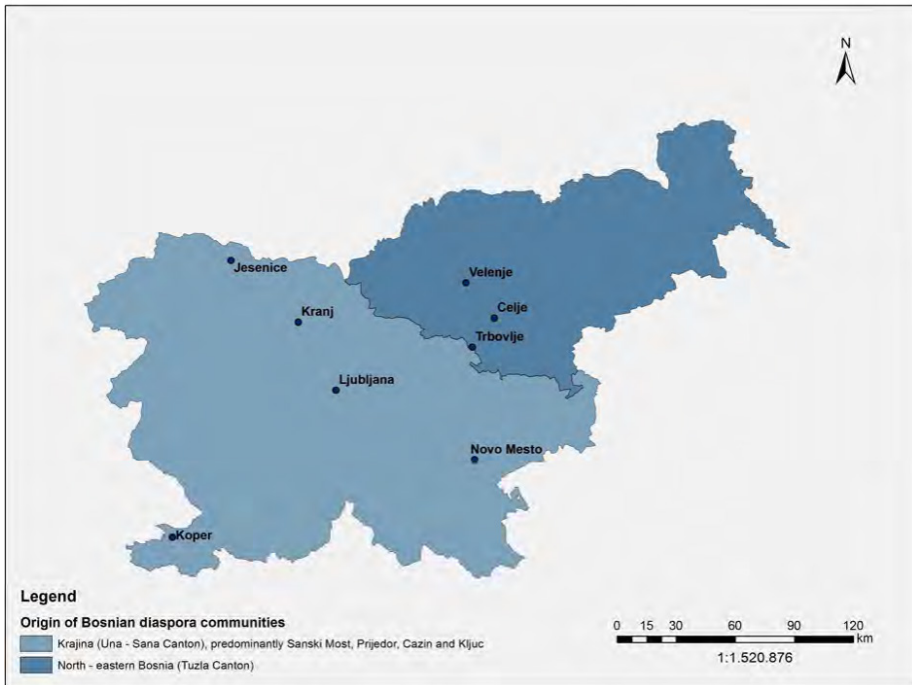
U radu se nastojao dati uvid u stanje bosanskog jezika u Sloveniji te teoretski objasniti terminologija koja je vezana za jezik porijekla i njegovu srodnost s maternjim jezikom. Akcenat je stavljen na pismene kompetencije učenika (od 12. do 14. godine) koji pohađaju nastavu bosanskog jezika u dopunskim školama. U nastavku su nabrojani samo neki primjeri grešaka koje se javljaju u pismenim radovima učenika, a koji su svakodnevno u kontaktu sa slovenskim i bosanskim jezikom. Namjera nije bila obuhvatiti sve greške. Prikazane su samo one najčešće, koje su, s obzirom na predstavljeno, karakteristične za govornike dva srodna jezika. Osoba koja koristi dva srodna jezika zbog interferencije mnogo lakše uči drugi jezik. S druge strane, upravo zbog srodnosti tih jezika nesvjesno pravi greške tokom govora ili pisanja.

1. UVOD

Iako je dijaspora u Sloveniji jedna od najbrojnijih, većih i značajnijih istraživanja o statusu bosanskog jezika uopće nema. Mapiranje dijaspore, projekat koji je urađen 2018. godine, dao je uvid i pregled statusa iseljenika u nekoliko zemalja Zapadne Evrope i, između ostalog, Slovenije.

Dijaspora iz BiH u Sloveniji je vrlo specifična zbog njenog položaju u bivšoj Jugoslaviji čiji su dio bile i Slovenija i BiH. Njihova blizina BiH, posebne jezičke veze, veze na osnovu slavenske kulture sa lokalnim stanovništvom i ostalim manjinskim grupama iz SFRJ, čine da je mnogo jača njihova svjesnost o lokalnim problemima u BiH. Generalno, oni traže institucionalizirani pristup vezi između lokalnih zajednica,

posebno kada su u pitanju lokalne razvojne strategije i planovi za konkretne oblike saradnje. Većina pripadnika dijaspora iz BiH imaju obaveze prema porodici i finansijski pomažu članove najuže porodice. Vodi ih nostalgija i etnička (regionalna) vjernost. Njihova podrška lokalnim projektima je najčešće sekundarna, ne primarna. Bave se rješavanjem društvenih dispariteta. Migranti druge generacije održavaju neke veze sa zajednicama svojih roditelja, uglavnom površne, koje nisu zasnovane na ekonomiji. Drugi su uključeni u cirkularnu migraciju, između Slovenije i BiH, na duže ili kraće periode (Halilović et al. 2018: 144).

Mapa 1. Rasprostranjenost zajednica dijaspore u Sloveniji
(Izvor: *Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine*, 2018)

Veoma je teško sa sigurnošću dati prave informacije o broju građana bosanskohercegovačkog porijekla budući da je zadnji popis stanovništva u Sloveniji izvršen 2002. godine. Prema tom popisu Bošnjaci su činili 1.1% od ukupnog stanovništva. Međutim ovaj se broj ne može uzeti kao jedinstven s

obzirom na to da su se u popisu stanovnici izjašnjavali različito te surećemo različite kategorije (etničke, nacionalne i vjerske) za stanovnike koji su porijeklom iz Bosne i Hercegovine.

Slovinci (1.631.363 ali 83,06 %) trdno ostajaju većinski narod. Že znane narodnostno manjšinske skupine pa so se razvrstile: Srbi (1,98 %), Hrvati (1,81 %), Bošnjaki (1,10 %) (opredelitev za Bošnjaka kot pripadnika naroda je bila v Ustavo Republike Bosne in Hercegovine vpeljana leta 1994), Muslimani (0,53 %) (vključene so osebe, ki so se opredelile za Muslimane v smislu narodne in ne verske pripadnosti), Bosanci (0,41 %), 3 Madžari (0,32 %), Albanci (0,31%), Makedonci (0,20 %), Romi (0,17 %), Črnogorci (0,14 %), Italijani (0,11 %). V celoti gledano so vsi številčno izgubili, z izjemo Romov, ki so bili očitno obakrat pomanjkljivo popisani, in Albancev, katerih število se je v desetletju skoraj podvojilo (Šircelj 2003: 141).

Posljednji statistički podaci o broju naših građana u Sloveniji mogu se naći u Slovenskom nacionalnom uredu za statistiku. Naime, tamo je zabilježeno da je u 2017. godini bilo 50.378 državljana BiH registriranih u Sloveniji. Broj konstatno raste od 2008. godine i ukupan je broj migranata udvostručen od popisa stanovništva 2002. godine. U ovaj broj nisu uključene naturalizirane osobe u zadnje dvije decenije. Prema službenoj statistici ukupno 14.212 državljana BiH dobilo je slovensko državljanstvo od 2002. godine. Iako je Zakonom o državljanstvu Republike Slovenije, kada se traži slovensko državljanstvo, predviđeno odricanje od prethodnog državljanstva, u mnogim slučajevima migranti zadržavaju oba državljanstva. Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine nema službene podatke o državljanima BiH koji su se odrekli državljanstva BiH da bi dobili slovensko (usp. *Ministarstvo civilnih poslova BiH*, br. UP-I-03-07-3-25-2-ZR/17). Prvi migranti koji su otišli u Sloveniju vezuju se za *gastarbajtere* (radnici na privremenom radu) i za 1960. godinu. Možemo reći da je to prvi migracijski val ljudi porijeklom iz Bosne i Hercegovine prema zemljama Zapadne Evrope. Drugi veći migracijski val zabilježen je 1980. godine te treći 1992-1995. godine zbog ratnih dešavanja. Ekonomske migracije dešavaju se i poslije ratnih godina i broj je građana porijeklom iz Bosne i Hercegovine u Sloveniji u konstantnom porastu. Prvi val migranata iz BiH stigao je u Sloveniju 1960-ih i 1980-ih godina u potrazi za poslom u gradnji i teškoj industriji, tj. zbog fizičkog rada. Većina se njih u međuvremenu vratila u BiH ili živi u Sloveniji kao penzioneri. Drugi veći val migranata bio je 1990-ih kao posljedica konflikta i raseljavanja, a mnogi su mediji i UNHCR procijenili

da ih je u Sloveniju pristiglo oko 70.000 (usp. Vrečer, 2010: 485-499). Zajednice dijaspora iz BiH u Sloveniji raštrkane su širom zemlje. U gradovima Celje, Trbovlje i Velenje žive uglavnom ljudi iz sjeveroistočne BiH (prvenstveno iz Tuzlanskog kantona). U mjestima poput Jesenica, Kranja i Ljubljane, kao i u Kopru i Novom Mestu žive ljudi koji su porijeklom iz Krajine (Unsko-sanski kanton, pretežno Sanski Most, Prijedor, Cazin i Ključ). Migranti iz Sanskog Mosta predstavljaju najveću grupu bosanskih migranata u Sloveniji. Ne postoje *twinning* projekti niti informacije o projektima velike vrijednosti koji bi konkretno povezali zajednice u BiH s njihovim dijasporskim zajednicama u Sloveniji (*Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine*, 2018).

Najveći broj današnjih Bosanaca u Sloveniji pripada drugoj i trećoj generaciji. Budući da su već počeli pristizati šezdestih godina, kao što je pretходно naglašeno, imali su potrebu da se grupišu u različitim klubovima, udruženjima te vjerskim organizacijama kako bi očuvali svoj identitet i jezik. Navest ćemo neka udruženja koja i dan-danas djeluju i kroz svoj program nastoje održati vezu s maticom: *Bošnjaška kulturna zveza Slovenije – Bošnjački kulturni savez Bosne i Hercegovine*, *Društvo bosansko-hercegovskega in slovenskega prijateljstva Ljiljan, Behar*, *Bošnjačko omladinsko kulturno udruženje BMKD Velenje*, *Kulturno-umjetničko društvo “Sevdah” Novo Mesto* i dr. Misija je ovih udruženja očuvanje i njegovanje bošnjačke kulture, tradicije i bosanskog jezika u Sloveniji. Ona nude različite kulturne, obrazovne i informativne sadržaje. Između ostalog priređuju kulturne sadržaje i obrazovne projekte, koji su otvoreni i za druge zajednice. *Bošnjaška kulturna zveza Slovenije – Bošnjački kulturni savez Bosne i Hercegovine* jedan je i od osnivača “Saveza kulturnih društava konstitutivnih naroda i narodnosti bivše Jugoslavije EXYUMAK”. Savez je aktivno učestvovao u izradi i pomagao u procesu prihvatanja Deklaracije o položaju narodnih zajednica pripadnika naroda bivše Jugoslavije, koja je usvojena u Parlamentu Republike Slovenije 1. februara 2011. godine. U petnaestogodišnjem je djelovanju BKSS realizirao više od sto kulturnih i humanitarnih projekata, uz redovnu podršku Javnog sektora (*Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine*, 2018). Ova spomenuta udruženja u svom programu i radu prvenstveno nastoje održati i kulturu sjećanja (*Obilježavanje 11. jula, Sjećanje na genocid u Srebrenici*), obilježavati vjerske i državne praznike kroz različite manifestacije i okupljanja (*Dan državnosti Bosne in Hercegovine v Ljubljansko mestno hišo*), njegovati pisanu riječ na bosanskom jeziku kroz različite promocije knjiga, radionica i poetskih večeri (*Latice-riječi, a pjesma cvijet*), promovirati folklor i usmenu tradiciju (*Smotra bošnjačke kulture i folklor*), objavljivati časopis (*Bosanski jezik, Ljiljan*)

te očuvati bosanski jezik kroz dodatne dopunske škole, emitovati radioemisiju (*Podalpski selam* svake druge subote od 14:00 do 14:45h – radioemisija na bosanskom jeziku, emituje se od 2004. godine) te kroz socijalne mreže i internetske stranice (<http://bosnjak.si/>) (v. *Pregled stanja bosanskohercegovačkog iseljništva* (2014: 187-202)).

2. OD MATERNJEG DO JEZIKA PORIJEKLA (ENGL. *HERITAGE LANGUAGE*, NJEM. *HERKUNFTSSPRACHE*)

Migraciona je lingvistika kao poddisciplina primijenjene lingvistike naročito u velikom usponu zadnjih godina na njemačkom i engleskom govornom području (v. Lüttenberg 2010; Gogolin 2018; Cantone 2019; Koch et Riehl 2024). U savremenoj je primijenjenoj lingvistici sve manje u upotrebi maternji jezik, pogotovo u višejezičnom društvu. Za drugu i treću generaciju migranata umjesto maternjeg jezika sve češće srećemo stručne nazive poput *prvi/drugi jezik*, *jezik porijekla*, *nasljedni ili zavičajni jezik*, a u njemačkom i engleskom jeziku uobičajan je i termin poput *famelijarni* (*porodični*), *domovinski* te *jezik doma* (v. Polinsky 2018; Aalberse, Backus et Muysken 2019; Montrul 2023). Jezici porijekla i/ili nasljedni jezici zauzeli su veoma važnu ulogu u proučavanju kulturnog nasljeđa. Na južnoslavenskom području možemo istaći doprinos Z. Jelaske, koja nastoji napraviti jasnu razliku između stranog i drugog jezika (v. *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, 2005) te definirati *nasljedni* i *obiteljski jezik*. U sklopu sociolingvističkih istraživanja vezanih za srpsku dijasporu nailazimo na termin *zavičajni jezik* (v. Jovanović – Vučina Simović 2015). U bosnistici je ova disciplina u samom začetku i u novije vrijeme javlja se interes za očuvanje i održavanje bosanskog jezika izvan njenih granica. Govornici bosanskog jezika žive u 53 različite zemlje¹ i već možemo govoriti o petoj generaciji govornika ako uzmemo u obzir bosanskohercegovačko iseljništvo u Turskoj, Albaniji, Makedoniji, Mađarskoj i šire. Često se ovim govornicima bosanski jezik pripisuje kao “maternji ili prvi jezik”, što je veoma diskutabilno jer su njihove jezičke vještine veoma oskudne te je bosanski jezik često u “izolaciji” i smanjenoj upotrebi i primjeni. Međutim jedno je sigurno: upravo ti govornici imaju veoma jaku emocionalnu vezu s nasljednim jezikom i zemljom porijekla te nastoje u zemlji prijema održati ga kao kulturno nasljeđe i dio identiteta (više dijalekte i govore iz krajeva kojih dolaze). Upravo zbog toga možemo isključiti termin “maternji jezik” i govoriti o govornicima *bosanskog kao jezika porijekla*.

¹ V. *Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice: Migracijski profil Bosne i Hercegovine*, 2019.

A language qualifies as a heritage language if it is a language spoken at home or otherwise readily available to young children, and crucially this language is not a dominant language of the larger (national) society (Rothman 2009: 156).²

Ukoliko govorimo o nekom jeziku porijekla, moramo imati na umu da se on govori u društvu gdje je neki drugi većinski jezik dominantan te da je on prepušten uglavnom na očuvanje porodici ili nekoj manjoj zajednici i da su njegovi govornici u najmanju ruku dvojezični, tj. živjeli i obrazovali se na još jednom dodatnom jeziku, koji je zapravo njihov *Bildungssprache* (jezik obrazovanja). U većini slučajeva ti se jezici vežu za migraciju, pa sve češće susrećemo i termin *migrantski jezik*. Jezičko je znanje ovih jezika u većini slučajeva oskudno i ograničeno. Procjenjuje se da se upotreba jezika do zrele dobi uglavnom svodi na 300-500 riječi te da često dolazi do *prebacivanja kodova* (engl. *code switching*) (v. Polinsky 2023). Naime, različiti faktori utječu na očuvanje jezika porijekla. Navest ćemo samo nekoliko: očuvanje jezika u krugu porodice, uključenost jezika u obrazovni sistem, prestiž jezika u većinskom društvu (migrantski jezici), povezanost sa zajednicom kroz različita udruženja i vjerske ustanove, povezanost sa rodbinom i prijateljima iz zemlje porijekla, čitanje knjiga, pristup socijalnim mrežama te redovne posjete zemljama porijekla.

3. STATUS BOSANSKOG JEZIKA U SLOVENIJI

Rijetke su zemlje koje su uključile bosanski jezik u redovni obrazovni sistem. Jedinstven su primjer Švedska, Finska (samo u pojedinim pokrajinama), Austrija (kroz nastavu bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika), Njemačka (samo u *Nordrhein-Westfalen* (NRW) pokrajini) te Australija. U većini država nastava se odvija u udruženjima ili vjerskim objektima uz podršku nastavnika koji rade na volonterskoj bazi ili su plaćeni minimalno. U Sloveniji se bosanski jezik podučava u osnovnim školama dva puta sedmično kroz dodatnu nastavu, koja se u školskoj godini 2023/2024 provodila u 13 slovenskih škola (ukupno 56 učenika, zavisno od škole, broj učenika kreće se 3-19).³

² “Jezik se kvalifikuje kao jezik naslijeđa ako je jezik koji se govori kod kuće ili je na neki drugi način lahko dostupan maloj djeci, a ključno je da ovaj jezik nije dominantan jezik većeg (nacionalnog) društva.” Prijevod naš.

³ Za potrebe istraživanja urađen je intervju s Bronkom Štraus, direktoricom Ureda za obrazovni razvoj i kvalitet (Urad za razvoj in kakovost izobraževanja, Ministarstvo za vzgojo in izobraževanje). Intervju je vodila 30. 10. 2024. Azra Hodžić-Kadić. Informacije su prevedene sa slovenskog jezika i prilagođene bosanskom jeziku.

Tabela 1: U tabeli su prikazane škole u kojima se izvodila nastava bosanskog jezika 2019. god. (u prvom redu), pored je finansijski dio novca koji dodjeljuje Ministarstvo obrazovanja za nastavu (za materijal i putni trošak nastavnici), a druga dva reda vezana su za 2024. godinu.

bosanščina	Osnovna šola Vojke Šmuc Izola										
	Osnovna šola Drska, Novo mesto						9	405,00	3	135,00	
	Osnovna šola Livada						15	675,00	15	675,00	
	Osnovna šola Trzinčeva Presernia Maribor						19	855,00	8	360,00	
	Osnovna šola Dragomirja Benčiča Brkina Hrpelje										
	Osnovna šola Božidarja Jakca Ljubljana						17	765,00	6	270,00	
	Osnovna šola Koroška Bela Jesence						10	450,00			
	Osnovna šola Hinka Smrekarja Ljubljana						25	1.125,00	18	810,00	
	Osnovna šola Vide Pregarc Ljubljana						7	315,00	6	270,00	
	Osnovna šola dr. Ivana Korošca Borovnica						11	495,00			
	Osnovna šola I Murska Sobota						12	540,00			
	Osnovna šola Trnovo										
	Osnovna šola Grm Novo mesto								4	180,00	

Svake godine na početku školske godine Ministarstvo nadležno za obrazovanje objavljuje poziv školama za podnošenje zahtjeva za sufinansiranje dopunske nastave maternjeg jezika i kulture za djecu druge nacionalnosti. U prijavi škola navodi jezik nastave, nastavnika/nastavnicu, učenike koji će pohađati nastavu te izjave roditelja da je jezik komunikacije u porodici ujedno i jezik dopunske nastave te da oni pristaju da njihova djeca prisustvuju nastavi. Na osnovu zahtjeva Ministarstvo donosi rješenje kojim se utvrđuje visina sredstava prema broju učenika koji će pohađati nastavu: 45 eura za svakog učenika. Od toga školi ostaje 15 eura za troškove prostorija, dok je 30 eura na raspolaganju nastavniku za pokrivanje materijalnih troškova i nastavnih sredstava. Troškove nastavnika pokriva “druga” strana: zemlja porijekla ili roditelji, ali nastavnik može biti i volonter. Na kraju školske godine polaznici dopunske nastave mogu dobiti potvrdu Ministarstva. Nastavnik se mora o tome pobrinuti na vrijeme (usp. *Sektor za razvoj izobraževanja*, prijev. A. H. K.). Naime, vidljivo je iz same tabele da su interes i posjećenost na nastavi bosanskog jezika relativno slabi uzmemo li u obzir da se procjenjuje da oko 100.000 stanovnika porijeklom iz Bosne i Hercegovine živi u Sloveniji, što čini oko 5% ukupnog stanovništva. Godine 2022. nadležnost nad nastavom bosanskog jezika, tj. koordinaciju preuzima novoosnovano *Bosansko akademsko društvo u*

Sloveniji nastojeći probuditi interes kod roditelja za bosanski jezik kroz različite radionice i priredbe te pružiti nastavnicima bolje uslove za rad kroz različite kvalifikacije i seminare namijenjene predavanju u dvojezičnom društvu. Nastojali su kroz različite peticije i pregovore utjecati na slovenske državne organe kako bi bosanski jezik bio istaknutiji, tj. kako bi se ponudio kao izborni predmet i upisivao u svjedočanstva. Drugi projekat koji za cilj ima ovo društvo jeste da se Bosanci priznaju kao manjina te ujedno bosanski jezik dobije status manjinskog jezika (v. <https://bads.si/si/kontakt>). Međutim slovenske državne vlasti još uvijek nisu odobrile realizaciju ovih projekata i status bosanskog jezika ostao je do dan-danas još isti. Nažalost, zainteresovanost je roditelja veoma slaba i broj učenika opada iz godine u godinu. Odjeljenja su heterogena, tj. starosna je dob uglavnom 6-14. godine. Dodatnu nastavu bosanskog jezika najčešće pohađaju učenici koji već kod kuće imaju kontakt s bosanskim jezikom. Dakle radi se o prvoj i drugoj generaciji, dok je treća najnezastupljenija. Svi su ti govornici svakodnevno u kontaktu i sa slovenskim jezikom. Kada se dva jezika susreću, dolazi do interferencije, tj. utjecaja jednog jezika na drugi. U našem slučaju govorimo o interferenciji između srodnih jezika – bosanskog i slovenskog. Upravo u ovakvim slučajevima nailazimo na brojne greške, koje su rezultat jezičke interferencije. Ovo istraživanje obrađuje pisane kompetencije govornika bosanskog jezika druge i treće generacije u Sloveniji. Posebna je pažnja na dopunskim nastavama usredsređena na očuvanju jezika kroz govor i komunikaciju, pismenost je zapostavljena i u drugom planu.

Mi nemamo jedinstven plan i program za nastavu bosanskog jezika niti udžbenika koji bi nam olakšao nastavni proces i koji ima težište na dvojezičnoj djeci. Roditelji još uvijek misle da ako djeca uče bosanski jezik da će njihov slovenski biti ugrožen. Nastava nam se više svodi na komunikaciju i oslobađanje straha od pričanja bosanskog jezika u društvu i na godišnjem odmoru u Bosni i Hercegovini. Kroz svoje časove na početku nastojimo više učvrstiti kod djece bosanski identitet i ponos da mogu učiti bar na ovaj način jezik svojih djedova u slovenskim školama. Primjetila sam kod djece nezadovoljstvo što nije njihov jezik priznat u tom domenu kao što su ostali jezici i mislim da nije samo dovoljna emotivna veza kako bi došli na nastavu bosanskog jezika.⁴

⁴ Izvor: *Udruženje Otkrij bosanski*: Ankete za nastavnike bosanskog jezika u dijaspori 2023, nastavnica bos. jezika u Sloveniji M. Č.

4. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

Članak predstavlja analizu grešaka napravljenih u pismenim djelima učenika osnovnih dopunskih škola, u starosti 12-14. godine. Uključeni su učenici koji slovenski jezik smatraju maternjim, a u porodičnom okruženju koriste i bosanski jezik, tj. svakodnevno su u kontaktu s oba jezika. Kod svih je ispitanika bar jedan roditelj rođen i odrastao u Sloveniji (kod deset ispitanika rođena su oba roditelja u Sloveniji, a kod preostala četiri ispitanika samo je jedan od roditelja rođen u Sloveniji). Svoje pismene radove poslalo je 16 učenika. Pismena djela, koja su služila kao izvor za analizu grešaka nastalih na osnovu interferencije sa slovenskim jezikom, napisana su u periodu od juna do augusta 2023. godine. Osnovnoškolcima je ponuđeno više tema o kojima su trebali napisati tekst od otprilike 200 riječi. Teme su bile: *Umjetna inteligencija; Upotreba društvenih mreža; Odnos i povezanost s domovinom (BiH); Zašto je bitno očuvati etnički identitet? i Status bosanskog jezika u Sloveniji*. Iako interferencija više dolazi do izražaja u govoru nego u pisanim djelima, budući da pojedinac prilikom pisanja ima više vremena za razmišljanje i ispravljanje grešaka, u analiziranim djelima pokazalo se da slovenski jezik ima utjecaj na bosanski jezik. Na osnovu dobijenog materijala prikazane su greške, pri čemu su odabrane one koje uzrokuje interferencija u slovensko-bosanskom jezičkom kontaktu.

5. ANALIZA PISANIH RADOVA

Klasifikacija grešaka

Greške uzrokovane interferencijom sa slovenskim jezikom dijele se na fonetske, morfološke i leksičke.

Fonetske greške

Izdvojene su tipične greške te ovdje treba naglasiti da je značajan dio pristiglih tekstova napisan bez dijakritičkih znakova, vjerovatno zbog izbjegavanja pisanja glasova *ć, dž, đ*. Navedeni su neki primjeri:

- (1) Jako je volim *posječivat*.
- (2) Najviše govorim bosanski jezik kod *kuče*.
- (3) Onda je svaku *noć* dolazilo 3 *mačića*.
- (4) Sa tetkom smo išli na *ručak* u restoran.
- (5) Fino mi je u Bosni jer ima puno *đamij*.
- (6) Nočila sam kod *rodžaka*.
- (7) Opisat *ču* vam moj raspust.

- (8) Svake zime *idem* u Bosnu na skijanje.
- (9) Moja *najveća* želja je da bi živila u Bosni.
- (10) Zimi je u Bosni jako hladno, mama kaže da bi mogli *ići* tamo skijati.

Morfološke greške

I. Pogrešne gramatičke forme imenica

Najčešće se javljaju greške u padežima, za koje bosanski i slovenski jezik nemaju iste nastavke. Osnovnoškolci u akuzativu jednine kod imenica ženskog roda često koriste nastavak *-o*; u instrumentalu množine kod imenica ženskog roda koriste nastavak *-ami*; u genitivu jednine kod imenica ženskog roda koriste nastavak *-e* itd.

Navedeni su primjeri za pojedine padeže:

- akuzativ jednine

- (1) Jedemo sladoled i *lubenico*.
- (2) Pokupili smo *tetko Bino* na aerodromu.
- (3) Otišli smo *v Tuzlo*.

- instrumental množine

- (1) Da postaneš prijatelj sa *drugimi ljudi*.
- (2) Ja i Ammar se igramo sa *igračkama*.

- instrumental jednine

- (1) Tamo sam bila sa *mamo* i cijelom familijom.
- (2) I onda sam se opet vozila sa svojom *prijateljico*.

- genitiv jednine

- (1) Iako *mame* nisam vidio dugo vremena nije mi falila.
- (2) *Krave* nije bilo u štali zato smo se svi prepali.

II. Pogrešni glagolski oblici

Najčešće se javljaju greške u glagolskim oblicima za koje bosanski i slovenski jezik nemaju iste nastavke. Osnovnoškolci u 3. licu množine često koriste glagolski nastavak *-ju* ili *-so*, u 3. licu množine glagola *biti* koriste oblik *so* umjesto *su*, a u 1. licu jednine glagola *biti* koriste oblik *sem* umjesto *sam*.

Navedeni su primjeri tvorbe i upotrebe glagolskih oblika:

- (1) Rođaci *imajo* sve te aplikacije i *koristijo* jih svaki dan.

- (2) Na Instagramu *objavljam* slike svoje mačke.
- (3) Kod Tik Toka mi se ne sviđa da se ljudi *snimaju* i onda objavljuju.
- (4) Uvijek pazim šta gledam da to *niso* baš velike gluposti.
- (5) Rekao *sem* da je moj raspust u Bosni *bijo* najljepši.
- (6) *Telefoniral* je didi i onda smo zajedno krenuli...
- (7) U Bosni sam se puno vremena *družijo* sa porodicom.
- (8) *Došli so* dajnica i Rejisa iz Australije.
- (9) U Bosni *govorijo* da je u Sloveniji lijepo.

Učenici često umjesto 1. lica jednine i 1. lica množine aorista glagola *biti* (*bih, bismo*) koriste oblik *bi* za sva tri lica jednine i množine, kao što je to slučaj u slovenskom jeziku. Međutim moramo priznati da tu često griješe i oni kojima je bosanski jezik prvi, jedini ili maternji jezik.

Navedeni su primjeri pri tvorbi aorista:

- (1) Ja *bi* koristila Tik Tok ali mi roditelji nedaju.
- (2) Zimi je u Bosni jako hladno, mama kaže da *bi* mogli ići tamo skijati.
- (3) Moja najveća želja je da *bi* živila u Bosni.
- (4) Tamo nažalost nemam nikakvih prijatelja sa kim *bi* se igrala i družila.

III. Upotreba dvojine

- (1) Nasljednji dan smo ja i *sestri* i roditelji...
- (2) Bili su sa crnom dlakom i *bijelima šapama*.
- (3) Tamo *sta* dido i majka jer tamo *živita*.
- (4) Sa njom se kupam u bazenu kojeg *napunive* pomoću nene.

IV. Greške u rodu imenica

U bosanskom i slovenskom jeziku postoji nekoliko imenica koje su različitog roda u ova dva jezika. Djeca i učenici ponekad izjednačavaju rod imenica u bosanskom i slovenskom jeziku. Navedena su dva primjera:

- (1) Dobra *stran* Instagrama je da postaneš prijatelj...
- (2) Jedva čekam *nasljednji posjet* Bosne.

V. Zanemarivanje sibilizacije

Slovenski jezik ne poznaje sibilizaciju, pa tako *k*, *g* i *h* ostaju i u svim oblicima (množina, različiti padeži). Navedena su dva primjera:

- (1) Tamo mogu naći neke videe o *košarki*.
- (2) U sobi je na *sliki* bila naša majka.

VI. Upotreba namjenika

U slovenskom se jeziku uz glagole kretanja koristi namjenik, dok namjenik u bosanskom jeziku ne postoji. Navedeni su primjeri:

- (1) Jako je volim *posjećivat*.
- (2) Poslije smo išli *gledat* životinje.
- (3) Zimi je u Bosni jako hladno, mama kaže da bi mogli ići tamo *skijat*.

VII. Upotreba glagola u pogrešnim oblicima i upotreba imenica u pogrešnim padežima (posebno genitiv i instrumental – upotreba prijedloga)

Učenici u nekim sintagmama uz glagole koriste imenice u padežu koji zahtijeva slovenski jezik (genitiv). Također, koriste glagole koji imaju različita značenja u bosanskom i slovenskom jeziku. Prilikom toga dolazi do pogrešne upotrebe posebno dva padeža (genitiva i instrumentala). Navedeni su primjeri:

- (1) Ne sviđa mi se voziti u Bosnu *sa autom*.
- (2) Ali možda kad pogledam nešto da mi pomogne nešto napraviti ili *se naučiti*.
- (3) Tamo smo *se naučile* skijati.
- (4) Ja sam *nosila* vijolinu da *igram* u Bosni.
- (5) Čupali smo travu ali nismo našli *salate* jer je tu nije bilo.

VIII. Greške pri upotrebi zamjenica

- (1) A društvena mreža *koja* ja ne koristim je Tik Tok.
- (2) Tamo nažalost nemam nikakvih prijatelja sa *kim* bi se igrala i družila.
- (3) I tako smo *jih* sa didom obilazili svaki dan.
- (4) Ali svi *ju* svejedno volimo.
- (5) Viber mi je super ali treba paziti sa *kom* si dopisuješ.

Leksičke greške

Leksičke greške javljaju se kod svih vrsta riječi i najlakše ih je uočiti. Navedeni su neki primjeri:

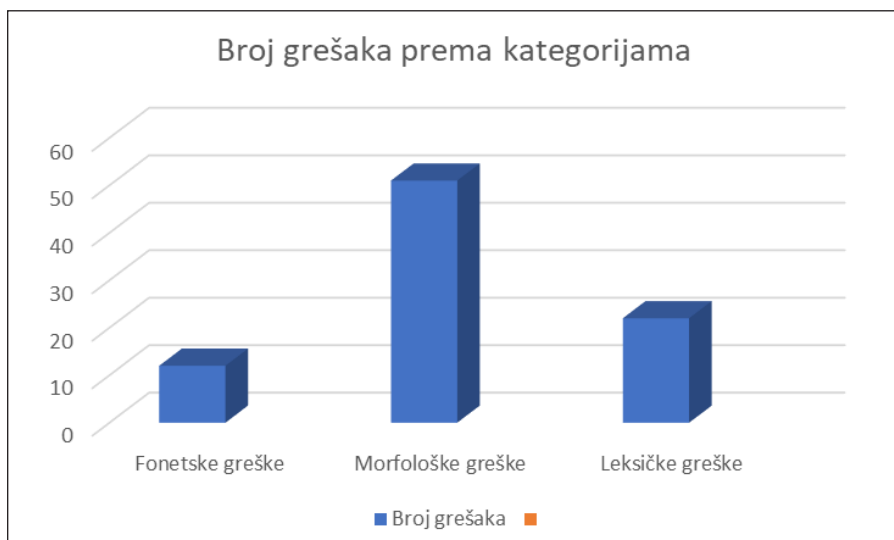
- (1) *Ko* u BiH dođu moji roditelji odemo u Sarajevo.
- (2) Idemo u *igralište* i tamo se *zabavam*.
- (3) Ovdje mi je bolje *kod pri* majki.
- (4) Tamo su *kenguruji* i koale.
- (5) ... te s tim *ohraniti* svoj bosanski identitet.
- (6) Šta je *najbolj* popularno sada u svijetu.
- (7) Viber mi je super ali treba paziti sa *kom si* dopisuješ.
- (8) Igram se *z* mojim *bratrancom* Ammarom.
- (9) U Bosni je puno *živali*, kao što su koze, krave...

- (10) Ja imam u Bosni puno *sorodnika*.
- (11) Čevapi su moja *najljubša* hrana.
- (12) Jedva čekam *nasljednji* posjet.
- (13) Vozila sam se sa *električnim skirojem*.
- (14) Ujutro u *nedelju* sam išla sa dajdžom...
- (15) Tako smo *jih* sa didom obilazili svaki dan.
- (16) Svoj raspust sam provela *većino* u Bosni.
- (17) *Nasljednji* dan smo otišli...

6. STATISTIČKI PRIKAZ POJAVLJIVANJA GREŠAKA

Na osnovu prikupljenih podataka o jezičkim greškama osnovnoškolaca izrađena su dva grafikona koja pružaju uvid u učestalost grešaka prema kategorijama. Prvi grafikon prikazuje ukupan broj grešaka, što nam omogućava da sagledamo apsolutnu zastupljenost svake kategorije. Drugi grafikon prikazuje postotnu zastupljenost grešaka, što olakšava analizu relativnog značaja pojedinih vrsta grešaka u ukupnom uzorku.

Analizom podataka iz oba grafikona dobijamo sveobuhvatan prikaz jezičkih izazova s kojima se osnovnoškolci i srednješkolci u Sloveniji koji predstavljaju drugu i treću generaciju doseljenika iz Bosne i Hercegovine suočavaju.

Grafikon 1: Broj grešaka prema kategorijama

Grafikon 1 prikazuje ukupan broj jezičkih grešaka podijeljenih u tri kategorije: fonetske, morfološke i leksičke greške. Iz prikaza je vidljivo da su morfološke greške najzastupljenije, dok su fonetske greške najmanje učestale.

Grafikon 2: Analiza grešaka u postocima prema kategorijama

Grafikon 2 prikazuje postotni prikaz i time je udio svake vrste greške izražen u postocima. Na osnovu prikaza jasno je da morfološke greške čine najveći postotak ukupnih grešaka (60%), dok leksičke greške zauzimaju drugo mjesto (26%), a fonetske greške najmanji udio (14%).

7. ZAKLJUČAK

Najveći broj grešaka odnosi se dakle na morfološke greške, što je posljedica međusobnog utjecaja jezika, pri čemu su učeni oblici i pravila iz jezika kojim se druga i treća generacija u Sloveniji bolje služi (slovenski) nepravilno preneseni na ciljni jezik (bosanski). Leksičke greške, koje su također prisutne, često proizlaze iz nesvjesnog preuzimanja izraza ili struktura iz slovenskog jezika, koje se zatim nepravilno koriste u bosanskom jeziku. Iako su fonetske greške najmanje prisutne, one su također posljedica interferencije, koja se javlja kada osnovnoškolci pokušavaju prenijeti izgovor određenih zvukova iz slovenskog jezika na bosanski jezik, što rezultira pogrešnim izgovorima i artikulacijama.

Ovi rezultati potvrđuju teoriju o interferenciji, koja se manifestira ukoliko se neki jezik ne poznaje dovoljno dobro. Stoga dolazi do korištenja izraza, riječi, glasova, strukture rečenica prvog jezika, odnosno jezika kojim se govornik bolje služi.

LITERATURA

- Aalberse, S., A. Backus, & P. Muysken (2019), *Heritage languages : a language contact approach*, John Benjamins Publishing Company.
- Cantone, Katja F. (2019), "Language Exposure in early Bilingual and Trilingual Acquisition", *International Journal of Multilingualism*, 19/3, 402-417.
- Gogolin, I. (2018), *Editorial. Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 21(6), 1105-1107. <https://doi.org/10.1007/s11618-018-0857-4> [10. 9. 2024]
- Halilović, Hariz, Hasić, Jasmin, Karabegović, Dženeta, Karamehić-Muratović, Ajlina, Oruč, Nermin (2018), *Mapiranje dijaspore iz Bosne i Hercegovine*, Međunarodna organizacija za migracije (IOM) Misija u BiH i Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice (MLJPI) Bosne i Hercegovine, u okviru projekta *Uvrštavanje koncepta migracija i razvoja u relevantne politike, planove i aktivnosti u Bosni i Hercegovini (BiH)*, Dijaspورا za razvoj (D4D)
- Jelaska, Zrinka (2005), *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Jovanović, Ana, Simović Vučina, Ivana (2015), "Nastava srpskog kao zavičajnog jezika: Ko su učenici zavičajnog jezika? [Heritage language education: Who are heritage language learners?]", Ur. Miloš Kovačević, *Srpski Jezik, Književnost, Umetnost*, 475-486.
- Koch, Nikolas, Riehl, Claudia Maria (2024), *Migrationslinguistik: Eine Einführung* (1st ed.), Narr Francke Attempto Verlag, Tübingen
- Lüttenberg, Dina (2010), *Mehrsprachigkeit, Familiensprache, Herkunftssprache. Begriffsvielfalt und Perspektiven für die Sprachdidaktik*, Wirkendes Wort, 299-315.
- Montrul, Silvina (2023), *Native speakers, interrupted : differential object marking and language change in heritage language*, Cambridge University Press, Cambridge
- Polinsky, Maria (2018), *Heritage languages and their speakers*, Cambridge University Press, Cambridge
- Rothman, Jason (2009), "Understanding the nature and outcomes of early bilingualism: Romance languages as heritage languages", *The International Journal of Bilingualism: Cross-Disciplinary, Cross-Linguistic Studies of Language Behavior*, 13/2, 155-163. <https://doi.org/10.1177/1367006909339814> [10. 9. 2024]

Mrežni izvori

Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine: <https://www.mcp.gov.ba/?lang=bs> [10. 9. 2024]

Republika Slovenija Državni zbor. 61. in 62. Člen Ustave RS: <http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=27&showdoc=1> [10. 9. 2024]

<http://bosnjak.si/> [10. 9. 2024]

<https://bads.si/si/kontakt> [10. 9. 2024]

https://www.bihembassy.org/images/publikacije/09_Pregled_stanja_bh_iseljenistva.pdf [10. 9. 2024]

<https://www.gov.si/drzavni-organi/ministrstva/ministrstvo-za-vzgojo-in-izobrazevanje/o-ministrstvu/urad-za-razvoj-in-kakovost-izobrazevanja/sektor-za-razvoj-izobrazevanja/> [10. 9. 2024]

<https://www.otkrij-bosanski.com/> [10. 9. 2024]

WRITING COMPETENCE OF SECOND AND THIRD GENERATION BOSNIAN SPEAKERS IN SLOVENIA

Summary

The paper attempts to give an insight into the state of the Bosnian language in Slovenia and to explain theoretically the terminology related to the language of origin and its affinity to the mother tongue. The focus is on the writing competence of pupils (12-14 years old) attending Bosnian language classes. The paper also provides examples of errors that appear in the written works of students attending supplementary Bosnian language schools, who are in daily contact with Slovenian and Bosnian languages. The aim was not to illustrate all the mistakes but only the most frequent ones which are characteristic for speakers of the two related languages. A person who uses two related languages learns the second language much more easily because of interference. On the other hand, it is precisely because of the affinity of these languages that learners unintentionally make mistakes when speaking or writing.

KEY WORDS: *Bosnian language, Slovenia, heritage language, writing competence*

Velida MATARADŽIJA

UDŽBENICI IZ MORFOLOGIJE ARAPSKOG JEZIKA U OSMANSKIM MEDRESAMA

KLJUČNE RIJEČI: *udžbenici arapskog jezika, morfologija, al-Amtila al-muhtalifa, Binā al-af'āl, 'Izzī fī al-taṣrīf, al-Maqṣūd, Marāḥ al-arwāḥ, al-Šāfiya fī al-ṣarf*

Obrazovni sistem u Bosni pod osmanskom vlašću bio je dijelom centraliziranog obrazovnog sistema Carstva. Budući da je arapski jezik zadržao ulogu jezika nauke i za vrijeme Osmanlija, posebna pažnja je pridavana njegovom učenju. To potvrđuju brojna djela na arapskom jeziku iz pera učenjaka koji su bili nenativni govornici arapskog jezika. Značajan procenat sačuvanog knjižnog fonda rukopisnih biblioteka u Bosni i Hercegovini otpada upravo na udžbenike iz morfologije arapskog jezika. Ti su udžbenici korišteni dugi niz stoljeća u cijelom islamskom svijetu. Cilj je ovog rada predstaviti i analizirati sadržaj navedenih djela sa aspekta metodologije i načina obrade gramatičkih jedinica. Za zastupljenost udžbenika iz morfologije arapskog jezika u Bosni i Hercegovini istraživani je rukopisni fond Gazi Husrev-begove biblioteke, koji u svom sastavu posjeduje zbirke nekoliko značajnih biblioteka bosanskih medresa koje su djelovale u osmanskom periodu. S obzirom na to da su udžbenici iz morfologije arapskog jezika korišteni na početnom stepenu obrazovanja u svim osmanskim medresama, istraživanje njihovog prisustva može poslužiti i za ispitivanje stepena integriranosti sistema obrazovanja u Bosni pod osmanskim vlašću u obrazovni sistem Carstva.

1. O KONCEPTU NASTAVNOG PROGRAMA ZA UČENJE ARAPSKOG JEZIKA KOD OSMANLIJA

Osmanlije su nastavni program osmanskih medresa preuzeli od Seldžuka. Nastavnu jezgru propisivala je država i uglavnom su je činili udžbenici iz islamskog prava (Akgündüz 1992: 661-664). Naučnička biografija osmanskog

učenjaka Țašköprüzādea (1494–1561) pruža informacije o cjelovitom nastavnom programu osmanskih medresa u klasičnom periodu (Țašköprüluzāde 2019: 850-865). Izvještaj Osmanske Države sredinom XVIII stoljeća o stanju u obrazovnom sistemu te solidan broj narativnih izvora također daju dovoljno podataka o udžbenicima koji su korišteni za različite predmete.

Udžbenici su zauzimali veoma važnu ulogu u osmanskom obrazovnom sistemu. Naime, sistem obrazovanja u osmanskim medresama nije imao podjelu na razrede, nego se obrazovni proces završavao nakon što bi se temeljito obradili propisani udžbenici. Neki stepeni osmanskih medresa nazivani su prema skraćenim naslovima korištenih udžbenika, naprimjer medresa *Țağrīd*, *Miftāḥ* i *Talwīḥ* (Inaldžik 1974: 240). Svi osnovnim programom propisani udžbenici bili su na arapskom jeziku. Od sredine XVI stoljeća muderisi sve češće za podučavanje pojedinih predmeta pišu komentare udžbenika na turskom jeziku. Na to su bili podstaknuti odredbom sultana Sulejmana (1520–1566) da pored glavnih udžbenika u nastavi upotrebljavaju komentare i djela po svom izboru (Akgündüz 1992: 661). Treba istaći da se i dalje zadržala upotreba osnovnih djela koja su napisana na arapskom jeziku.

Kako bi se različiti predmeti poput islamskog prava, islamske tradicije ili komentiranja Kur'ana mogli obraditi i uspješno savladati, bilo je nužno naučiti arapski jezik. Stoga se arapski jezik počinjao učiti veoma rano još u mektebima, jedinim javnim ustanovama osnovnog obrazovanja u Carstvu. Na tom nivou se učilo arapsko pismo i izgovor arapskih glasova. Znanje arapskih slova usavršavalo se putem udžbenika *sufare* (početnica za učenje arapskog pisma) i različitih udžbenika iz oblasti *tedžvida* (fonetska pravila za pravilno učenje Kur'ana).

U ovom će radu biti riječi o udžbenicima arapskog jezika iz oblasti morfologije. Rad pokušava odgovoriti na pitanje na koji način se učio arapski jezik na početnom stepenu u osmanskim medresama. Na osnovu naučničke biografije osmanskog učenjaka Țašköprüzādea saznajemo da se morfologija arapskog jezika učila iz sljedećih udžbenika: *al-Maqṣūd*, *Muhtaṣar al-'Izzī*, *Marāḥ al-arwāḥ* i *al-Šāfiya fī al-ṣarf*. Naime, autor ističe da je sve udžbenike iz arapske gramatike počevši od djela *al-Maqṣūd* iz morfologije zaključno sa komentarom *al-Wāfiya* iz arapske sintakse naučio napamet i to do 1508. (914) godine, kada je bio trinaestogodišnjak (Țašköprüzāde 1975: 326).

Poslanica *Kevākib-i Seb'a* (Sedam sazviježda), napisana 1741. godine, odgovor je na službeni upit francuskog ambasadora u Istanbulu Marquisa d'Avignona o stanju u obrazovnom sistemu u Osmanskom Carstvu. Pisac poslanice *Kevākib-i Seb'a* je nepoznat (Karaarslan 2015). Navedeni izvještaj

identificira sljedeća djela za učenje morfologije arapskog jezika: *Binā' al-af'āl*, *Al-Maqṣūd*, *'Izzī fī al-taṣrīf*, *Marāḥ al-arwāḥ* i *al-Šāfiya fī al-ṣarf* (Kaarslan 2015: 73).

U kasidi *Tartīb al-'ulūm* Ibrāhīm Ḥaqqī Erzerūmī (umro 1780. godine) u stotinu dvadeset i pet stihova izložio je tok osmanskog obrazovanja od početnog nivoa do završetka školovanja. Autor je učenje arapske morfologije opisao sljedećim stihovima (prema İzgi 1997: 89):¹

“Pes ilm-i sarf ve hem iştikākdan, Emsile hifz et çok okumakdan. Andan Binā-yı hifz eyle muhkem! Maḳṣūd'u fehmi et maḳṣūdının hem. 'Izzī'yi hifz et i'lālini yap! Oku Merāḥ'ı hem sarftan sap!”	Iz morfologije i etimologije, Nauči napamet upornim čitanjem <i>Amtilu</i> . Onda čvrsto zapamti <i>Binā!</i> Shvati <i>Maḳṣūd</i> , to ti i jest namjera! Nauči napamet <i>'Izzī</i> , odstupanja izvježbaj! Pročitaj i <i>Marāḥ</i> i s morfologijom je kraj!
--	--

U nastavku autor spominje djela iz arapske sintakse, a potom ističe:

“Gel yine sarfi kendüne eş it Dođi, opet morfologiju sebi za druga uzmi
Şāfiye hifz et Çārpendiye yit.” Nauči napamet *Şāfiyu*, izgubi se u *Çārpendiyu*.

Prema navedenim izvorima, uočava se da se morfologija arapskog jezika predavala po istim udžbenicima od sredine XVI stoljeća do sredine XVI-II stoljeća. Razložno je pretpostaviti da je navedeni nastavni program bio na snazi sve do Tanzimata i reformi koje su obuhvatile i osmanski obrazovni sistem polovinom XIX stoljeća.

Na osnovu analize knjiga koje su zavještane za medrese na području Bosne pod osmanskom vlašću, ustanovili smo značajno prisustvo udžbenika za učenje arapskog jezika. Kada je u pitanju arapska morfologija, uočava se veliki broj svezaka rukopisa koji po ustaljenom redu sadrže udžbenike *al-Amtila al-muhtalifa*, *al-Binā'*, *al-Maqṣūd*. Također, u veoma raširene udžbenike iz ove oblasti spadaju *'Izzī fī al-taṣrīf*, *Marāḥ al-arwāḥ*, *Şāfiya fī al-ṣarf*. Navedena djela bit će analizirana u nastavku rada.

1.1. *Al-Amtila al-muhtalifa fī al-taṣrīf* (Različite paradigme u morfologiji)

Riječ je o poslanici nepoznatog autora. Sadržaj ovog djela čine paradigmatički oblici za glagole i iz njih derivirane imenice u prvom razredu prve

¹ Prijevod naš.

glagolske vrste u arapskom jeziku. Autor je za primjer uzeo glagol *našara-yanşuru* (ar. *pomoći*). U ovom udžbeniku obrazlažu se paradigme na koje dolazi glagol *našara* na način da se prvo predstavi određeni gramatički oblik, a potom da iscrpan morfološki opis u tekstu koji slijedi, npr., ispod paradigme *našara* nalazi se sljedeće objašnjenje: glagol u prošlom vremenu; glagolsko stanje aktiv; treće lice jednine muškog roda. Autor nastavlja s paradigmatom za treće lice jednine muškog roda u sadašnjem vremenu. Pored oblika glagola *našara* za treće lice jednine u prošlom i u sadašnjem vremenu, zabilježene su i paradigme za *maşdar* (ar. glagolska imenica), particip aktivni i particip pasivni (Abdullah 2014). Na isti način se navode glagoli i u modernim rječnicima arapskog jezika.

Autor u nastavku nudi oblike negacije trećeg lica jednine za različita glagolska vremena i glagolske načine. Interesantno je da navodi česticu *mā* uz oblik glagola u sadašnjem vremenu, tumačeći da se ta čestica koristi za negaciju radnje u sadašnjosti, dok se čestica *lā* uz oblik glagola u prezentu koristi za negaciju radnje u budućnosti. Način negacije uz pomoć čestice *mā* za radnju u sadašnjosti ukazuje na utjecaj klasičnog arapskog jezika i Kur'ana kao jednog od njegovih najznačajnijih izvora.

Autor je neumornim navođenjem primjera učenicima olakšao učenje novog gradiva putem ponavljanja. U ovom udžbeniku izloženi su svi oblici glagola *našara* za prošlo i sadašnje vrijeme u potvrdnom i odričnom obliku. Jedina razlika između potvrdnog i odričnog oblika je negaciona čestica. Autor nije putem kratkog iskaza upoznao čitaoca s različitim česticama za glagolska vremena u arapskom jeziku, nego je svoju poslanicu sastavio u obliku vježbanke, te se na taj način, prilikom obrade gradiva koje slijedi, ponavlja i gradivo koje je već obrađivano, što je svakako doprinosilo boljem savladavanju materije.

Ova je poslanica napisana sistematično. Autor je ostao dosljedan pri navođenju primjera određenim uspostavljenim redoslijedom na samom početku djela. *Al-Amtila al-muhtalifa fi al-taşrif* postepeno upoznaje čitaoca s konjugacijom arapskih glagola. Autor ne pojašnjava kako se tvore pojedini oblici, npr. da li imamo prisutne prefikse, sufikse, infikse, koji dio glagola čini njegov korijen i sl. On ne raspravlja o glagolima koji pripadaju ostalim razredima prve vrste arapskih glagola niti spominje proširene glagolske vrste. Kada je u pitanju obrada arapskih glagola koji pripadaju prvom razredu prve vrste glagola, ova poslanica predstavlja zaokruženu cjelinu.

Smatramo da su učenici učili napamet oblike glagola *našara*, koji im je služio kao obrazac za promjenu drugih glagola iste vrste i razreda kroz broj i

lice. Na sličan način i danas učenici na početnom nivou učenja arapskog jezika, u osnovnim i srednjim školama, savladavaju konjugaciju arapskih glagola.

Budući da je nepoznat autor ovog udžbenika, moguće je samo približno utvrditi vrijeme njegovog nastanka. Najstariji do sada pronađeni komentar pripada autoru Muṣṭafā b. Šaʿbānu al-Surūrīju (umro 1561. godine). *Al-Amtila al-muhtalifa fi al-taṣrif* nastala je prije smrti najstarijeg komentatora. U svom komentaru Muṣṭafā b. Šaʿbān al-Surūrī zabilježio je da je djelo napisao u vrijeme kad je bio na početku mladosti. Poznato je da je autor komentara živio 72 godine, te bi se na taj način moglo približno odrediti da je komentar djela *al-Amtila al-muhtalifa* napisao u prvoj deceniji XVI stoljeća (Abdullah 2014).

Postoji veliki broj komentara ove poslanice. Autori bio-bibliografija do sada su uspjeli identificirati sedam autora komentara ovog djela. Predstavljamo ih hronološkim redom:

1. Muṣṭafā b. Šaʿbān al-Surūrī (umro 1561. godine), *Šarḥ al-Amtila al-muhtalifa*,
2. Aḥmad Muṣṭafā al-Lālī Šiblī (umro 1592. godine), *Šarḥ al-Amtila al-muhtalifa*,
3. Dawūd b. Muḥammad al-Qarsī al-Ḥanafī (umro 1747. godine), *Šarḥ al-Amtila al-muhtalifa*,
4. Ḥusayn b. Aḥmad Zaynīzāde al-Rūmī (umro 1754. godine), *Šarḥ al-Amtila al-muhtalifa*,
5. ʿAbdulqādir Qarmī al-Kufāwī (umro 1822. godine), *Al-abkira al-muʿallaḥa fī šarḥ al-Amtila al-muhtalifa*,
6. ʿAlī b. Muḥammad al-Adirnāwī al-Rūmī al-Ḥanafī (umro 1827. godine) *Šarḥ al-Amtila al-muhtalifa*
7. Muḥammad b. Bāqir b. ʿAlī Riḍā, *Šarḥ al-Amtila al-muhtalifa* (Abdullah 2014).

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuva se osamdeset i devet primjeraka osnovnog djela. Pored osnovnog djela nalazi se i sedamdeset i pet komentara. Oni su pisani na arapskom i turskom jeziku. Trideset i jedan sačuvani primjerak komentara ovog djela napisan je na turskom jeziku, a četrdeset i četiri na arapskom. Sedam sačuvanih primjeraka komentara ovog djela pripada autoru Aḥmadu Muṣṭafā Lālīju Šiblīju. Komentar Dāwūda b. Muḥammada al-Qarsija al-Ḥanafija prisutan je u pet primjeraka. Četiri sačuvana komentara napisao je Muṣṭafā b. Šaʿbān al-Surūrī, dok je jedan komentar iz Gazi Husrev-begove biblioteke napisao autor Ḥusayn b. Aḥmad Zaynīzāde al-Rūmī. Nisu utvrđeni autori za pedeset i osam primjeraka komentara ovog djela u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

Treba istaći da se među komentatore ovog djela na turskom jeziku upisao i bosanski autor Osman sin Ahmedov Šugli Visočanin (umro 1715. godine) i djelo naslovio *Tuhfe-i nādirīyyāt-ı Şuglī*. Autor je zabilježio da je komentar napisao 1669. godine. Riječ je o djelu u kome Osman Šugli kontrastira arapski jezik s perzijskim i turskim jezikom, navodi izvore i iznosi vlastite stavove (Filan 2015).

Djelo *al-Amtila al-muhtalifa* poslužilo je kao uzor da se napiše i sličan udžbenik za učenje paradigmi perzijskog jezika (GHB, R br. 1957, 17).

1.2. *Binā' al-af'āl* (Struktura glagola)

Ovo djelo napisao je nepoznati autor. Prema Kātibu Čelebiju, riječ je o čuvenom udžbeniku iz kojeg djeca uče (Čelebī s.a. II: 255). Poslanica *al-Binā'* raspravlja o glagolima u arapskom jeziku. Na samom početku autor upozna je čitatelja kako postoji 35 vrsta glagola u arapskoj morfologiji. Autor obrađuje glagole koji pripadaju prvoj vrsti, a potom tretira njihovu podjelu na šest razreda. Osnovna karakteristika ovih glagola jesu tri radikala u prošlom i u sadašnjem vremenu. Za svaki razred glagola, autor kao primjere navodi po dvije rečenice, i to jedna rečenica koja sadrži prijelazni glagol i druga s neprijelaznim glagolom (al-Buḥayrī 2017). Udžbenik *Binā' al-af'āl* sjajno se nadovezuje na udžbenik *al-Amtila al-muhtalifa* jer ukratko ponavlja njegovo gradivo, a potom nastavlja obrađivati glagole prve vrste u svim razredima.

U djelu *Binā' al-af'āl* zanimljiv je kriterij podjele proširenih glagolskih vrsta koje su razvrstane prema broju članova unutar sufiksa na tri kategorije:

1. glagoli na čiju osnovu se dodaje jedan fonem,
2. glagoli na čiju osnovu se dodaju dva fonema,
3. glagoli na čiju osnovu se dodaju tri fonema (al-Buḥayrī 2017: 17-20).

U posebnu grupu uvršteni su četverokonsonantski glagoli i njihove proširene vrste. Na samom kraju ovog udžbenika autor se dotiče nepravilnih glagola, ali ih ne obrađuje, nego samo upozna je čitatelja sa vrstama nepravilnih glagola.

Konciznost je osnovna odlika poslanica. Poslanica *al-Binā'*, koja je služila kao udžbenik za učenje arapskog jezika u osmanskim medresama, i danas se koristi kao početnica za obradu glagola u arapskom jeziku. Autor je uspio izložiti veliki broj podataka na vrlo jasan način, pritom ostajući u postavljenim granicama i ne otvarajući nove teme.

Iako je autor nepoznat, smatramo da je navođenjem stiha na perzijskom jeziku o nepravilnim glagolima otkrio svoje nearapsko porijeklo (al-Buḥayrī 2017: 30).

“Saḥīḥast mitālast wa muḍā’af
lafīf-o-naqṣ-o- mahmūz-o- aḡwaf.”

Postoje pravilni, *misal* i *mudaf* glagoli
Postoje *nakis*, *mehmuz* i *edžvef* glagoli.

Veliki broj komentara napisan je na ovo djelo. Kātib Čelebī u svom djelu *Kašf al-zunūn* naveo je samo komentar Aḥmada b. Muḥammada b. ‘Abdul‘azīza al-Andalusīja koji je nastao 1628. godine (Čelebī s.a I: 255).

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci nalazi se osamdeset i osam primjeraka osnovnog djela. Dvadeset pet je sačuvanih komentara navedenog djela. Primjerci komentara koje su napisala tri autora: Aḥmad Rašīd b. ‘Abdullah b. Amīnalfatāwā ‘Utmān, ‘Abdulḡānī-efendi i Muḥammad b. Ḥāmid b. Muṣṭafā al-Kafāwī (umro 1761. godine) prisutni su sa po jednim primjerkom u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Ostali komentari pripadaju nepoznatim autorima.

Najstariji prijepis osnovnog djela koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci potiče iz 1543. godine (GHB R-5213/3). Najmlađi datirani prijepis iz 1935. godine sačinio je Jusuf Kadribašić, učenik Čačak medrese u Brčkom. Riječ je o prijevodu djela *al-Binā’* na bosanski jezik (GHB R-5098/1).

Postoji prijevod djela *Bina al-af’āl* na turski jezik pod nazivom *Binā-i mefhūm*, a u nekim rukopisnim zbirkama navedeni prijevod zabilježen je pod naslovom *Binā-i emsile*. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci nalazi se dvanaest primjeraka prijevoda djela na turski jezik.

Veliki broj primjeraka osnovnog djela *Bina al-af’āl*, njegovog komentara ili prijevoda pripadaju nepoznatim prepisivačima. Riječ je uglavnom o kodeksima koji pored ovog sadrže i druga gramatička djela iz arapskog jezika. Može se pretpostaviti da su nepoznati prepisivači učenici bosanskih medresa koji su prepisivanjem dolazili u posjed udžbenika, ali im je ono koristilo i kao metod učenja.

1.3. *Al-Maqṣūd* (Cilj)

Autorstvo djela *al-Maqṣūd* pripisuje se Abū Ḥanīfi Nu‘mānu b. Tābitu (umro 767. godine). Pisci bio-bibliografija utvrdili su veliki broj komentara ovog djela, od kojih najstariji pripada autoru Muḥammadu b. Halīlu b. Daniyālu (umro 1310. godine). Poznat je i komentar autora Muḥammada b. Pīr ‘Alīja Birgīlija koji nosi naziv *Im’ān al-anzār* (Čelebī s.a. II: 1806-1807).

Činjenice koje ne idu u prilog tvrdnji da je autor osnovnog djela uistinu Abū Ḥanīfa jesu termini iz arapske morfologije, poput *al-maṣdar al-mīmī*, te nazivi za vrste nepravilnih glagola *mitāl*, *aḡwaf*, *nāqīṣ*, *lafīf*, koje nije koristio niko od njegovih savremenika poput Sibawayḥa, al-Mubarrada i ibn Sirāḡa (Aḥmad – Fattāḥ 2017: 809). Vjerovatnijom se čini pretpostavka da je

al-Maqṣūd napisan u trinaestom stoljeću kratko prije nastanka prvog komentara. Djelo je postalo poznato širom islamskog svijeta.

Autor koristi različitu terminologiju u odnosu na djela *Binā al-af'āl* i *al-Amtila al-muhtalifa*. Naprimjer, za sadašnje vrijeme upotrebljava izraz *gābir*, iako na nekim mjestima u svojoj poslanici koristi i termin *muḍāri'* u sinonimnom značenju. On dijeli glagole prema broju konsonanata na osnovne i proširene. Osnovne glagole dalje dijeli na trokonsonantske i četverokonsonantske. Interesantno je da već u prvom poglavlju autor više pažnje posvećuje proširenim vrstama četverokonsonantskih glagola, koje su znatno rjeđe u upotrebi u odnosu na proširene vrste trokonsonantskih glagola (Aḥmad – Fattāḥ 2017).

Kada je u pitanju koncept samog udžbenika, uočava se više propusta u ovom djelu. Naime, autor samo za pravilni glagol *našara* navodi primjere za prošlo i sadašnje vrijeme, imperativ, prohibitiv i participe. Kada su u pitanju nepravilni glagoli, nedostaju primjeri. Često se dešava da autor unutar jednog poglavlja, otvara sasvim novu temu koju dovoljno ne obradi, a potom se vraća temi koju je započeo. Naprimjer, kada piše o oblicima trokonsonantskih i četverokonsonantskih glagola u prošlom vremenu, napominje da drugačiji oblik imaju glagoli koji sadrže konsonant *hamza*. Nakon toga, piše o ortografiji ovog konsonanta u arapskom jeziku.

Za ovu poslanicu ne bismo mogli ustvrditi da bi danas mogla poslužiti kao dobar udžbenik. Autor nije uspostavio jasnu strukturu svog djela, te je nerijetko digresijama posvećeno više pažnje nego samim glagolima u arapskom jeziku koji su tema navedenog udžbenika.

Poslanica *al-Maqṣūd* zastupljena je sa osamdeset tri primjerka osnovnog djela u Gazi Husrev-begovoj biblioteci i dvadeset dva primjerka komentara osnovnog djela. Od navedenih komentara, prisutni su po jedan primjerak komentara Muḥammad b. Halīl b. Daniyāla i Yūsuf b. 'Abd al-Malika. Autori ostalih komentara su nepoznati.

1.4. *'Izzī fī al-taṣrīf* (Djelo 'Izzīja o morfologiji)

Djelo je napisao al-Šayḥ 'Izzuddīn Abū al-Faḍā'il Ibrāhīm b. 'Abdulwahrāb b. 'Imāduddīn b. Ibrāhīm al-Zangānī (umro oko 1257. godine). Prema mišljenju Kātiba Čelebija, riječ je o korisnom kompendijumu iz arapske morfologije (Čelebī s.a II: 1138).

Na ovo djelo napisan je veliki broj komentara i glosa. Među najpoznatije komentare ubraja se i komentar čiji je autor Sa'duddīn Mas'ūd b. 'Umar al-Qāḍī al-Taftāzānī (umro 1388. godine). Ġalāluddīn al-Suyūtī napisao je glosu na komentar al-Taftāzānija i nazvao je *al-Tarṣīf - ḥāšiya 'alā šarḥ al-Taṣrīf*.

Među učenjacima iz Osmanskog Carstva koji su napisali komentar osnovnog djela ističe se Muḫā Muṣṭafā b. Yusūf, poznatiji kao Ḥocazāde koji je, postavši učitelj Mehmeda II Osvajača, čitao sultanu osnovno djelo, a potom napisao i komentar za navedeno djelo (Čelebī s.a II: 1139).

Autor je na početku djela ponudio svoju definiciju morfologije. “I‘lam ‘anna al-ṭaṣrīf fī al-luġa al-taġyīr. Wa fī al-ṣinā‘a taḥwīl al-‘aṣl al-wāḥid ‘ilā al-amtila al-muhtalifa li ma‘ān al-maqṣūda lā taḥṣul illa bihā” (‘Abdulwahhāb 2008: 49).²

Al-‘Izzī u svojoj poslanici najviše pažnje posvećuje glagolima u arapskom jeziku. On dijeli arapske glagole na proste i proširene. Autor je naveo podjelu i na pravilne i nepravilne glagole i ponudio definiciju za obje kategorije glagola, objašnjavajući čitatelju svaki novi pojam koji spominje u svom djelu. Glagole je obradio tako što je predstavio pravilne glagole koji pripadaju prvoj glagolskoj vrsti, rasporedivši ih u pet razreda. ‘Izzī je naveo samo jednu kategoriju četverokonsonantskih glagola. Nakon prve glagolske vrste, postepeno obrađuje proširene glagolske vrste, gdje mu je kriterij razvrstavanja glagola koji pripadaju proširenim glagolskim vrstama prema broju fonema koji se dodaju određenom glagolu u proširenoj vrsti. Na taj način, upravo kao i u udžbeniku *al-Binā’*, imamo tri glavne kategorije proširenih vrsta glagola. Ove kategorije se dalje veoma sistematično dijele na potkategorije. Za svaku navedenu vrstu glagola autor navodi primjere i to za sva lica. On raspravlja i o podjeli glagola na prelazne i neprelazne. Objašnjava upotrebu čestica *mā* i *lā* uz prezent, ističući da se značenje ne mijenja. Autor obrađuje jusiv, konjunktiv i imperativ, navodeći prvo njihov način tvorbe, a potom piše o njihovoj upotrebi. Tri poglavlja ove poslanice posvećena su nepravilnim glagolima, koje autor nakon definicije i objašnjenja njihovog naziva detaljno tumači, nudeći ne samo primjere, nego i razlike između oblika pravilnih i nepravilnih glagola u određenim licima. Autor navodi i fonetske promjene koje nastaju prilikom konjugacije nepravilnih glagola (‘Abdulwahhāb 2008).

Ovaj je udžbenik adekvatan primjer izlaganja gradiva od jednostavnog ka složenom. Prilikom obrade nepravilnih glagola autor prvo izlaže *misal* (ar. *mitāl* ‘sličan’) glagole, koji su pri konjugaciji slični pravilnim glagolima, da bi postepeno prešao na *edžvef* (ar. *aġwaf* ‘šupalj’) glagole, koji bilježe veće promjene u odnosu na *misal* glagole, te na kraju završio sa *lefif* (ar. *lafīf* ‘zamotan’) glagolima, koji su najteži za savladavanje jer unutar svog korijena imaju dva slaba radikala.

² “Znaj da morfologija u jeziku znači promjenu. To je promjena jedne osnove u različite paradigme kako bi se dobila željena značenja koja se jedino na taj način postižu.”

Ova poslanica odlično se nadopunjuje s poslasticama *al-Amtila al-muhtalifa* i *Binā al-af'āl*. Vjerovatno je naziv djela *al-Amtila al-muhtalifa* (Različite paradigme), koje je već obrađeno u ovom radu, preuzet iz definicije morfologije koja je zabilježena u ovoj poslanici.

Osamdeset i tri primjerka osnovnog djela *Izzī fī al-taṣrīf* i pedeset i jedan primjerak komentara ovog djela se nalaze u fondu Gazi Husrev-begove biblioteke. Od navedenih komentara devet primjeraka pripada al-Taftazāniju, a devet Sayyid Šarīf al-Ġurgāniju. Autori ostalih komentara nisu utvrđeni.

1.5. *Marāḥ al-arwāḥ* (Radost duša)

Autor djela jeste Aḥmad b. 'Alī b. Mas'ūd. Među brojnim komentarima na ovo djelo izdvaja se komentar Muḫā Aḥmada Dinkoza. Komentar čiji je autor 'Abdurrahīm Halīl al-Rūmī je, ustvari sažetak komentara Muḫā Aḥmada Dinkoza. U komentatore ovog djela upisani su i Muḫā Sinānuddīn Yūsuf, poznatiji kao Kara Sinan i Mula Muṣṭafā b. Ša'bān al-Surūrī (umro 1561. godine). Komentar pod nazivom *al-Falāḥ* napisao je Ibn Hilāl, a djelo se pripisuje Ibn Kamālu, koji je navedeni komentar preveo na turski jezik i naslovio ga *Rayḥān al-arwāḥ* (Čelebī s.a. II: 1651).

Komentar djela *Marāḥ al-arwāḥ* napisao je i Badruddīn Maḥmūd b. Aḥmad al-'Aynī (umro 1451. godine). Navedeni je komentator djelu dao naslov *Malāḥ al-arwāḥ* istaknuvši da ga je napisao u svojoj devetnaestoj godini. Na osnovu navedenog komentara pretpostavlja se da je autor osnovnog djela umro oko 1300. godine (Ḥusāmuddīn s.a: 7).

Na samom početku djela *Marāḥ al-arwāḥ* autor navodi: “Znaj da je morfologija majka nauka, a njihov otac je sintaksa” (Ḥusāmuddīn s.a: 9). On napominje čitatelja da je u morfologiji potrebno poznavati paradigme na koje dolaze riječi u arapskom jeziku. Aḥmad b. 'Alī b. Mas'ūd pripadnik je Basranske gramatičke škole, koja drži da su riječi u arapskom jeziku izvedene iz *maṣdara* (glagolske imenice). Pripadnici navedene škole tvrde kako i sama etimologija riječi *maṣdar* (ar. izvor, ishodište) objašnjava da je upravo to riječ iz koje se deriviraju druge riječi. Prema njihovom mišljenju, iz *maṣdara* se derivira sljedećih devet oblika riječi u arapskom jeziku: glagol u prošlom vremenu, glagol u sadašnjem vremenu, imperativ, prohibitiv, particip aktivni, particip pasivni, imenice mjesta, imenice vremena i imenice koje označavaju alate (Mas'ūd, 2012: 16).

U skladu sa svojim stavom o ishodištu riječi u arapskom jeziku, autor u svom djelu pažnju posvećuje upravo navedenim izvedenim oblicima i detaljno ih obrađuje. Kada obrađuje gramatičke teme, ne samo da iznosi svoje

definicije pojedinih gramatičkih jedinica, nudeći stavove i argumente i Barsanske i Kufske gramatičke škole, nego pokušava naći objašnjenje za svaku paradigmu koju obrađuje. Iako se ponekad autorova tumačenja i pokušaji da objasni promjene u jeziku čine neuvjerljivim, iznenađuje njegova upornost da ponudi odgovor na svako pitanje koje bi se moglo pojaviti pred čitateljem ovog djela.

Veoma je zanimljiv način tvorbe participa aktivnog, za koji autor tvrdi da se izvodi iz oblika prezenta glagola, iako je na samom početku istakao da se particip aktivni izvodi iz glagolske imenice. Derivaciju participa aktivnog iz prezenta objašnjava tako što se od glagola oduzme prefiks, a potom doda *alif* između prvog i drugog radikala. Iako autor na samom početku ističe razliku između pravilnih i nepravilnih glagola, te posvećuje polovinu svoje poslanice obradi nepravilnih glagola, prilikom izlaganja pravilnih glagola na više mjesta u djelu za primjer uzima nepravilne glagole. Kada obrađuje razrede prve vrste pravilnih glagola, za primjer uzima glagole *baqiya yabqā, fanā yafnī, 'abā ya' bā*, koji pripadaju nepravilnim glagolima (Mas'ūd 2012: 28).

Ovaj udžbenik pisan je za napredniji stepen učenja arapskog jezika. Autor ni na jednom mjestu ne navodi za primjer promjenu određenog glagola kroz sva lica, nego se zadovoljava da napiše samo treće lice jednine, podrazumijevajući da čitatelji imaju predznanje. Stječe se dojam da je svrha pisanja ovog djela bila razjasniti derivaciju riječi u arapskom jeziku, a da je čitatelj već posjedovao predznanje iz osnova arapske gramatike. Autor je pokušao objasniti razlog upotrebe svakog prefiksa i sufiksa koji se koriste pri tvorbi gramatičkih oblika, uspostavljajući veoma interesantne veze među riječima i navodeći vrlo zanimljive etimologije. Ova knjiga bi veoma teško danas mogla zadovoljiti kriterije savremenog izučavanja morfologije arapskog jezika.

Sedamdeset i šest primjeraka osnovnog djela i trideset jedan primjerak komentara navedenog djela čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Dvadeset i dva primjerka komentara Mula Aḥmada Dinkoza, dva primjerka 'Abdurraḥīm Halīl al-Rūmīja i jedan komentar Surūrija jesu identificirani. Nije utvrđeno autorstvo za preostalih šest primjeraka komentara ovog djela.

1.6. *Al-Šāfiya fī al-ṣarf*

Autor je djela al-Šayḥ Ḡamāluddīn Abū 'Amr 'Utmān b. 'Umar poznatiji kao Ibn Ḥāḡib (umro 1248. godine). Katib Čelebī nabrojao je osamnaest komentara ovog djela, među kojima se ističe komentar čiji je autor Aḥmad b. Ḥasan Fahruddīn al-Čārpardī (umro 1345. godine). Na navedeni komentar glose su napisali 'Izzuddīn Muḥammad b. Aḥmad, poznatiji kao Ibn Ḡamā'a

(umro 1416. godine), al-‘Allāma Badruddīn Maḥmūd b. Aḥmad al-‘Aynī (umro 1451. godine) i Ġalāluddīn al-Suyūṭī (umro 1505. godine). ‘Alāuddīn ‘Alī b. Muḥammad poznatiji kao Alī Kušču sastavio je komentar ovog djela na perzijskom jeziku. Na turski jezik su Ibn Hāḡibovo djelo preveli Kurd-efendija i Ya‘qūb b. ‘Abdullaṭīf (Čelebi s.a.II: 1020-1022).

Treba istaći da je bosanski autor Ahmed Sudi Bošnjak napisao komentar *al-Šāfiye* na turskom jeziku (Mulović – Mataradžija 2023).

Ibn Hāḡib na početku djela izlaže svoju definiciju morfologije. Prema autoru, morfologija je nauka o oblicima riječi i upravo putem izučavanja morfologije se upoznajemo sa korijenom riječi koji ne podliježe fleksiji. Korijen imenica može sadržavati tri, četiri ili pet radikala. Korijen glagola se sastoji iz tri ili četiri radikala. Glagoli koji sadrže više od tri ili četiri radikala nazivaju se proširenim glagolima. U nastavku djela autor obrađuje glagole, daje njihovu definiciju i razvrstava ih na pravilne i nepravilne (Ibn Hāḡib 2010). Za razliku od djela *Marāḡ al-arwāḡ*, koje počinje obradom glagolske imenice, glagoli predstavljaju početak *al-Šāfiye*. Ibn Hāḡib u svom djelu ne iznosi stav kojoj gramatičkoj školi pripada, niti polemíše o ishodištu iz koga se deriviraju riječi, ali uočava se da ipak češće citira pripadnike Kufske gramatičke škole, koji su zastupali stav da se riječi u arapskom jeziku izvode iz korijena glagola.

Autor, iako daje jasne definicije nepravilnih glagola, ne polazi s obrađivanjem tematike nepravilnih glagola od početka, nego pretpostavlja da njegovi čitatelji imaju predznanje o nepravilnim glagolima. Interesantno je da, kada obrađuje imenice, veliku pažnju posvećuje imenicama koje u korijenu sadrže četiri radikala, koje su znatno rjeđe u arapskom jeziku od imenica koje u svom korijenu imaju tri radikala. Pri spomenu množine u arapskom jeziku, Ibn Hāḡib obrađuje nepravilnu množinu na koju dolaze imenice muškog i ženskog roda, a svoje poglavlje o množini ne počinje pravilnom množinom niti se, naprimjer, posebno bavi pravilnom množinom muškog roda (Ibn Hāḡib 2010: 72-77). Uočava se da autor više pažnje u svom djelu posvećuje paradigmama koje predstavljaju poteškoću za učenje ili riječima za čije pisanje ili upotrebu postoje različita mišljenja i stavovi njegovih prethodnika.

Autor u svom djelu često citira velikane arapske lingvistike poput Sibawayḡa, Halīla ibn Aḥmada, al-Farrā‘iyya, al-Kisā‘ija, ali kada je potrebno zauzeti stav i prihvatiti određeno mišljenje, kao argumentacija mu služe kur‘anski ajeti. Kada, naprimjer, navodi promjene u ortografiji koje nastaju u nekim licima pri konjugaciji *mahmūz* glagola, iznosi da je pravilno u imperativu glagola *‘amara ya‘muru* za drugo lice jednine reći *mur*, a ne *u‘mur* jer se u kur‘anskom ajetu ne kaže *is‘al*, nego *sal* (Qur‘ān 2:211). Za ispuštanje

konsonanta *n* i stapanje sa konsonantom *m* za primjer navodi dio ajeta: “*Wa immā tahāfanna*” (Qur’ān 8:58) ili utapanja konsonanta *n* u konsonantu *l* spominje dio ajeta: “*illā taf’alūhu*” (Qur’ān 8:73) (Ibn Hāḡib 2010: 105).

Za razliku od poslanica koje su prethodno obrađene u ovom radu, u djelu *al-Šāfiya* prvi se put uspostavlja veza između oblika, tj. paradigme i značenja riječi. Ibn Hāḡib uočava zajedničke karakteristike glagola koji, naprimjer, dolaze na paradigmu *fā’ala*, kao što je reciprocitativnost, te da glagoli koji dolaze na paradigmu *tafā’ala* označavaju radnju koja se ponavlja, oni sa paradigmom *af’ala* su uvijek prelazni glagoli, dok glagoli na paradigmu *ifta’ala* obično nose u sebi značenje refleksivnosti (Ibn Hāḡib 2010: 63-64).

Smatramo da je djelo *al-Šāfiya fī al-ṣarf* najveći doprinos arapskoj lingvistici dalo u oblasti arapske ortografije. Posljednje poglavlje ovog djela nosi naslov *al-Haṭṭ* (pismo, ortografija). Autor je temeljito obradio problem pisanja konsonanta *hamza* u arapskom jeziku, te pitanja ukidanja dugih vokala i ispuštanja jednog od konsonanata u situacijama kada se nađu jedan do drugog dva konsonanta koji su bliski po mjestu tvorbe (Ibn Hāḡib 2010: 103-106). Upravo detaljno obrađene teme iz arapske ortografije bi mogle i danas poslužiti studentima arapskog jezika kao odlična literatura.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuvaju se trideset i dva primjerka osnovnog djela i trideset i jedan primjerak komentara djela *al-Šāfiya fī al-ṣarf*. Među navedenim rukopisima najstariji prijepis potiče iz 948/1541-42. godine (Jahić 2019: 203). Od identificiranih komentara na djelo Aḡmad b. Ḥasan Fahrudḡin al-Čārpardīja otpada dvanaest primjeraka, Isfarāyinīja tri primjerka i Noqrekāra trinaest primjeraka komentara.

Udžbenici za učenje arapskog jezika koji su predstavljani i analizirani u ovom radu su zajedno sa svojim komentarima zastupljeni u ukupnom broju od 698 primjeraka u rukopisnom fondu Gazi Husrev-begove biblioteke. Navedeni udžbenici predstavljaju zavidnih 4,12% od ukupnog fonda od 16.907 rukopisnih djela koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.

ZAKLJUČAK

Polaznici osmanskih medresa su na početku svog obrazovanja učili morfologiju arapskog jezika iz sljedećih udžbenika: *al-Amtila al-muhtalifa*, *Binā al-af’āl*, *‘Izzī fī al-taṣrīf*, *al-Maqṣūd*, *Marāḡ al-arwāḡ* i *al-Šāfiya fī al-ṣarf*. Muderis je mogao po svom izboru proširiti nastavni program korištenjem djela koja komentiraju udžbenike ili eventualno sam napisati komentar na neki udžbenik, te potom i po njemu objašnjavati gradivo. Navedena djela prevedena su na turski jezik, a vjerovatno i na druge jezike ovisno o porijeklu učenika.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci se čuvaju prijevodi djela *Binā al-af'āl* i *al-Maqṣūd* na bosanski jezik. Putem komentara i prijevoda je svakako olakšavano savladavanje materije.

Analiza udžbenika za učenje morfologije arapskog jezika koji su korišteni širom Osmanskog Carstva je pokazala da se učenju arapskog jezika pristupalo sistematski i ozbiljno, te da su udžbenici arapskog jezika imali jedinstvenu namjenu. S obzirom na to da se veliki broj učenjaka u Osmanskom Carstvu istakao pišući djela na arapskom jeziku, bilo je zanimljivo istražiti iz kojih su djela počinjali učenje gramatike arapskog jezika. Uvidom u sadržaj navedenih udžbenika ustanovljeno je da bi neki od njih i danas mogli poslužiti svojoj namjeni. Svakako, nastavak učenja arapskog jezika kroz savladavanje arapske sintakse, potom stilistike i metrike, ali i izučavanje različitih islamskih disciplina na osnovu djela na arapskom jeziku je doprinosilo produbljivanju znanja navedenog jezika.

Ako analiziramo vrijeme nastanka djela i mjesta porijekla autora osnovnih djela i komentara koji su služili kao udžbenici za učenje morfologije arapskog jezika, uočavaju se oblasti od Indijskog potkontinenta preko Horasana, Iraka, Egipta, Male Azije do Bosne, što svjedoči da su navedeni udžbenici stoljećima korišteni za učenje arapske morfologije širom islamskog svijeta.

Ovim radom predstavljen je značajan procenat rukopisnog knjižnog fonda koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci kao najvećoj biblioteci rukopisa u Bosni i Hercegovini. Navedeni rukopisi ukazuju na integriranost bosanskih medresa u osmanski obrazovni sistem.

LITERATURA

- ‘Abdulwahhāb, ‘Izzuddīn Abī al-Ma’ālī (2008), *Taṣrīf al-‘Izzī*, Dār al-minhāğ, Bayrūt
- ‘Abdullah, Lays Kuhayyir (2014), “Šarḥ al-Amtīla al-muhtalifa fī al-taṣrīf. Tālīf Muṣliḥuddīn Muṣtafā b. Ša’bān al-Surūrī”, *Magalla al-Miškāt li al-‘ulūm al-insāniyya wa al-iğtimā’iyya*, Al-Muğallad al-awwal, al-‘adad 1, 79-114.
- Aḥmad, Muṣtafā Kāmil Aḥmad, Fattāḥ, Bayān Muḥammad (2017), “Su’āl wa ġawāb ‘alā Kitāb al-Maqṣūd fī al-ṣarḥ li Ibrāhīm Muḥammad al-ma’rūf bi ‘Iṣāmuddīn al-Iṣfarāyini”, *Mağalla al-Kulliyya al-tarbiyya al-‘asāsiyya li ‘ulūm al-tarbawīyya wa al-insāniyya*, 32, 804-859.
- Akgündüz, Ahmed (1992), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, IV, Fey Vakfı Yayınları, Istanbul
- al-Buḥayrī, Abū Ziyād Muḥammad b. Sa’īd (2017), *Al-Anbā biṣarḥ matn al-Binā fī ‘ilm al-taṣrīf*, Dār al-‘āmiyya, Al-Qāhira
- Čelebī, Kātib (s.a), *Kaṣf al-zunūn ‘an asāmī kutub wa al-funūn*, 1-2, Dār ihyā’ al-turāt

- al-‘arabī, Bayrūt-Filan, Kerima (2015), “Gledišta o jeziku Visočanina Osmana Šuglija pisca iz XVII stoljeća”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64/2014, 79-101.
- Husāmuddīn, Aḥmad b. ‘Alī b. Mas‘ūd, *Marāḥ al-arwāḥ*, priredili ‘Alī Muḥammad Muṣṭafā i al-Šayh Aḥmad Azināya, Dār ihyā al-turāt al-‘arabiyy li al-ṭabā‘a wa al-našr wa al-tawzī‘, Bayrūt, Lubnān
- Ibn Ḥāḡib, Ğamāluddīn ‘Utmān b. ‘Umar b. Abū Bakr (2010), *Al-Kāfiya fī al-naḥw wa al-Šāfiya fī al-taṣrif*, priredio al-Duktūr Šālih ‘Abdulazīm al-Šā‘ir, Maktaba al-ādāb, al-Qāhira
- Inaldžik, Halil (1974), *Osmansko carstvo Klasično doba 1300-1600*, Srpska književna zadruga, Beograd
- İzgi, Cevat (1997), *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, Istanbul
- Jahić, Mustafa (2019), *Trajnost islamskog naslijeđa. Rukopisi Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Karaarslan, Nasuhi Ünal (2015), *Kevâkib-i Seb‘a risâlesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* (2003), sv. 12, obradio Mustafa Jahić, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* (2011), sv. 2, obradio Haso Popara, Historijski arhiv Sarajevo
- Mas‘ūd, Aḥmad b. ‘Alī (2012), *Marāḥ al-arwāḥ ma‘a ḥāšiya Diyā‘ al-iṣbāḥ*, Maktaba al-Madīna, Karatšī
- Mulović, Amra, Mataradžija, Velida (2023), “Komentari Ahmeda Sudija Bošnjaka Ibn Ḥāḡibovih gramatičkih djela al-Šāfiya i al-Kāfiya” *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 72, 7-33.
- Tašköprülüzâde, Ahmed Efendi (2019), *Eş-Şakâiku’ n-Nu‘mâniyye fî Ulemâi’-l-Devleti’l-Osmâniyye Osmanlı Âlimleri*, priredio Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Istanbul
- Ṭašköprüzâde, Aḥmad b. Muṣṭafā (1975), *Al-Šaqā‘iq al-nu‘mâniyya fî ‘ulamā’ dawla al-‘utmaniyya*, Dār al-kitāb al-‘arabiyy, Bayrūt

Ē-LITERATURA

<https://sughayyirah.wordpress.com/wp-content/uploads/2010/04/binaaafaal.pdf> [15. 12. 2024]

ARABIC MORPHOLOGY TEXTBOOKS IN OTTOMAN MADRASAS

Summary

The education system in Bosnia under the Ottoman rule was a part of the centralized education system of the Ottoman Empire. Since Arabic remained the language of science during the Ottoman period, special attention was given to learning this language. This is confirmed by numerous works in Arabic written by non-native speakers of the Arabic language. A significant portion of the preserved manuscript collections in libraries in Bosnia and Herzegovina consists precisely of Arabic morphology textbooks. *Al-Amtila al-muhtalifa*, *Binā al-af'āl*, *'Izzī fī al-taṣrīf*, *al-Maqṣūd*, *Marāḥ al-arwāḥ* and *al-Shāfiya fī al-ṣarf* were used for centuries for learning Arabic throughout the Islamic world. This paper presents and analyzes the content of these textbooks from the perspective of methodology and the way grammatical units were taught. For the research of Arabic language textbooks used in Bosnia and Herzegovina, the manuscript collection of the Gazi Husrev Bey Library was utilized, as this institution in its collection, holds valuable manuscripts from several *madrasas* that were active during the Ottoman era. Given that these Arabic language textbooks were used in the initial stages of the education system in Ottoman schools, this research can serve as basis for examining the degree of integration of the education system in Bosnia under Ottoman rule into the educational system of the Empire.

KEY WORDS: *Arabic textbooks, morphology, Al-Amtila al-muhtalifa, Binā al-af'āl, 'Izzī fī al-taṣrīf, Al-Maqṣūd, Marāḥ al-arwāḥ, Al-Shāfiya fī al-ṣarf*

Sinanudin TATAREVIĆ

PROFILI PRISTUPA U MEDIJSKOM DISKURSU: ANALIZA NA PRIMJERU DVA ARAPSKA PORTALA

KLJUČNE RIJEČI: *diplomatska kriza u Zaljevu, kritička analiza diskursa, pristup, govorne uloge, govorni prostor*

Ovaj je rad lingvističko istraživanje o diplomatskoj krizi u Zaljevu između Katara i susjednih zemalja. Kao teorijsko-metodološko polazište korišten je model Teuna A. van Dijka unutar kritičke analize diskursa. Cilj je istraživanja predstaviti fenomen pristupa diskursu, koji odgovara na pitanja ko i u kojoj mjeri učestvuje u diskursu. U radu se analizira kakav su pristup akteri krize ostvarili na portalima arapskih TV-kanala *RT Arabic* i *Sky News Arabia* te da li se taj pristup podudara s ideološkim pozicijama vlada zemalja u čijem su vlasništvu dva medija. Pristup se istražuje kvantitativnom metodom kroz analizu govornih uloga u naslovima i govornog prostora u tekstovima vijesti na korpusu od 908 tekstova objavljenih na tim portalima u periodu od mjesec dana.

UVOD

Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Bahrein i Egipat (Kvartet) 5. juna 2017. godine prekinuli su diplomatske veze s Katarom i nametnuli mu embargo, optuživši tu zemlju za podršku terorizmu i podrivanje stabilnosti regiona. Kvartetu su se uvođenjem istih ili sličnih mjera pridružili Maldivi, Mauritanija, Džibuti, Komorska ostrva, Mauricijus, Jordan, Senegal, Čad, jemenska vlada sa sjedištem u Adenu i libijska vlada sa sjedištem u Tobruku. Zvanična Doha negirala je te optužbe. Podržali su je Turska i Iran, pružajući joj političku, ekonomsku i vojnu podršku. Ostale zemlje, među kojima je i Rusija, zauzele su neutralan stav. Kriza je okončana 5. januara 2021. godine nakon posredovanja Sjedinjenih Američkih Država i Kuvajta.

Lingvistička su istraživanja pokazala da su katarska televizija *Al Jazeera* (*al-Ġazīra*) i saudijska *Al Arabiya* (*al-ʿArabiyya*), kao dva najpopularnija arapska medija, pristrasno izvještavale o krizi i promicale ideologije zemalja osnivača (Ajaoud i Elmasry 2020; Kharbach 2020). Ovaj rad istražuje kako su portali televizija *RT Arabic* (*ʿĀr Tī al-ʿArabiyya*) i *Sky News Arabia* (*Skāy Njūz ʿArabiyya*) predstavili krizu. To su dva satelitska informativna kanala na arapskom jeziku. *RT Arabic* (RTA) ima sjedište u Moskvi i u vlasništvu je Ruske Federacije. Prema istraživanju iz 2013. godine RTA je bio peta najgledanija panarapska televizija. *Sky News Arabia* (SNA) ima sjedište u Abu Dabiju. Suvlasnik je kanala vladajuća emiratska porodica. Prema istom je istraživanju SNA bio četvrta najgledanija panarapska televizija (*Arabs Today* 2013).

Korpus istraživanja obuhvata 470 tekstova objavljenih na portalu RTA i 438 tekstova objavljenih na portalu SNA u periodu od 30 dana, počevši s 5. junom i zaključno s 4. julom 2017. godine. Izuzevši kolumne, korpus uključuje sve tekstove vezane za krizu koji su objavljeni na dva portala u periodu od mjesec dana. Prilikom odabira korpusa u pretraživače na veb-stranicama RTA i SNA unošeni su sljedeći pojmovi: *Bahrein*, *Egipat*, *Emirati*, *Katar*, *Saudijska Arabija*. Potom su odstranjeni tekstovi koji se nisu ticali krize.

Ovaj rad diskurs tih dvaju medija istražuje na principima kritičke analize diskursa, kao multidisciplinarne oblasti koja se primarno bavi analizom zloupotrebe društvene moći, dominacije i nejednakosti u diskursu u društvenom i političkom kontekstu. Za van Dijka, čiji se model kritičke analize diskursa odlikuje socio-kognitivnim karakterom, pristup je “ključni element za analizu diskursa” (van Dijk 2008: 67). U radu se pristup istražuje kroz analizu govornih uloga u naslovima i govornog prostora u tekstovima vijesti.

Naslovi su najrelevantniji element za analizu većeg korpusa u medijima budući da “subjektivno izražavaju najvažnije informacije teksta, odnosno glavnu temu ili vrh semantičke makrostrukture” i “definišu situaciju i tako čitaocu nameću željeni plan čitanja i interpretacije” (van Dijk 1998: 226). S druge strane, naslovi su i u kognitivnom smislu najvažniji dio novinskog teksta. S obzirom na istaknutu poziciju, veći font i masni slog, naslovi privlače više pažnje i procesuiraju se duže. Izražavanjem semantičke makrostrukture ili teme vijesti i posebnim vizuelnim efektima naslovi zauzimaju posebno mjesto u kratkoročnoj memoriji čitaoca (van Dijk 2006: 365).

DEFINICIJA I VRSTE PRISTUPA DISKURSU

Pristup (*access*) diskursu najvažniji je analitički element za otkrivanje ideologije unutar diskursa. Pristupiti diskursu znači učestvovati u istom i

kreirati ga ili biti njegovom temom. Analiza pristupa diskursu bavi se “odgovorima na kompleksno pitanje *Ko može pisati ili govoriti kome, o čemu, kada, u kojem kontekstu?* i *Ko može učestvovati u takvim komunikativnim događajima u različitim recipijentskim ulogama?*, npr. u ulogama adresanata, publike, posmatrača ili slušalaca” (van Dijk 2008: 67). Shodno tome, ovaj rad analizira kojim je akterima krize bilo omogućeno da iznose svoje stavove i perspektive na RTA i SNA i u kojoj mjeri.

Društveni akteri nemaju jednak pristup svim žanrovima i komunikacijskim događajima. To je stoga što je diskurs, poput drugih društvenih resursa, nejednako raspoređen. Zapravo, veći pristup diskursu znači i veću društvenu moć aktera (ibid.: 67). Tako obični ljudi, koji nemaju institucionalnu ulogu, uglavnom imaju aktivan pristup samo u neformalnim razgovorima s porodicom, prijateljima ili kolegama. Njihov je pristup diskursu, koji kontrolišu društvene elite, pasivan (van Dijk 1993a: 256).

Kada je riječ o medijima, aktivan pristup znači da je društvenom akteru data mogućnost da učestvuje u medijskom diskursu ostvarujući govorne uloge u vidu intervjuja, izjava i citiranja. Na taj se način kreira i kontroliše mišljenje javnosti. S obzirom na međunarodni karakter krize i panarapski karakter RTA i SNA, ta dva medija akterima omogućavaju da kreiraju mišljenje šire arapske javnosti. Naime, recipijentski pristup tim medijima ima čitalaštvo diljem arapskog svijeta. Pasivan pristup znači da je određeni društveni akter tema medijskog diskursa, ali da ne ostvaruje govorne uloge u njemu.

No nije dovoljno ograničiti se na pojmove aktivnog i pasivnog pristupa. Naime, pristup je kompleksan analitički pojam budući da može biti aktivan u različitoj mjeri. Tako van Dijk aktivni pristup dijeli na ekskluzivni i povlaštenu. Ekskluzivni pristup podrazumijeva kontrolu dnevnog reda, govornih činova, govornih uloga i tema (ibid.: 256). Ako se tekstovi portala SNA i RTA u najširem smislu posmatraju kao komunikacijski čin, podrazumijeva se da ekskluzivan pristup tim, kao i svih drugim medijima, imaju urednici i novinari. Oni biraju teme i učesnike diskursa.

Povlaštenu pristup medijima podrazumijeva da pojedini društveni akteri dobijaju više medijskog prostra od drugih, koji također imaju aktivan pristup (ibid.). Dakle aktivan se pristup smatra povlaštenim ako akter dobije značajno veći broj govornih uloga od suprotstavljene ideološke grupe, koja u tom slučaju ima podređen pristup.

S obzirom na socio-kognitivni model van Dijka analiza pristupa ne bi se trebala zadržati samo na skiciranju ovih profila pristupa za društvene aktere. Ona bi trebala dati odgovor i na pitanja kakvi su odnosi između medijskih i

njima bliskih političkih elita i da li su mediji pasivni ili nezavisni u odnosu na njih (van Dijk 1995: 33). U slučaju ovih dvaju medija takve su elite vlade zemalja u čijem su vlasništvu RTA i SNA, tj. vlade Ruske Federacije i Ujedinjenih Arapskih Emirata.

Shodno tome, ovaj rad ima za cilj odgovoriti na pitanja:

- a. Kakav pristup portalima RTA i SNA imaju najvažniji društveni akteri?
- b. Kakvi su odnosi medija i njima najbližih političkih elita?

STRUKTURA AKTERA DIPLOMATSKJE KRIZE U ZALJEVU

Akteri su diplomatske krize u Zaljevu grupe, a ne pojedinci. Prema van Dijk (1998: 141) samo grupe mogu imati ideologiju, a pojedinci lična uvjerenja. Ideologije se u kritičkoj analizi diskursa definišu kao “društvena i zajednička uvjerenja grupa”, koja se “stiču, koriste i mijenjaju u društvenim situacijama, a na osnovu društvenih interesa grupa i društvenih odnosa među grupama u složenim društvenim strukturama” (ibid.: 135). One odgovaraju na “fundamentalna pitanja kao što su ‘Ko smo mi?’, ‘Odakle potičemo?’, ‘Ko nam pripada?’, ‘Šta mi (obično) radimo i zašto?’, ‘Koji su naši ciljevi i vrijednosti?’, i tako dalje“ (ibid.: 121).

Konkretna društvena situacija koja je predmet istraživanja u ovom radu jeste diplomatska kriza u Zaljevu, te je za rad relevantna ideologija koja se tiče pitanja kakav su stav grupe zauzele naspram krize u Zaljevu i kakve su kolektivne mjere proizašle iz toga. Drugim riječima, stav naspram krize u Zaljevu posmatram kao društveno uvjerenje, tj. ideologiju aktera. U tom se smislu svi akteri krize mogu podijeliti u sljedećih šest kategorija:

- a. Katar.
- b. Kwartet.
- c. Katarski saveznici: Turska i Iran.
- d. Saveznici Kwarteta: sve zemlje koje su poduzele jednake ili slične mjere kao Kwartet.
- e. Posrednici u krizi: Kuvajt i SAD.
- f. Neutralne zemlje i međunarodne organizacije.

Svaka od šest grupa ima i svoju unutrašnju strukturu. Van Dijk u svojim analizama prepoznaje dominantne i dominirane grupe. Dominantne grupe raspolažu društvenim resursima i imaju veći pristup diskursu. Takve grupe naziva elitama. S druge strane, dominirane grupe imaju daleko manje ili nikakve resurse i pristup diskursu. U njegovim istraživanjima to su najčešće

izbjeglice, migranti i manjine u zapadnoevropskim zemljama i obični ljudi (1988, 1993a, 1993b, 1995, 2008).

Shodno van Dijkovoj analizi takvih odnosa (1995) primjećujem da RTA i SNA u naslovima govorne uloge daju:

- a. političkim elitama, što se realizira različitim vrstama referiranja na države, zvaničnike, državne i međunarodne institucije, opoziciju i disidente;
- b. vojnim elitama, kroz referiranje na vojsku, vojne i obavještajne zvaničnike i institucije;
- c. korporativnim ili ekonomskim elitama, što se realizira referiranjem na firme ili ekonomske institucije i njihove predstavnike;
- d. medijskim elitama, što podrazumijeva pozivanje na druge medije;
- e. akademskim i intelektualnim elitama, što podrazumijeva referiranje na intelektualce, univerzitetske profesore, političke, ekonomske, vojne i druge analitičare;
- f. duhovnim elitama, što podrazumijeva referiranje na vjerske zvaničnike i organizacije;
- g. sportistima i sportskim kolektivima kao simboličkim elitama;
- h. običnim ljudima koji nemaju nikakvu institucionalnu ulogu.

Analiza omjera govornih uloga među tim kategorijama dat će dio odgovora na pitanje o karakteru krize u Zaljevu.

PRIMARNI I SEKUNDARNI DISKURS

Novinski tekst ne može se posmatrati ili proučavati izolirano budući da ne nastaje izolirano nego u korelaciji s drugim tekstovima. To je princip intertekstualnosti. Intertekstualnost se dalje može posmatrati u dvije odvojene ose: vanjskoj i unutrašnjoj. Vanjska intertekstualnost podrazumijeva da je tekst moguće razumjeti tek u relaciji s drugim tekstovima i društvenim praksama, u smislu da svaki tekst uključuje i preformulira druge tekstove te nudi njihovu novu interpretaciju. Unutrašnja intertekstualnost podrazumijeva da novinski tekst može sadržavati saopćenja ili izjave aktera koji su umiješani u čin ili događaj o kojem se izvještava (Richardson 2007: 100-102). U slučaju govornih uloga u naslovima radi se o vanjskoj intertekstualnosti, gdje sekundarni diskurs (politički, akademski, vjerski itd.) dobija prostor unutar primarnog, tj. medijskog (Fairclough 1995: 54-55).

Odnos se primarnog i sekundarnog diskursa, uz niz varijacija koje nisu relevantne za ovo istraživanje, može predstaviti direktno ili indirektno, pri čemu direktno predstavljanje ili direktni diskurs podrazumijeva jasnu granicu

između primarnog i sekundarnog diskursa. U direktnom predstavljanju postoji “eksplicitno razgraničenje između ‘glasa’ novinara ili novina i ‘glasa’ osobe čiji se diskurs predstavlja”, dok u indirektnom “ti ‘glasovi’ nisu jasno razgraničeni” (ibid.: 56). To eksplicitno razgraničenje u naslovima portala RTA i SNA predstavlja dvotačka, koja razdvaja govornika i iskaz.

Dvije vrste predstavljanja nose semantičke i ideološke implikacije jer se direktno predstavljanje, prije svega, upotrebljava onda kada je sekundarni diskurs važan i kada proizlazi iz autoritativnog izvora, dok je indirektni diskurs dvosmislen u pogledu sekundarnog diskursa. On može, ali i ne mora, prenijeti njegovo puno ideacijsko značenje. “Ta je dvosmislenost dio šire tendencije da se primarni i sekundarni diskurs ne razlikuju jasno” (ibid.: 57).

Stoga u naslovima na RTA i SNA razlikujem direktne ili markirane i indirektno govorne uloge, shodno tome da li je govornik omeđen dvotačkom i time jasno naznačeno da je riječ o sekundarnom diskursu.

Prilikom određivanja govornih uloga pored ovih formalnih korišteni su i socio-semantički i kognitivni kriteriji. Govornik se ne mora uvijek izraziti jasno vidljivom gramatičkom i leksičkom strukturom. U tom smislu govornici “mogu biti predstavljeni na različite načine – lično ili nelično, pojedinačno ili kolektivno, pozivanjem na njihovu osobu ili njihov iskaz, itd.” (van Leeuwen 1996: 33). U slučaju da se u naslovu pojavi apstraktan ili zamagljen govornik, uvidom u tekst vijesti provjerit ću kojoj od šest grupa pripada takva uloga.

DIREKTNE GOVORNE ULOGE

Sintaksičku strukturu naslova s govornim ulogama prikazat ću koristeći sistemsku funkcionalnu lingvistiku (Halliday i Matthiessen 2014) zbog različitih vrsta procesa u kojima se govorna uloga može realizirati. Naslovi s direktnim govornim ulogama imaju minimalno tri elementa:

- a. govornika;
- b. dvotačku kao interpunkcijsko razgraničenje koje ukazuje da je riječ o sekundarnom diskursu;
- c. citat, koji se u sistemske funkcionalnoj lingvistici naziva *verbiage* (kazano), a realizira se kroz projiciranu klauzu (ibid.: 302).

Primjer (1)

وزير إماراتي: عزلة قطر قد تستمر سنوات

Emiratski ministar: Izolacija Katara bi mogla potrajati godinama
(SNA, juni 19)

عزلة قطر قد تستمر سنوات	:	وزير إماراتي
<i>Izolacija Katara bi mogla potrajati godinama</i>	:	<i>Emiratski ministar</i>
Verbiage	interpunkcija	govornik

Ovakvi naslovi, iako rijetko, mogu sadržavati i druge elemente, poput izvještavajuće klauze, koja sadržava verbalni proces, te različite vrste okolnosti i recipijenta.

Primjer (2)

عناوين الصحف القطرية الثلاثاء تؤكد: كلنا تميم!

Naslovi katarskih novina u utorak potvrđuju: Svi smo mi Temim! (RTA, juni 5)

عناوين الصحف القطرية	الثلاثاء	تؤكد	:	كلنا تميم!
<i>Naslovi katarskih novina</i>	<i>u utorak</i>	<i>potvrđuju</i>	:	<i>Svi smo mi Temim!</i>
govornik	okolnost: temporalna	proces: verbalni	interpunkcija	Verbiage

Isto tako, govornik može biti ideološki zamagljen:

primjer (3)

مصادر: السعودية ترفض فتح مجالها الجوي أمام طائرة أمير قطر

Izvori: Saudijska Arabija odbija otvoriti zračni prostor za avion Katarskog emira (RTA, juli 1)

مصادر	:	السعودية ترفض فتح مجالها الجوي أمام طائرة أمير قطر
<i>Izvori</i>	:	<i>Saudijska Arabija odbija otvoriti zračni prostor za avion katarskog emira</i>
govornik	interpunkcija	projicirana klauza

U primjeru (3) govornu ulogu iz samog naslova nije moguće dodijeliti nijednom akteru. Uvidom u tekst vijesti primjećujem da se RTA poziva na egipatski portal *al-Yawm al-sābi*, zbog čega govornu ulogu na kraju dodjeljujem Kvartetu. No egipatski se portal i sam poziva na “neimenovane zaljevske izvore”. Smatram da ovdje RTA manipulira govornom ulogom u smislu da se sekundarnim i neimenovanim izvorima kroz direktnu govornu ulogu nastoji dati autoritet i važnost, s ciljem donošenja ekskluzivne informacije.

Nakon obrade korpusa moguće je primijetiti tri zakonitosti koje se tiču naslova s direktnim govornim ulogama, a koje potvrđuju ranije navedene Faircloughove (1995: 57) zaključke o ideološkim razlikama između dva tipa predstavljanja:

- a. Direktna govorna uloga u naslovu znači da tekst vijesti mora sadržavati direktno predstavljanje, što nije uvijek slučaj u naslovima s indirektnom govornom ulogom.
- b. Direktna govorna uloga znači i postojanje samo jednog glasa u naslovu. U indirektnim se govornim ulogama ponekad pojavljuju dva glasa iz sekundarnog diskursa.
- c. Direktna govorna uloga u naslovu znači i da je uvidom u tekst vijesti uvijek moguće odrediti koja je od šest grupa govornik, čak i ako je on u naslovu apstraktan ili zamagljen.

Rezultati dobiveni na osnovu prebrojavanja naslova, koji odgovaraju gore definiranim kriterijima, pokazuju da su na RTA u 114 nasova korištene direktne govorne uloge, što čini 24% od ukupno 470 naslova. Broj je takvih naslova na SNA 79, što čini 18% od ukupno 438 naslova u korpusu iz tog medija. Tabela (1) prikazuje distribuciju direktnih govornih uloga među akterima na dva medija.

Tabela (1)

AKTER	Broj i (procenat) govornih uloga na RTA	Broj i (procenat) govornih uloga na SNA
Katar	32 (28%)	2 (2,5%)
Kvartet	31 (27%)	42 (53%)
Katarski saveznici	15 (13%)	2 (2,5%)
Saveznici Kvarteta	2 (2%)	5 (6%)
Posrednici	17 (15%)	15 (19%)
Neutralni	17 (15%)	13 (16%)

Iz distribucije govornih uloga na RTA zaključujem da Katar i Kvartet, kao suprotstavljene strane, imaju ujednačeno aktivan pristup. S druge strane, katarski saveznici u odnosu na saveznike Kvarteta imaju povlašten pristup, što je ideološki motivirano jer su katarski saveznici ujedno i najznačajniji ruski saveznici na Bliskom istoku (Macaron 2018). Također, Rusija ima povlašten pristup među neutralnim zemljama, budući da ima pet od ukupno 17 govornih uloga, što je više od bilo koje druge zemlje ili organizacije iz grupe Neutralnih.

Kvartet na SNA ima povlašten pristup i više govornih uloga od svih ostalih aktera zajedno. Katar ima potpuno pasivan pristup s obzirom na to da i dvije govorne uloge koje su dodijeljene Kataru pripadaju jednoj disidentici, a ne katarskim političkim elitama (SNA 2017, juli 1). Saveznici Kvarteta imaju povlašten pristup u odnosu na katarske saveznike. Isto tako, Rusija na SNA nije dobila nijednu direktnu govornu ulogu.

INDIREKTNE GOVORNE ULOGE

U naslovima u korpusu društveni akteri govorne uloge češće ostvaruju u iskazima u kojima nema dvotačke. Indirektne govorne uloge najčešće imaju izvještavajuću klauzu. Takvi se izrazi realizuju prije svega verbalnim procesima, koji primarno služe za izražavanje poruke ili stava. No Richardson smatra da se citiranje može realizirati i kroz mentalne procese i tranzitivne materijalne procese (2007: 104). Mentalni procesi odgovaraju na pitanje: *Šta X misli/osjeća/zna o Y?* Tranzitivni materijalni procesi odgovaraju na pitanje: *Šta X radi Y?* (Eggins, 2004).

Stoga će indirektne govorne uloge biti kompleksnije od direktnih budući da iza njih ne slijedi dvotačka kao interpunkcijsko omeđenje te se mogu realizirati uz tri vrste procesa, ali i ne moraju uključivati procese. Dakle takvim oblikom citiranja smatram naslove u kojima se pojavljuju:

a. verbalni procesi:

primjer (1)

السفير الأمريكي في الكويت يدعو إلى ضبط النفس و«حل عادل» للخلاف الخليجي
Američki ambasador u Kuvajtu poziva na smirenost i "pravedno rješenje" zaljevskog spora (RTA, juli 2)

السفير الأمريكي في الكويت	يدعو إلى	ضبط النفس و“حل عادل” للخلاف الخليجي
Američki ambasador u Kuvajtu	poziva na	smirenost i “pravedno rješenje” zaljevskog spora
govornik	proces: verbalni	verbiage

b. mentalni procesi:
primjer (2)

الفليبين تتوقع «مشكلة» في قطر
Filipini očekuju “problem” u Kataru (SNA, juni 6)

الفليبين	تتوقع	”مشكلة” في قطر
Filipini	očekuju	“problem” u Kataru
doživljač	proces: mentalni	Fenomen

Iako mentalni procesi zahtijevaju sensera koji je svjesno biće, u njima se mogu pojaviti i senseri u vidu “ljudskih kolektiva” (Halliday i Matthiessen 2014: 250), što je ovdje slučaj. U primjerima (1) i (2) primjećujem da je pod navodne znake stavljen samo dio iskaza. Richardson takav oblik navođenja naziva “strateškim citiranjem” jer se navodnicima označava samo dio teksta kako bi se izrazio njegov kontroverzni karakter (2003: 102).

c. tranzitivni materijalni procesi upotrijebljeni u figurativnom značenju koje implicira verbalne procese:
primjer (3)

الإعلام القطري يهاجم العلماء.. والسعوديون يردون
Katarski mediji napadaju islamske učenjake.. A Saudijski odgovaraju (SNA, juni 14)

Ovdje se pojavljuju dva procesa, tj. dvije klauze u jednom naslovu, zbog čega ću pripisati dvije govorne uloge, jednu Kataru, a drugu Kvartetu. U prvoj je klauzi odabran tranzitivni materijalni proces, koji bi se mogao shvatiti i kao verbalni budući da se radi o verbalnom, a ne fizičkom napadu.

العلماء	يهاجم	الإعلام القطري
<i>islamske učenjake</i>	<i>napadaju</i>	<i>Katarski mediji</i>
Cilj	proces: materijalni	akter
Meta	proces: verbalni	govornik

U narednoj klauzi je upotrijebljen pravi verbalni proces.

يردون	السعوديون	و
<i>odgovaraju</i>	<i>Saudijci</i>	<i>A</i>
proces: verbalni	govornik	

Ovakav oblik navođenja Fairclough naziva “narativnim izvještajem govornog čina” (2003: 50). To podrazumijeva izvještavanje o vrsti govornog čina bez izvještavanja o njegovom sadržaju.

- d. tranzitivni materijalni procesi u kojima je iskaz pretvoren u participanta, što Richardson naziva “transformiranim indirektnim citiranjem” (2007: 104):
primjer (4)

هاشتاغ .. «قطر ليست وحدها» يلهب الأتراك
Hashtag.. “Katar nije sam” zapalio Turke (RTA, juni 8)

الأتراك	يلهب	هاشتاغ .. «قطر ليست وحدها»
<i>Turke</i>	<i>zapalio</i>	<i>Hashtag.. “Katar nije sam”</i>
Cilj	proces: materijalni	akter

- e. nominalizacije koje iza sebe kriju verbalne, mentalne ili ranije definirane tranzitivne materijalne procese. Prema Hallidayu i Matthiesenu nominalizacija je oblik gramatičke metafore u kojoj se procesi pretvaraju u participante (2014: 715):
primjer (5)

توقعات السيسي بخصوص الأزمة مع قطر
Sisijeva očekivanja u vezi s krizom s Katarom (RTA, juni 15)

Ovakve nominalizacije predstavljaju primjer pozivanja na iskaz, a ne na govornika (van Leeuwen 1996: 33). Govorna uloga u njima može biti otkrivena u komplementu upravnog člana imenske fraze (što je ovdje slučaj), njegovom modifikatoru ili uvidom u tekst.

Broj naslova na RTA u kojima se pojavljuju indirektne govorne uloge jeste 177, što čini 37% svih naslova. Broj takvih naslova na SNA jeste 118, tj. 27% korpusa. S obzirom na to da se u ovakvim naslovima mogu pojaviti i dvije govorne uloge, ukupan broj uloga neće odgovarati broju naslova. Ukupan broj indirektnih govornih uloga na RTA jeste 179, a na SNA 123. Tabela (2) prikazuje distribuciju govornih uloga:

Tabela (2)

AKTER	Broj i (procenat) govornih uloga na RTA	Broj i (procenat) govornih uloga na SNA
Katar	41 (23%)	10 (8%)
Kvartet	59 (33%)	61 (50%)
Katarski saveznici	15 (8%)	2 (2%)
Saveznici Kvarteta	6 (3%)	5 (4%)
Posrednici	20 (11%)	11 (9%)
Neutralni	38 (21%)	31 (25%)

Tri govorne uloga sa SNA nije bilo moguće dodijeliti nijednom akteru ni nakon uvida u tekstove vijesti. U sva su tri slučaja korištene nominalizacije, kao u primjeru (6):

primjer (6)

تساؤلات بشأن غياب أمير قطر عن افتتاح «اعتدال»

Pitanja o odsustvu katarskog emira sa otvaranja centra "I'tidāl" (SNA 2017, juni 7)

Budući da govornik iz nominalizacije – *tasā'ulāt* (pitanja, raspitivanja) – nije nigdje spomenut u tekstu vijesti, takav se naslov može smatrati manipulativnim jer sam tekst vijesti ne daje najvažniju informaciju o glavnom činu iz naslova, tj. ne izražava "najvažnije teme diskursa" (van Dijk 2006: 366). I u druga dva slučaja iz istog razloga nije bilo moguće odrediti govornika. Na RTA nije bilo takvih naslova.

Rezultati analize indirektnih govornih uloga slični su rezultatima analize direktnih govornih uloga, s tim da Kvartet na RTA sada ima aktivniji pristup od Katara. Katarski saveznici ponovo imaju povlašten pristup u odnosu na saveznike Kvarteta. Rusija ima povlašten pristup među neutralnim zemljama budući da ima deset od ukupno 38 govornih uloga. To je i ovaj put više od bilo koje druge zemlje ili organizacije iz grupe neutralnih. Tako npr. Rusiju slijede Njemačka s pet i UN s četiri govorne uloge.

Na SNA Kvartet ponovo ima povlašten pristup s ukupno polovicom svih govornih uloga. Katar u ovom slučaju ima aktivan pristup iako je u samo jednom od deset slučajeva iznesen stav katarskih političkih elita. Dakle Katar je dobio više indirektnih nego direktnih govornih uloga jer su ove prve dvosmislene i stoga podložne manipulaciji. Saveznici Kvarteta imaju povlašten pristup u odnosu na katarske saveznike. Rusija nema govornih uloga.

GOVORNI PROSTOR

Analiza govornih uloga ilustrira koliko se puta društveni akteri u diskursu pojavljuju u ulozi govornika, ali ne i to koliko im je dato prostora. Van Dijk (1988) stoga kod direktnog predstavljanja, koje on naziva eksplicitnim citiranjem, na nivou teksta vijesti koristi analizu govornog prostora (*speaking place*). Analiza govornog prostora u ovom radu vrši se računanjem broja slovnih karaktera u *Word*-dokumentu. Kao korpus uzeti su svi tekstovi objavljeni tokom pet dana, u kojima su dva medija imala jednak broj tekstova. To su 19, 20, 23, 28. juni i 4. juli. U tom je periodu objavljeno po 48 tekstova na oba medija, tj. nešto više od 10% korpusa. Sabrani su svi karakteri unutar navodnih znaka, gdje su akteri eksplicitno citirani. Indirektni diskurs, tj. navođenje ili parafraziranje, nije obuhvaćen. RTA je akterima u tim tekstovima dao govorni prostor od 9762 karaktera, a SNA 6378 karaktera. Distribucija govornog prostora prikazana je u tabeli (3).

Tabela (3)

AKTER	Govorni prostor na RTA	Govorni prostor na SNA
Katar	4480 (46%)	499 (8%)
Kvartet	3269 (33,5%)	3589 (56%)
Katarski saveznici	398 (4%)	145 (2%)
Saveznici Kvarteta	45 (0,5%)	259 (4%)
Posrednici	792 (8%)	696 (10%)
Neutralni	778 (8%)	1003 (16%)

Distribucija govornog prostora pokazuje da Katar ima aktivniji pristup od Kvarteta na RTA. Katarski su saveznici ponovo imali povlašten pristup u odnosu na saveznike Kvarteta. Rusija ima 67 karaktera među Neutralnim, što je 8% od ukupnog prostora u toj kategoriji, što smatram aktivnim pristupom.

S druge strane, na SNA Kvartet s više od pola ukupnog govornog prostora ima povlašten pristup u odnosu na Katar, koji ovaj put ima aktivan ali podređen pristup. No tek polovicu tog pristupa ostvarili su katarski zvaničnici. Ostatak pripada anonimnim katarskim građanima (119 karaktera) i predstavnicima katarskih firmi, koji izražavaju zabrinutost zbog sankcija (177 karaktera). Saveznici Kvarteta imaju aktivniji pristup od katarskih saveznika. Rusija nema pristupa.

ODNOSI PRISTUPA MEĐU ELITAMA

Kada je riječ o strukturi elita koje su ostvarile pristup naslovima, tabela (4) nudi kumulativan prikaz direktnih i indirektnih govornih uloga u naslovima, bez obzira na to kojoj od šest ideoloških grupa elite pripadaju.

Tabela (4)

	RTA (ukupno 293 uloge)	SNA (ukupno 202 uloge)
Političke elite	247 (84%)	152 (75%)
Medijske elite	19 (7%)	14 (7%)
Vojne elite	3 (1%)	6 (3%)
Vjerske elite	4 (1%)	12 (6%)
Ekonomске elite	7 (2%)	3 (1,5%)
Akadske elite	5 (2%)	3 (1,5%)
Sportske elite	3 (1%)	6 (3%)
Obični ljudi	5 (2%)	3 (1,5%)

Političke elite imaju povlašten i gotovo ekskluzivan pristup RTA i SNA. Daleko su manje aktivan pristup ostvarile i ostale elite, od kojih su najistaknutiji mediji. Obični ljudi ostvarili su svega sedam govornih uloga u naslovima na oba medija, što je otprilike 2%. Od toga su sve bile indirektnе, ponovo iz razloga što su podložnije manipulaciji. Naime, u njima su obični ljudi uglavnom predstavljeni kolektivno i izražavaju poruke koje odgovaraju političkim elitama, što se može zaključiti iz primjera (4) u dijelu o indirektnim govornim ulogama.

ZAKLJUČAK

Nakon analize govornih uloga i prostora mogu se uočiti profili pristupa na dva medija, što prikazujem u tabeli 5.

Tabela (5)

AKTER	Profil pristupa na RTA	Profil pristupa na SNA
Katar	Aktivan	Podređen
Kvartet	Aktivan	Povlašten
Katarski saveznici	Povlašten	Podređen
Saveznici Kvarteta	Podređen	Povlašten
Posrednici	Aktivan	Aktivan
Neutralni	Aktivan	Aktivan
Rusija	Povlašten	Pasivan

Profili pristupa RTA i SNA uveliko se razlikuju. RTA povlašten pristup daje Rusiji i Katarskim saveznicima, koji su ujedno i najznačajniji ruski saveznici na Bliskom istoku. Kataru i Kvartetu, kao najvažnijim akterima, daje izbalansirano aktivan pristup. SNA omogućava povlašten pristup Kvartetu i njegovim saveznicima, dok Kataru i njegovim saveznicima daje podređen pristup. Rusija na SNA ima pasivan pristup.

Za RTA i SNA kriza u Zaljevu bila je gotovo isključivo politička, imajući na umu to da su i sve ostale elite u Zaljevu, ali i u Rusiji, uglavnom pod kontrolom političkih elita s obzirom na oblike vlasti u tim zemljama. U tom smislu može se reći da RTA i SNA ne koriste svoju moć da suštinski izazovu svoje političke elite (vlasti u Rusiji i zemljama Kvarteta), nego im daju povlašten pristup i tako zajedno s njima proizvode “dominantne ideologije” (van Dijk 1995: 33).

Ideološke razlike na dva medija vidljive su i u činjenici da su Posrednici i Neutralni jedine dvije kategorije s jednakim profilom pristupa na RTA i SNA. Osim toga, primjećujem i da redakcija SNA ima ekskluzivniji pristup od redakcije RTA, budući da RTA u svakom od tri elementa daje veći ukupni pristup akterima. Drugim riječima, RTA u većoj mjeri pušta aktere da sami definišu situaciju i u tom je smislu neutralniji. Na kraju bih zaključio da RTA ima bolje izbalansiran pristup i zbog činjenice da ne favorizira glavnog nego neutralnog aktera.

IZVORI

- RT *Arabic* (2017, juni 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30; juli 1, 2, 3, 4), *RT Arabic*, <https://arabic.rt.com/>, posljednji put pristupljeno: 2022, februar 4.
- Sky News Arabia* (2017, juni 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30; juli 1, 2, 3, 4), *Sky News Arabia*, <https://www.skynewsarabia.com/>, posljednji put pristupljeno: 2022, februar 4.

LITERATURA

- Ajaoud, Soukaina, Elmasry, Mohamad, H. (2020), "When news is the crisis: Al Jazeera and Al Arabiya framing of the 2017 Gulf conflict", u: *Global Media and Communication*, 16/2, 227-242.
- Arabs Today* (2013, maj 23), "Al Jazeera most watched Arabic television channel", *Arabs Today*, <https://www.arabstoday.net/en/319/al-jazeera-most-watched-arabic-television-channel>.
- Eggins, Suzanne (2004), *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*, Continuum, London.
- Fairclough, Norman (1995), *Critical discourse analysis*, Longman, London.
- Fairclough, Norman (2003), *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, Routledge, London.
- Halliday, Michael, A. K., Matthiessen, Christian (2014), *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, Routledge, Oxon.
- Kharbach, Mohamed (2020), "Understanding the ideological construction of the Gulf crisis in Arab media discourse: A critical discourse analytic study of the headlines of Al Arabiya English and Al Jazeera English", u: *SAGE Open*, 14/5, 1-19.
- Macaron, Joe (2018), "GCC divisions and regional challenges", u: Azzam, Z., Harb, I., K., ur., *The GCC Crisis at One Year: Stalemate Becomes New Reality*, Arab Center Washington DC, Washington, 101-109.
- Richardson, E. John (2007), *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*, Palgrave Macmillan, New York.
- van Dijk, A. Teun (1988), *News Analysis*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New York.
- van Dijk, A. Teun (1993a), "Principles of critical discourse analysis", u: *Discourse & Society*, Sage, London, 4/2, 249-283.
- van Dijk, A. Teun (1993b), *Elite Discourse and Racism*, Sage Publications, London
- van Dijk, A. Teun (1995) "The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity?", *Javnost – The Public*, 2/2, 27-45.
- van Dijk, A. Teun (1998), *Ideology: A multidisciplinary approach*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.

- van Dijk, A. Teun (2006), "Disocurse and Manipulation", u: *Discourse & Society*, Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 17/2, 359-383.
- van Dijk, A. Teun (2008), *Discourse and Power*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- van Leeuwen, Theo (1996), "The representation of social actors", u: Caldas-Coulthard, C. R., Coulthard, M. ur., *Texts and Practices Readings in Critical Discourse Analysis*, Routledge, London, New York, 32-71.

ACCESS PROFILES IN MEDIA DISCOURSE: ANALYSIS OF TWO ARAB PORTALS

Summary

This paper provides linguistic research on the diplomatic crisis in the Gulf between Qatar and the neighboring countries. Van Dijk's model was used as a theoretical-methodological starting point within the critical discourse analysis. The aim of the research is to present the phenomenon of "access to discourse", which answers the questions on *who* participates in the discourse and *to what extent*. The paper analyzes the approach taken by the parties involved in the crisis as published on the portals of the Arabic TV channels *RT Arabic* and *Sky News Arabia* and whether this approach matches the ideological positions of the governments of the countries that own the two media. The approach is investigated using a quantitative method through the analysis of *speech roles* in the headlines and *speech space* in the news texts based on a corpus of 908 texts published on the portals in the period of one month.

KEY WORDS: *diplomatic crisis in the Gulf, critical discourse analysis, access, speech roles, speech space*

UDK: 811.512.161'33(045)
811.512.161'42(045)
Pregledni naučni rad
Rukopis primljen: 5. 10. 2024.
Rukopis prihvaćen: 15. 11. 2024.

Nejra MEMEDI

RIJEČI KOJE PRODAJU: ANALIZA REKLAMNOG DISKURSA NA TURSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: reklama, reklamni diskurs, jezičke strategije, potrošač, manipulacija jezikom, persuazija

U savremenom dobu reklama igra ključnu ulogu u oblikovanju potrošačkih stavova i ponašanja. Kao oblik komunikacije reklamni diskurs koristi različite jezičke strategije kako bi utjecao na percepciju i odluke potrošača. Ovaj rad istražuje specifične jezičke tehnike koje se koriste u reklamama, s posebnim naglaskom na manipulaciju i persuazivne elemente. Analiza jezičkih strategija omogućava razumijevanje načina na koji se kreiraju privlačne poruke koje ne samo da informišu, već i uvjeravaju. Proučavajući primjere iz različitih reklamnih kampanja istražiti ćemo kako se jezik koristi za stvaranje emocionalnih veza između potrošača i brendova te kako kulturni kontekst oblikuje reklamne poruke. Na taj način rad će doprinijeti razumijevanju načina na koji jezičke strategije oblikuju savremeni reklamni diskurs i utječu na potrošačku kulturu u cjelini.

UVOD

U vremenu kada su vizuelne i verbalne poruke svuda oko nas reklama se pojavljuje kao snažan oblik komunikacije koji utječe na naše svakodnevne izbore. Svaka se reklama s jedne strane može spomatirati kao odraz društvenih normi i vrijednosti, dok s druge strane postaje sredstvo kojim se oblikuje ponašanje potrošača i njegovo donošenje odluka. U tom smislu reklama se razvila od jednostavnih obavijesti do složenih narativa, koji često odražavaju kulturne, društvene i ekonomske kontekste u kojima se javljaju.

U literaturi možemo pronaći brojne definicije reklame koje pružaju različite perspektive i pomažu u dubljem razumijevanju njene suštine i svrhe.

Kelava (2009: 75) definira reklamu kao “obavijest kojom se nešto nudi, ističe, hvali, izlaže s ciljem privlačenja što većeg broja mogućih potrošača”. Druga definicija kaže da su reklame “tekst, koji sam ili u suodnosu sa slikom i/ili zvukom prenosi obavijest o proizvodu ili usluzi” (Stolac – Vlastelić 2014: 16). Posmatrajući reklame u kontekstu govornih činova, one se mogu definirati kao direktivi, odnosno, kao pokušaji govornika da podstakne slušaoca na neku akciju (Bakšić – Bulić 2019: 176).

U savremenom je društvu promocija proizvoda izrazito naglašena, a uslijed jake konkurencije proizvođači nastoje biti što kreativniji kako bi privukli pažnju potrošača. Pored raznih faktora koji čine reklamu, uključujući boje, govor tijela i način predstavljanja proizvoda, najznačajniju ulogu igra upravo jezik.

Stoga možemo zaključiti da se u reklamama koriste i jezička i vizuelna sredstva, međutim osnovne su informacije koje se žele poslati do primatelja skoro uvijek izražene jezičkim sredstvima, dok se vizuelna sredstva ili muzika koriste samo kako bi privukli pažnju na sami tekst reklame.

UVJERAVANJE ILI UPRAVLJANJE: RAZUMIJEVANJE JEZIČKIH STRATEGIJA U REKLAMAMA

S obzirom na središnju temu ovog rada, koja obuhvata jezičke strategije, manipulaciju i persuzivne tehnike, u nastavku ćemo pružiti sažeta objašnjenja ovih pojmova kako bi se bolje razumjeli njihovi specifični aspekti i uloga u komunikaciji.

Stolac (2017) definira jezičke strategije kao “različite konverzacijske modele, leksička, gramatička i grafijska sredstva kojima se uobličava reklamna poruka i zamagluje njezino primarno značenje – kupite proizvod/ uslugu”.

Iako iznošenje detaljnih informacija na jasan i objektivan način predstavlja najjednostavniji pristup u predstavljanju proizvoda potrošačima, ovo nije strategija kojoj pribjegavaju kreatori reklamnih poruka budući da bi samo mali postotak publike bio motiviran čitati opsežne izvještaje o proizvodu. U tom je kontekstu nužno primijeniti inovativnije pristupe u promociji proizvoda i usluga, čime preuveličavanje postaje centralni element na svim razinama komunikacije, od jezičkih do audiovizuelnih sredstava.

Reklame se mogu smatrati složenim skupom elemenata koji zajedno djeluju u svrhu uvjeravanja primaoca poruke. Ovi elementi uključuju format reklame, vizuelne komponente, odabir boja i njihovu veličinu, intenzitet zvučnih efekata i glasova, kao i prepoznatljivost muzičke podloge ili naratora.

Strategija hiperboliziranja prisutna je u svim aspektima reklama, uključujući jezičnu sferu, gdje se često koristi hiperbola kao stilistički postupak (Stolac 2017).

Reklamna poruka, kao alat za oblikovanje ponašanja potrošača, temelji se na dvjema ključnim strategijama: persuaziji i manipulaciji. Iako se ove dvije strategije često smatraju sinonimima zbog njihovih zajedničkih karakteristika, poput nastojanja da se vrši utjecaj na mišljenje i ponašanje pojedinca ili grupe, te odnosa moći u kojem pošiljalac zauzima ulogu vođe, važno je prepoznati da postoji značajna razlika u njihovoj etičkoj dimenziji, kao i u metodama i ciljevima koji se njima žele ostvariti.

Prema definiciji *Hrvatske enciklopedije* persuazija (latinski *persuasio*: ‘uvjeravanje’, ‘nagovor’) označava “oblik komunikacije u kojem se racionalnim sredstvima (argumentima, informacijama i sl.) nastoji djelovati na prosudbe, stavove, vjerovanja ili djelovanje pojedinca”¹. Persuazivnost, dakle, podrazumijeva proces u kojem pošiljalac nastoji promijeniti stavove ili ponašanja primaoca koristeći racionalne argumente, omogućujući im da donesu informiranu i razumnu odluku utemeljenu na obostranoj koristi. Cialdini (1984) ističe kako je svrha persuazije izgraditi povjerenje i ravnotežu između pošiljaoca i primaoca poruke, što omogućava donošenje odluka koje poštuju slobodnu volju pojedinca.

Iako reklame primarno služe pružanju informacija o proizvodu, one ostvaruju i manipulativnu funkciju. Miliša i Tolić (2009: 14) opisuju ovaj proces kao perfidni način oblikovanja stavova, pri čemu manipulacija postaje proces u kojem pošiljalac koristi simbolička sredstva i psihosocijalne faktore kako bi utjecao na uvjerenja, stavove i ponašanja publike. Kako bi se postigla kontrola nad potrošačem, potrebno je upravljati njihovim mišljenjima jer upravo ona često dovode do konkretnih akcija.

Manipulacija obuhvata primjenu strateških tehnika s namjerom da se kontroliše ili usmjeri mišljenje i ponašanje drugih, obično bez njihovog svjesnog pristanka. Ovaj proces obično se temelji na emocionalnim, psihološkim ili informativnim metodama koje nisu uvijek transparentne, a ponekad mogu uključivati i netačne informacije kako bi izazvale emocionalne reakcije koje dovode do impulsivnih odluka.

Šušnjić (1984: 17) razlikuje manipulaciju od drugih oblika kontrole ponašanja, ističući da manipulacija predstavlja neprimjetno uvjeravanje pri kojem ljudi najčešće nisu svjesni postupka i tokom kojeg ne osjećaju pritisak da

¹ Dostupno na <https://www.enciklopedija.hr/clanak/persuazija> [7. 11. 2024].

nešto učine. Manipulatori nameću svoje stavove, potiskujući kritičko razmišljanje ciljane publike, čime postepeno onemogućavaju njihovu sposobnost da prepoznaju manipulaciju i održe autonomno mišljenje. Ovaj proces smanjuje sposobnost individue da kritički prosuđuje i aktivno se opire, čineći je sklonijom nesvjesnom podržavanju interesa manipulatorske strane.

Walter Lippmann u *Public Opinion* (1922) analizira kako manipulacija informacijama putem medija može oblikovati stavove i ponašanja javnosti. Prema njegovom mišljenju javno mnijenje lahko se može preusmjeriti kontroliranjem informacija, što je česta praksa u političkim kampanjama i marketinškim strategijama. Manipulacija informacijama, često praćena izazivanjem emocionalnih reakcija poput straha, nesigurnosti ili uzbuđenja, umanjuje sposobnost primaoca da donese racionalne odluke.

Ključna distinkcija između manipulacije i persuazije leži ne samo u korištenim metodama, već i u etičkom okviru koji obuhvata svaki od tih pristupa. Persuazija se temelji na uzajamnoj koristi i poštovanju slobodne volje primaoca, pri čemu se kroz pružanje relevantnih informacija nastoji omogućiti donošenje racionalnih odluka koje balansiraju interese svih uključenih strana. Manipulacija, s druge strane, uključuje iskrivljavanje i kontrolu informacija s ciljem postizanja koristi isključivo za pošiljaoca, dok se interesi recipijenta često zanemaruju ili narušavaju. Kao rezultat toga kreatori reklamnih poruka koji primjenjuju persuazivne tehnike izgrađuju dugoročne i pozitivne odnose s potrošačima, dok se manipulacijom ostvaruju kratkoročni ciljevi na račun drugih, često manipulirajući emocijama i percepcijama ciljanih grupa.

U kontekstu reklamnih kampanja razlika između manipulativnog i persuazivnog pristupa ne samo da utječe na neposrednu učinkovitost već se odražava i na dugoročnu reputaciju brenda i njegov odnos sa potrošačima. Manipulativni pristupi ozbiljno ugrožavaju povjerenje i ugled brenda jer recipijenti koji prepoznaju manipulaciju mogu osjetiti razočarenje, što negativno utječe na lojalnost i društvenu percepciju proizvoda. Etika marketinga, stoga, ima ključnu ulogu u stvaranju održivih i pozitivnih odnosa s potrošačima, čime se osigurava dugoročni uspjeh brenda.

CILJEVI REKLAMNOG DISKURSA: STRATEGIJE USMJERAVANJA PAŽNJE

Leech (1966: 25) navodi da je jedan od osnovnih ciljeva reklamnog jezika da “promijeni volju, mišljenja ili stavove svoje publike”. “Promjena mentalne dispozicije publike važna je samo utoliko što dovodi do željene vrste ponašanja – kupovine određene vrste proizvoda, a u normalnim konkurentskim

uslovima to znači kupovinu marke A, a ne ekvivalentnih brendova B, C ili D” (Leech 1966: 26).

Bjelobrk (2009: 68) jezik reklamnih poruka definira kao

instrument kojim se želi stvoriti psihološko nastojanje kojim će se mogućega primatelja takve poruke navesti na kupnju. Tim se činom pojedinac, iz dimenzije pasivnoga primatelja poruke, pretvara u aktivnoga kupca. Jasna je namjera proizvođača reklamiranih proizvoda profit te su u tome kontekstu vidljive sve manipulacije jezikom, slikom i zvukom.

Jezik u reklamama ima prije svega ubjeđivačku funkciju jer je cilj proizvođača da djeluje na kupca i uvjeri ga da među svim proizvodima izabere baš njegov. Oglašivači su dugo vjerovali da oglašavanje mora izazvati neku emociju da bi bilo učinkovito (Mehta – Purvis, 2006: 49). Iz tog razloga jezik reklame “mora udovoljavati dinamičnim tržišnim uvjetima i zahtjevima pa mu je priroda zbog toga promjenjiva i nestabilna” (Udier 2006: 712).

Reklame ocrtavaju kulturne vrijednosti i značajke doba u kojem se pojavljuju. Uvijek postoji ciljana skupina na koju su usmjerene, a od svojih primatelja zahtijevaju određenu interakciju. Reklamna se komunikacija odvija između nekoliko sastavnica: proizvoda koji se reklamira, autora (pošiljatelja) reklame, skupine kojoj je reklama upućena, kulturne i društvene stvarnosti te verbalnih i vizuelnih sadržaja reklamne poruke. Reklamni se diskurs može smatrati specifičnim diskursom s uređenim pravilima i jezičkim elementima koji ovise o namjeni reklame. Međutim reklamni se diskurs ne može promatrati izolirano, već se uz jezik svakako treba uzeti u obzir i izvanjezična stvarnost (Vrebić – Kesegić 2014: 52).

Reklame predstavljaju sastavni dio naše svakodnevice. Svuda oko nas, bilo da se radi o internetu, televizijskim programima, društvenim mrežama ili ulicama, one su prisutne s jasno definisanim ciljem – da informišu, ubijede i podstaknu na akciju. U savremenom društvu reklame imaju višestruku ulogu. Prvenstveno, one informišu potrošače o dostupnim proizvodima i uslugama. Uslijed konstantnih i brzih promjena koje se dešavaju na tržištu reklame predstavljaju izvor neophodnih informacija o inovacijama, promocijama i brendovima.

Drugo, reklame igraju značajnu ulogu u oblikovanju percepcije brenda. Kroz kreativne i privlačne poruke brendovi mogu stvoriti jedinstveni identitet koji se izdvaja na tržištu. Ova identifikacija s brendom često se oslanja na emocije, vrijednosti i kulturne značajke, čime postaju još učinkovitiji alati u marketingu.

REKLAMNI DISKURS: INTEGRACIJA FUNKCIONALNIH STILOVA U CILJU SLANJA SNAŽNE PORUKE

Govoreći o stilu kojem reklame pripadaju, Bjelobr (2009) zaključuje da reklame ne možemo pripisati samo jednom književnom stilu, već su primjesa i sadrže karakteristike više književnih stilova istovremeno. Reklamni diskurs podrazumijeva sveobuhvatan način na koji se reklame izražavaju i komuniciraju s publikom, a pritom koristi različite strategije i stilove kako bi zadovoljio svoju svrhu. Stoga reklamni diskurs možemo definirati kao skup komunikacijskih strategija i stilova koji se koriste u reklamama kako bi se prenijela određena poruka i stvorila želja za proizvodima ili uslugama.

Ovaj se diskurs od svojih početaka oslanja na retoriku uvjeravanja kako bi utjecao na potrošače i potakao ih na akciju, te obuhvata jezik, slike, zvukove i druge elemente koji zajedno utječu na percepciju potrošača. Reklame ne samo da informišu već i oblikuju stavove i ponašanja potrošača, što ih čini ključnim alatom u savremenom marketingu. “One se obraćaju našem razumu i emocijama, oblikuju i mijenjaju naše svjetonazore, utječu na naše želje i snove. Riječ je o spektakularnom diskurzu koji obećava bolji život, vječnu mladost, uživanje, ljepotu, sreću, opuštenost, bezbrižnu budućnost, prestižan životni stil” (Bagić 2006: 45).

RIJEČI KOJE PRODAJU: UMIJEĆE MANIPULACIJE JEZIKOM

U nastojanju da uvjere potrošače i podstaknu ih na djelovanje jezik se pokazuje kao ključno sredstvo manipulacije. Upotreba jezika u reklamama omogućava kreiranje poruka koje imaju za cilj privlačenje pažnje, buđenje interesa i podsticanje potrošača na akciju. Leech (1966) smatra da je najjednostavnija vrsta reklame ona koja jasno opisuje prednosti proizvoda ili usluge. Ovaj pristup, iako logičan, nosi sa sobom određene izazove u savremenom marketinškom svijetu. S obzirom na rastuću konkurenciju jasno izražavanje koristi može se smatrati najboljim načinom za privlačenje potrošača. Međutim problem nastaje kada konkurenti počnu preuveličavati svaku, pa “čak i najtrivijalniju promjenu, predstavljajući je kao značajno poboljšanje” (Leech 1966: 26).

Kako bi reklama bila efikasna, brendovi moraju težiti autentičnosti, što im omogućava da uspostave dugotrajne odnose sa svojom publikom i očuvaju svoju reputaciju na tržištu. U tom smislu Leech (1966: 27) navodi četiri ključna uslova koje tipična reklama mora zadovoljiti kako bi se smatrala uspješnom:

1. mora privući pažnju
2. mora zadržati interes koji je inicijalno pobudila

3. mora biti zapamćena, ili barem prepoznata kao poznata
4. mora motivisati pravu vrstu akcije

1. *Mora privući pažnju*

Ovaj se kriterijum odnosi na sposobnost reklame da privuče pažnju potencijalnih potrošača. Leech (1966: 27) ističe da bilo koji oblik nekonvencionalnog ponašanja, bilo lingvističkog ili drugog tipa, ima tendenciju da privuče pažnju. To se može postići putem upečatljivih vizuala, zanimljivih slogana ili nesvakidašnjih pojava. Ova je stavka veoma bitna jer ukoliko reklama ne privuče pažnju, neće biti primijećena, a samim tim i njen će efekat izostati.

2. *Mora zadržati interes koji je inicijalno pobudila*

Jednom kada je privukla pažnju, reklama se suočava sa izazovom zadržavanja interesa gledalaca. Ovo se može postići putem intrigantnog sadržaja, zanimljive naracije ili emocionalne povezanosti. Održavanje je interesa od suštinskog značaja kako bi se publika angažovala s reklamnim materijalom i, u konačnici, reagovala kupovinom proizvoda ili usluga.

3. *Mora biti zapamćena, ili barem prepoznata kao poznata*

Leech (1966) ističe koliko je važno da recipijent zapamti barem dio reklame. Reklama ne ostvaruje svoj puni potencijal ukoliko se potrošač ne sjeti naziva proizvoda, zbog čega je od suštinske važnosti da se barem jedan dio jezičke poruke zadrži u sjećanju. Naravno, ovo se ne odnosi samo na naziv brenda, već uključuje i slogane, ključne fraze, muzičke isječke i druge elemente koji čine reklamu prepoznatljivom. Kroz ponavljanje, bilo unutar jedne ili tokom cjelokupne reklamne kampanje, potrošač može doći do tačke u kojoj naziv marke i određena fraza postaju neraskidivo povezani.

U suštini, efikasna reklama koristi jezik na način koji olakšava proces pamćenja i omogućava stvaranje emocionalne veze između potrošača i brenda, tako da "proizvod ostaje pohranjen u njegovom umu s trajno pričvršćenom etiketom" (Leech 1966: 29).

4. *Mora motivisati pravu vrstu akcije*

U konačnici, osnovni je cilj svake reklame da podstakne određenu akciju, bilo da se radi o kupovini proizvoda, posjeti internet-stranici ili angažovanju na društvenim mrežama. U tom smislu reklama mora naznačiti šta očekuje od potrošača i pružiti mu adekvatnu motivaciju da djeluje u skladu s tim.

U daljem tekstu usredotočit ćemo se na analizu odabranih reklama na turskom jeziku, s posebnim naglaskom na ključne strategije koje se primijenuju za jezičku manipulaciju u reklamnim porukama.

PRIMJER 1: KNORR

*Ben babaannemin mutfağında büyüdüüm. Siyez bulgurlu, firik bulgurlu, karabuğdaylı, mis gibi çorbalar yapardık. İşte o Anadolu tahınları Knorr'la yeniden sofralara geliyor. Haydi herkes sofraya!*²

(“Ja sam odrasla u naninoj kuhinji. Pravile smo divne čorbe s bulgurom i heljdom. Te anadolske žitarice ponovo dolaze za vaš stol uz Knorr. Hajmo svi za stol!”)

Reklama za *Knorr* uspostavlja snažnu emotivnu povezanost s publikom kroz prizmu porodice, tradicije i zajedništva. Emocionalna apelacija predstavlja jednu od najmoćnijih strategija u reklamnom jeziku, oslanjajući se na sposobnost da izaziva osjećanja kod potrošača. Ova strategija uključuje razne emocionalne tonove, kao što su sreća, tuga, strah ili nostalgija, stvarajući time duboku povezanost između recipijenta i brenda. Tako, naprimjer, reklame koje prikazuju radosne trenutke u životu, poput okupljanja porodice ili dijeljenja važnih uspomena među prijateljima, mogu stvoriti osjećaj pripadnosti i pozitivne asocijacije s proizvodom. U tom kontekstu emocionalna apelacija ne samo da promovira proizvod već i razvija emotivnu vezu koja može dugoročno utjecati na lojalnost potrošača.

Na ovaj način *Knorr* se pozicionira kao brend koji ne samo da nudi proizvode za pripremu hrane već i promovira vrijednosti zajedništva, tradicije i domaće kuhinje. Evociranjem uspomena na porodičnu atmosferu reklama podstiče potrošače da prepoznaju *Knorr* kao neizostavni dio tih dragocjenih trenutaka.

Rečenica *Ben babaannemin mutfağında büyüdüüm*. (“Ja sam odrasla u naninoj kuhinji.”) na samom početku stvara sliku topline doma i sigurnosti. Ova reminiscencija na djetinjstvo djeluje kao snažan emotivni okidač, podsjećajući gledaoce na vlastite uspomene vezane za porodicu i domaću kuhinju.

Ponuda iskazana direktivom *Haydi herkes sofraya!* (“Hajmo svi za stol!”) ne predstavlja samo poziv na obrok, već simbolizira okupljanje porodice, sugerirajući da je *Knorr* sastavni dio tog iskustva. Ovaj je aspekt posebno

² Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=QiyoyXFSABg> [2. 10. 2024].

značajan jer naglašava važnost zajedničkog vremena provedenog za stolom, što je suštinska vrijednost u mnogim kulturama, uključujući i tursku.

Upotrebom prvog lica “Ja sam odrasla” narator stvara osjećaj intimnosti i bliskosti. Dijeljenje ličnih iskustava omogućava potrošačima da se povežu s govornikom, čime se dodaje autentičnost i emotivna dubina reklami.

Pored toga, reklama postavlja kontrast između tradicionalnih porodičnih obroka i savremenog doba, izazivajući kod gledalaca osjećaj da se te dragocene uspomene mogu oživjeti upotrebom *Knorr* proizvoda. Naglašavanjem tradicionalnih jela i porodičnih vrijednosti reklama doprinosi jačanju identiteta brenda kao neizostavnog elementa svakodnevnog života jedne porodice. Ovakav pristup navodi potrošače da se poistovijete s pošiljaocem poruke i doživljavaju ga kao sastavnu komponentu svoje svakodnevce.

PRIMJER 2: *SÜRAT KARGO*

*Bu Bayram belki bir arada olamıyoruz ama birlikte nice güzel bayramlarımız olacak. Yine evler çocuk sesleriyle dolu taşıcak. Şekerler çikolata alınacak. Yaşlılarımız ziyaret edilecek. Uzun zamandır görmediğimiz akrabalarla kucaklaşılacak. Enfes yemek bayram yemekleri yenicek. Bol sorulu sohbetler edilecek. Bu Bayram sevdiklerimizden uzaktayız. Ama eskisi gibi yine tüm sevdiklerimizle bir arada olduğumuz şeker tadında bayramlarımız olacak. Güzel günler çok yakında. İyi bayramlar.*³

(“Možda ovaj put ne možemo biti skupa, ali provest ćemo još mnogo lijepih bajrama zajedno. Ponovo će kuće biti ispunjene grajom djece. Kupit ćemo bombone i slatkiše, posjetit ćemo naše starije. Zagrlit ćemo rodbinu koju dugo nismo vidjeli. Jest ćemo divna bajramska jela i dugo razgovarati. Ovog Bajrama daleko smo od naših voljenih, ali ponovo ćemo ih proslavljati kao prije. Bolja su vremena jako blizu. Sretno Bajram!”)

Reklama za Bajram duboko je povezana s turskim društvom i tradicijom, odražavajući vrijednosti i običaje koji su od suštinskog značaja za tursku kulturu. U turskom društvu porodica predstavlja centralnu jedinicu, a naglašavanjem važnosti okupljanja porodice tokom Bajrama stvara se poveznica između potrošača i pošiljaoca. Odlazak rodbini i zajedničko uživanje u

³ Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=XkPig64mUic> [1. 10. 2024].

bajramskim obrocima ilustrira poštovanje prema starijim članovima porodice, što je duboko ukorijenjeno u turskoj tradiciji. Pored toga, bliskost se uspostavlja i upotrebom prvog lica množine *Bu Bayram belki bir arada olamıyoruz ama birlikte nice güzel bayramlarımız olacak*. (“Možda ovaj put ne možemo biti skupa, ali provest ćemo još mnogo lijepih bajrama zajedno.”), čime se pošiljalac i primalac smještaju u istu kategoriju.

Kako je ova reklama nastala u vrijeme pandemije, njen diskurs budi osjećaj nostalgije za proslavama koje su se promijenile uslijed izazova koje nosi savremeno doba. Takav pristup omogućava stvaranje emocionalne povezanosti s publikom koja se može poistovijetiti s tim iskustvom.

Hudeček i Mihaljević (2009: 179-180) razdvajaju reklamne poruke u tri vrste: jezičke, slikovne i kodirane ikoničke poruke. Jezička poruka prenosi se putem teksta, što uključuje slogane, opise proizvoda ili informacije o njegovim karakteristikama. S druge strane, slikovna poruka koristi vizuelne elemente kao što su fotografije, grafici ili videosadržaji kako bi prenijela poruku. Slikovne poruke mogu biti vrlo efikasne jer brže izazivaju emocionalne reakcije od samog teksta. Treća vrsta, kodirana ikonička poruka, predstavlja implicitniji pristup u oglašavanju. Ove poruke nastoje emocionalno uvjeriti potrošače, često bez direktnog izlaganja informacija. Kodirane poruke sugeriraju da će kupac doživjeti poboljšanje u svom životu kupovinom određenog proizvoda.

Budući da je ona naročito izražena u ovoj reklami, usmjerit ćemo se na analizu nekoliko elemenata unutar kodirane ikoničke poruke. Čestitka upućena povodom Bajrama, kao i prikazivanje sretnih trenutaka i porodice na okupu šalju indirektnu poruku da pošiljalac dijeli iste vrijednosti sa svojim potrošačima, istovremeno sugerirajući da njihove usluge donose sreću i zajedništvo. Ovakve poruke mogu imati snažan utjecaj na potrošače jer često djeluju na podsvjesnoj razini, oblikujući njihova mišljenja i ponašanje bez izravnog komuniciranja.

S druge strane, rečenica poput *Güzel günler çok yakında* (“Bolja su vremena jako blizu”), zajedno s učestalom upotrebom futura predstavlja moćan alat za prenošenje obećanja i stvaranje očekivanja kod potrošača. Ova jezička strategija pruža potrošaču osjećaj sigurnosti i povjerenja, implicirajući da će određeni proizvod ili usluga zadovoljiti njihova očekivanja. Izražavanjem obećanja kompanija koja šalje reklamnu poruku preuzima odgovornost za ispunjavanje obećanog, čime podstiče potrošača da vjeruje u realizaciju tih tvrdnji.

PRIMJER 3: FAIRY

Dilay daha ekonomik seçim yeni Fairy olduğunu düşünüürken, Miray biddon deterjanı tercih ediyor. Gelin, test edelim, kim haklı görelim. Eşit miktarda deterjanı kaplara koyuyoruz. Haziir, çalkala! Ve Fairy'nin üstün yağ kaldırma teknolojisi birkaç damlayla güçlü temizlik sağladı.⁴

(“Dilay smatra da je novi Fairy ekonomičnije rješenje, a Miray koristi veliki deterdžent. Hajde da testiramo i vidimo ko je u pravu. Stavljamo jednako deterdženta u obje posude. Iii protresi! Zahvaljujući izvanrednoj tehnologiji otklanjanja masnoće, Fairy uz samo nekoliko kapljica pruža savršeno čišćenje.”)

Reklama ima precizno definisan cilj: predstaviti Fairy kao ekonomičniji i efikasniji deterdžent u odnosu na konkurenciju. Kroz direktno poređenje stvara se slika o superiornosti proizvoda, što igra ključnu ulogu u privlačenju potrošača.

Uvođenje likova Dilay i Miray omogućava gledateljima da se identifikiraju s jednim od njih, čime se stvara emotivna povezanost. Sukob i kontrastiranje njihovih stavova generiraju interesovanje i angažman, podstičući publiku da preispita sopstvene navike pranja suđa i istraži bolje rješenje.

Tvrđnja da je “samo nekoliko kapljica” dovoljno za postizanje izvrsnih rezultata ističe Fairyjevu efikasnost i moć, čime se dodatno naglašavaju prednosti ovog proizvoda u odnosu na konkurenciju. Na ovaj način reklama može podstaći potrošače da razmisle o svojim navikama i pređu na Fairy.

Izrazima kao što su “Hajde da testiramo” i “Protresi!” gledatelji se pozivaju da aktivno učestvuju, što ih dodatno motiviše i uključuje u proces. Pored toga, unosi se i element takmičenja, što može pojačati napetost i iščekivanje rezultata.

PRIMJER 4: KELEBEK

Kızlar, durmak, küsmek, pes etmek bize yakışmaz. Biz çalışalım, üretilim, ilerleyelim, kanat açalım yeniliğe. Kelebekler gibi coşkuyla uçalım. Dünya Kadınlar Günü hepimize kutlu olsun!⁵

(“Djevojke, nama ne priliči da stanemo, da se ljutimo i odustanemo. Radimo, proizvodimo, napredujmo i otvorimo krila prema novim

⁴ Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=HM89HZwgCOY> [4. 10. 2024].

⁵ Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=UEFyM9O5dDY> [2. 10. 2024].

stvarima. Letimo sa žarom poput leptira. Neka nam je svima sretan Međunarodni dan žena!”)

S obzirom na to da ova reklama služi kao čestitka povodom Međunarodnog dana žena, pošiljalac poruke obraća se jednoj specifičnoj grupi, odnosno ženama, što se jasno ističe korištenjem markera *kızlar*, kojim se izražava solidarnost. Osim toga, upotrebom prvog lica množine u rečenicama poput *bize yakışmaz, çalışalım, üretilim, ilerleyelim, kanat açalım* pošiljalac pokazuje da je dio iste grupe kao i recipijent, čime se smanjuje distanca između njih.

Među čestim persuazivnim strategijama u reklamnom diskursu ističe se upotreba stilskih figura kakve su metafora, personifikacija, hiperbola, metonimija i dr. Metafore, kao najčešći trop, omogućavaju brendovima da prenesu značenje korištenjem indirektnih poređenja. Usporedba s leptirima simbolizira transformaciju i slobodu, dok rečenica “otvorimo krila” sugerira da žene imaju kapacitet za rast i postizanje uspjeha. Ove slike ne samo da osnažuju reklamni sadržaj već i doprinose vizuelnoj privlačnosti te pamtljivosti.

Iako ne sadrži direktan poziv na akciju u smislu kupnje proizvoda ili usluge, reklama inspiriše žene da preuzmu aktivnu ulogu u svojim životima. Izrazi poput “radimo, proizvodimo, napredujmo” sugeriraju proaktivan pristup i potiču žene da preuzmu inicijativu, što može pozitivno utjecati na njihovu motivaciju i samopouzdanje. Međutim važno je napomenuti da, iako se ne reklamira specifičan proizvod, simbolika krila i leptira stvara poveznicu između naziva brenda – *Kelebek*, što na turskom znači leptir, i same reklamne poruke koja se nastoji prenijeti.

Leptir i žena često se povezuju zbog svojih sličnih atributa koji nose bogatu metaforičku snagu. Kao simbol transformacije, slobode, ljepote i krhkosti leptir može biti idealan predstavnik žene te se koristi u različitim kontekstima kako bi reflektirao ženske kvalitete i osobine. Ova veza prevazilazi estetsku dimenziju, nudeći dublju poruku o unutrašnjem rastu, promjeni i snazi. Proces metamorfoze, koji označava prelazak iz stadijuma gusjenice u leptira, često se koristi kao simbol ličnog razvoja, promjene i duhovnog rasta, čime se direktno oslikavaju različite faze koje žene prolaze tokom svog života.

Iako leptir na prvi pogled djeluje krhko zbog svojih tankih krila, u njemu se krije nevjerovatna snaga – sposoban je preživjeti kompletnu metamorfozu i letjeti gdje god poželi. Ovaj kontrast između krhkosti i snage može se primijeniti i na žene, koje su nježnije i osjetljivije u odnosu na muškarce, ali istovremeno posjeduju snagu, hrabrost i sposobnost da se suočavaju sa izazovima. U savremenom kontekstu transformacija leptira može simbolizirati

oslobađanje žene od nametnutih normi i okvira, omogućavajući im prelazak iz stanja sputanosti ka stanju nezavisnosti i slobode.

Demografski faktori, uključujući starost, spol, obrazovanje i socio-ekonomski status, imaju presudnu ulogu u oblikovanju marketinških strategija. Oglašivači koriste ove aspekte kako bi razvili poruke koje odražavaju potrebe, želje i vrijednosti svoje ciljane grupe. Razumijevanje ovih razlika koje se javljaju među različitim kategorijama omogućava brendovima da uspostave efikasniju komunikaciju s potrošačima. Ovu tvrdnju možemo potkrijepiti i kontrastiranjem reklame povodom Međunarodnog dana žena sa oglasom marke Toyota za Dan očeva.

PRIMJER 5: TOYOTA

*Ba-ba-babacım, ba-ba-babacım, çıkarım senle her yola, babacım. Toyota gibi adamların Babalar günü kutlu olsun.*⁶

(“Moj ta-ta-tatice, ta-ta-tatice, s tobom bih pošao bilo gdje. Neka je muškarcima poput Toyote sretan Dan očeva.”)

Ova reklama ima za cilj povezati Toyotu s emocionalnim aspektom Dana očeva, naglašavajući značaj porodičnih odnosa. Oglas nastoji predstaviti automobil kao savršenog saputnika za zajedničke trenutke s ocem, pozicionirajući Toyotin model kao simbol sigurnosti i povjerenja.

Centralna ideja ove reklame iskazana je u vidu poruke “Neka je muškarcima poput Toyote sretan Dan očeva”, čime se stvara izravna poveznica između brenda i potrošača. Očinska figura, koja zauzima ključno mjesto u životima pojedinaca i predstavlja oslonac u teškim trenucima, u reklami se prikazuje kao automobil koji pruža sigurnost na putu. Pozitivne asocijacije koje reklama stvara, stavljajući odnos između oca i djeteta u središte narativa, mogu povećati lojalnost prema brendu, osobito kada potrošači prepoznaju važnost očinske figure i zajedničkih porodičnih trenutaka.

Možemo zaključiti da se jezik i ton reklama razlikuju u zavisnosti od ciljanog roda. Reklame usmjerene ženama često koriste emotivan i senzualan jezik koji stvara osjećaj zajedništva i bliskosti. Upotreba prvog lica i inkluzivnog “mi” potiče osjećaj povezanosti s potrošačem. Nasuprot tome, muške reklame često promoviraju ideje muževnosti, snage i uspjeha, oslanjajući se na stereotipe koji karakteriziraju muške uloge kao zaštitnike i avanturiste.

⁶ Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=mQDIoMqfQaw> [1. 10. 2024].

PRIMJER 6: *OZMO*

*Hey, arkadaşlar! Yeni Ozmo Cornet çılgın kapakları gördünüz mü?*⁷

(“Hej, drugari! Jeste li vidjeli nove lude omote Ozmo korneta?”)

Reklama brenda *Ozmo* usmjerena je na mlade, naročito adolescente i studente, koji su skloni istraživanju novih trendova i uzbudljivih proizvoda. Reklamni jezik često reflektira specifične karakteristike i potrebe ciljane grupe. Razumijevanje demografskih faktora kao što su starost, spol, obrazovanje i socio-ekonomski status, omogućava pošiljaocima da kreiraju reklamni sadržaj koji će djelovati na potrošače. Zbog svoje usmjerenosti ka mlađoj populaciji, kampanja koristi savremen i neformalan jezik, što se manifestira pozdravom *Hey arkadaşlar!*, koji otvara reklamu te s potrošačima uspostavlja prijateljsku i opuštenu atmosferu.

Poslije komandi pitanja su druga najčešće korištena metoda u jeziku reklama. Leech (1966: 111) ih poredi s imperativom i definira kao “stimulanse koji obično zahtijevaju aktivan odgovor od recipijenta”. Pitanja u reklamama funkcioniraju kao most između brenda i potrošača, podstičući ih na aktivno razmišljanje. Pošiljalac reklamne poruke pitanjem “Jeste li vidjeli nove lude omote?” ne samo da privlači pažnju već i poziva potrošača da se uključi u razgovor i reagira na brend tako što će možda istražiti nove proizvode ili posjetiti njihovu oficijelnu stranicu. Reklama koristi emocionalni apel kroz uzbuđenje i znatiželju o novim omotima te može izazvati želju za istraživanjem i dijeljenjem iskustava s prijateljima, što potiče socijalnu interakciju i angažman.

Kao što imperativi mogu potaknuti osjećaj hitnosti, tako i postavljanje pitanja može imati sličan učinak. U ovoj reklamni postavljeno pitanje može izazvati strah od propuštenog (FOMO – engl. *Fear of Missing Out*) kod potrošača, potičući ih da preispitaju svoje odluke i brže reaguju na ponude. Ovakva pitanja mogu stvoriti osjećaj hitnosti, što može povećati šanse za donošenje odluke o kupovini. FOMO je postao važan fenomen u modernom društvu, posebno s porastom digitalne povezanosti i društvenih mreža, a opisuje se kao “nelagodan i ponekad iscrpljujući osjećaj da propuštate – vaši vršnjaci rade ili posjeduju nešto više ili bolje od vas” (Good – Hyman 2020: 331).

FOMO se pojavljuje kada ljudi biraju između neizvjesne trenutne i potencijalne opcije. Neophodan uslov za pojavu FOMO-a jeste da potrošač vjeruje da će iskustvo biti povoljno i relevantno. Tako, naprimjer, osoba koja ne

⁷ Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=xpVYyLDThBE> [4. 10. 2024].

voli kampiranje neće misliti da “propušta” nešto kada vidi da njen komšija odlazi na jednodnevno kampovanje (Hayran et al., 2016).

Jedan od osnovnih načina na koji FOMO utječe na potrošače jeste kroz stvaranje osjećaja hitnosti. U reklamama se često koriste fraze poput “ograničena ponuda”, “samo danas” ili “dok ne isteknu zalihe”. Ove fraze potiču potrošače da djeluju brzo iz straha da će propustiti priliku koja se možda više neće ponoviti. Osjećaj hitnosti može potaknuti impulsivnu kupovinu jer potrošači ne žele ostati izvan nečega što smatraju vrijednim.

Ova reklama koristi nekoliko ključnih elemenata koji potiču osjećaj FOMO-a među potrošačima.

Pozdrav “Hej, drugari!” stvara osjećaj zajedništva i povezanosti s prijateljima. Ovakva upotreba jezika implicira da je riječ o nečemu o čemu se već priča ili što je popularno među vršnjacima, što potiče gledatelje da se uključe u razgovor i ne propuste priliku da budu dio te zajednice. Izborom atributa u sintagmi “novi ljudi omoti” kreator reklame intrigira gledaoce, sugerisući da se radi o nečemu što je ne samo novo već i drugačije od svega što je dosada viđeno. Ovakva manipulacija jezikom kod potrošača izaziva impulsivnu želju da budu među prvima koji će isprobati novi proizvod. Primjena ove strategije predstavlja pravi izbor budući da je ciljana publika reklamne poruke mlađa generacija, koja je sklona razvoju straha od propuštenog (FOMO). Ovaj se fenomen javlja jer su mladi pod velikim utjecajem društvenih medija i teže da budu prihvaćeni među svojim vršnjacima.

PRIMJER 7: AKAKÇE

*Alışverişte en ucuzu mu arıyorsun? Fiyatlar uçsa da kaçsa da Akakçe en ucuzu senin için yakalar. İndir Akakçe'yi, fiyatları takip et, fırsatları kaçırma. İyi alışverişler, Türkiye!*⁸

(“Tražiš najjeftinije dok kupuješ? Čak i da cijene polete i pobjegnu, Akakçe će zgrabiti ono najjeftinije za tebe. Spremi aplikaciju Akakçe, prati cijene i ne propusti prilike. Ugodna kupovina, Turska!”)

Reklama započinje pitanjem “Tražiš najjeftinije dok kupuješ?”. Leech (1966: 112) primjećuje da, pored imperativa, reklamama često dominiraju i upitne rečenice. Naime, iako se radi o retoričkom pitanju koje se postavlja bez očekivanja odgovora, upitne rečenice imaju važnu ulogu u oblikovanju

⁸ Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=tcLJXXV-Qw8> [2. 10. 2024].

potrošačkog ponašanja. Na ovaj način reklamodavci usmjeravaju pažnju potrošača na sopstvene potrebe i želje, podstičući ih da preispitaju svoje stavove ili ponašanja u vezi s određenim proizvodom ili uslugom. Psihološki gledano, ovaj pristup pomaže publici da lakše razumije poruku jer predstavlja informacije u dvije faze: prvo se definira problem (visoke cijene), a zatim se nudi rješenje (*Akakçe*). Iako nisu direktan poziv na akciju kao imperativ, pitanja mogu funkcionisati kao strategija za uključivanje potrošača u proces razmišljanja o brendu.

Glavna je poruka da aplikacija *Akakçe* ima rješenje za ovaj problem, nudeći korisnicima priliku da pronađu najbolje cijene, bez obzira na tržišne promjene. Vratimo li se na koncept FOMO-a, izraz “ne propusti prilike” postaje izuzetno značajan jer budi osjećaj hitnosti i potiče korisnike da djeluju odmah. Reklame koje naglašavaju ekskluzivnost ili jedinstvenost proizvoda često su usmjerene prema tom strahu, potičući potrošače da se odluče za njih kako ne bi propustili nešto posebno. Koristeći ovaj fenomen, institucije mogu usmjeriti svoju ciljanu publiku na neplanirano ponašanje pri kupovini, govoreći im da su to proizvodi koji su rijetki i da ih dugo neće biti u prodaji te da će propustiti mogućnost kupovine (Byun – Sternquist 2011). Na taj način se manipulira recipijentima da donesu brze odluke, često bez dovoljno analize, kupujući proizvode ili usluge koje možda ne bi ni razmatrali da nije bilo naglašene hitnosti.

PRIMJER 8: *TOTAL*

*Duramıyoruz, yollanıyoruz, doğu ya da batıya ulaşıyoruz, daha yeni başlıyoruz, enerjimiz çok güzel. Ülkenin her karış toprağına daha da fazla değer katmak için gece gündüz tüm gücümüzle çalışıyoruz. Çünkü bu ülke özel. Türkiye'nin enerjisi şimdi çok daha güzel.*⁹

(“Ne stajemo, putujemo, stižemo i na istok i na zapad. Tek počinjemo, puni smo energije. Radimo danonoćno svom snagom kako bismo doprinijeli vrijednosti svakog pedlja ove zemlje. Zbog toga što je ona posebna. Energija Turske sada je još ljepša.”)

Reklama počinje rečenicama *Duramıyoruz, yollanıyoruz* (“Ne stajemo, putujemo”), što od početka unosi osjećaj dinamike i akcije. Upotreba sadašnjeg vremena proteže se tokom cijelog reklamnog teksta, simbolizirajući napredak i razvoj, što kod recipijenta budi pažnju i podstiče ga da prati reklamni sadržaj sve do kraja.

⁹ Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=nVIIB4mITMQ> [1. 10. 2024].

Izrazima poput “stižemo i na istok i na zapad” i “radimo danonoćno svom snagom” sugerira se posvećenost i trud brenda, što kod potrošača može izazvati osjećaj povjerenja, prikazujući kreatora reklamne poruke kao aktivnog učesnika u razvoju zemlje.

Tursko društvo, kao društvo koje nosi kolektivistički karakter, naglašava važnost zajednice, porodice i grupnih ispred individualnih vrijednosti. U takvom okruženju pojedinci često stavljaju interese grupe ispred svojih želja, tako da uspjeh i napredak zemlje kao jedne cjeline ima izrazit značaj za kolektivistička društva.

Prema istraživanju *Cultural Dimensions in Business* (Hofstede 2010) Turska je jedna od zemalja koja se karakterizira visokim stepenom kolektivizma, gdje se očekuje da pojedinci djeluju u skladu s vrijednostima i normama svoje zajednice. Kada je riječ o reklamama, kolektivizam se često manifestira kroz poruke koje ističu važnost porodice, prijateljstva, zajednice ili zemlje u potpunosti. Stoga, kako bi kreirali efikasnu marketinšku strategiju, brendovi koji djeluju na turskom tržištu moraju uzeti u obzir kolektivističke norme, što podrazumijeva prilagođavanje reklamnog sadržaja tako da reflektira zajedničke vrijednosti i očekivanja.

U ovom se slučaju takav efekat ostvaruje rečenicom “zbog toga što je ona posebna”, koja izborom riječi u primaocu pobuđuje nacionalni ponos i stvara emocionalnu bliskost. Ova strategija dodatno se pojačava personalizacijom na kraju reklame, što predstavlja ključni alat za brendove koji žele da se povežu s potrošačima na ličnom nivou. Upotrebom personaliziranih sadržaja brendovi sugeriraju da su njihove poruke usmjerene i prilagođene svakom pojedincu ili, u ovom slučaju, čitavom društvu. Personalizacija ne samo da poboljšava korisničko iskustvo, već i značajno povećava kupovinu. Kada potrošači doživljavaju brend kao dio vlastitog identiteta, oni ga percipiraju kao partnera koji duboko razumije njihove potrebe i vrijednosti, što dalje oblikuje ponašanje potrošača. Spominjanjem naziva države u reklami brend stvara osjećaj bliskosti i solidarnosti s primaocima, čime se povećava vjerovatnoća njihovog odgovora na reklamnu poruku.

PRIMJER 9: *KOTON*

(Ko-ko-ko-ko) Moda ne? – dersen, elbise sezonu. Bak desen desen mini ya da uzunu. Ko-ko-ko-ko moda Koton'da, Koton'da. Elbise de firfir, küpeyle yakışır. Renkler canlı, çanta da hazır. Uçuş uçuş kumaşlarla, feminen detaylarla. Kendine güven her adımda. Ko-ko-ko-ko moda

*Koton'da, Koton'da. Sezonun en moda elbiseleri Koton'da. Elbiseyi Koton'a sor al.*¹⁰

(“(Ko-ko-ko-ko) Ako se pitaš ‘Šta je u modi?’, vrijeme je haljina. Mini ili duga, raznih dezena. Ko-ko-ko-ko, u Kotonu je moda, u Kotonu. Haljine s volanima, idu s naušnicama. Veselih boja i torba je tvoja. Lepršavi materijali, ženstveni detalji. Budi sigurna u sebe na svakom koraku. Ko-ko-ko-ko, u Kotonu je moda, u Kotonu. Najmodernije haljine ove sezone – u Kotonu. Raspitaj se u Kotonu i kupi.”)

Ovo je kampanja brenda *Koton*, koju je realizirao u saradnji s turskom glumicom Bensu Soral. Radi se o kraćim reklamama u kojima se kroz pjesmu i ritmične rečenice predstavljaju novi proizvodi. Ovakav ton reklame utječe na njenu pamtljivost i vrlo brzo kod potrošača ostavlja dojam zahvaljujući svojoj privlačnosti i upečatljivosti. Ova strategija može biti ključna u preplavljenom tržištu, gdje se brendovi bore za pažnju potrošača.

Pored toga, reklamni je sadržaj iskazan u vidu pjesme, što izaziva veseo ton, sreću i zadovoljstvo i savršeno se uklapa s ljetnom sezonom čija se kolekcija reklamira. Rimovani su slogani lahko pamtljivi i mogu postati dio svakodnevnog govora, što povećava vidljivost brenda, a čestim ponavljanjem slogana ili dijela reklame potrošači nesvjesno promoviraju proizvod ili marku.

Korištenje rime može biti ključno za definiranje i jačanje identiteta brenda. Rime koje se ponavljaju u različitim kampanjama mogu postati zaštitni znak brenda, čime se olakšava prepoznatljivost. Tako je, naprimjer, rečenica “Moda Koton'da” rimovani slogan koji je postao dio njihovog identiteta i u drugim kampanjama, kao što je saradnja s glumicom Fahriye Evcen.

U doprinošenju ritmičnosti i pamtljivosti ulogu imaju i ponavljanja, bilo da se radi o ponavljanjima na morfološkom ili sintaksičkom nivou. U tom smislu u reklamama se često javljaju aliteracija i asonanca, što ovdje uočavamo u opetovanom pojavljivanju sloga “Ko-ko-ko-ko”.

Ponavljanje u komunikaciji, posebno u reklamama, igra ključnu ulogu u isticanju važnosti određenih informacija. Kada se neka rečenica, fraza ili dio reklame ponavljaju, one se jače utisnu u svijest potrošača. Ovaj se proces oslanja na psihološke mehanizme, gdje se informacije koje se često ponavljaju percipiraju kao važnije i relevantnije. U tom kontekstu ponavljanje rečenice “Moda Koton'da” potrošačima indirektno šalje poruku da trebaju izabrati ovaj brend, izdvajajući ga od svih ostalih. Upotreba riječi “moda” sugerira

¹⁰ Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=8XWhwIXdvLg> [1. 10. 2024].

modernost, stil i eleganciju, te povezuje Koton s aktuelnim modnim trendovima, čime se pozicionira kao lider u modnoj industriji. Na ovaj način potrošač uspostavlja jasnu razliku između *Kotona* i ostalih brendova koji možda nemaju tako prepoznatljiv slogan ili poruku.

Udier (2006: 717), govoreći o strategijama i postupcima kojim se nastoji skrenuti čitateljeva pažnja, govori i o uključivanju poznate ličnosti ili pozivanju na svjedočenje neke iskusne osobe ili autoriteta. Poznate ličnosti često donose sa sobom reputaciju i imidž koji mogu pozitivno utjecati na percepciju proizvoda. Benu Soral često privlači mlađu publiku te se izborom nje kao zaštitnog lica ove kampanje postiže emocionalna bliskost s gledaocima, a samim tim i povezuje s mlađim potrošačima i ženama koji je mogu uzimati za uzor. Za uspjeh jedne reklame veoma je važno da pošiljalac poznaje i razumije potrebe svog recipijenta. Činjenica je da je *Koton* to uspio postići imperativom *Kendine güven her adımda*. ("Budi sigurna u sebe na svakom koraku.") budući da šalje snažnu poruku u svijetu gdje se postavljaju različiti standardi ljepote te se žene vrlo često mogu osjećati nezadovoljno i nesigurno, ohrabrujući ih da se osjećaju dobro u svojoj koži.

Osim toga, korištenje drugog lica jednine u reklamama često se smatra efikasnim marketinškim alatom jer direktno komunicira s potrošačem, stvarajući personaliziraniji i ličniji efekt poruke. Ova je praksa usko povezana s psihološkim efektima personalizacije i osjećajem bliskosti te željom da se bude priznat i viđen od sagovornika, što podstiče potrošača da se identificira s brendom ili proizvodom. Na ovaj način često su iskazane motivacione poruke koje podstiču samopouzdanje te motiviraju potrošača da preduzme akciju, a pored toga mogu jačati i osjećaj lične vrijednosti.

Korištenjem drugog lica komunikacija je neposredna i potrošač postaje aktivni učesnik u poruci, umjesto pasivnog posmatrača, što je direktno povezano s donošenjem odluka. Možemo reći da reklame koje koriste drugo lice jednine često povećavaju vjerovatnoću da potrošač reaguje na poziv na akciju jer se obraćanje "tebi" čini personaliziranim i bliskim.

Važnu ulogu u ovoj kampanji igra i slogan. Dobar slogan može postati sinonim za brend i stvoriti snažnu vezu s potrošačima. Slogani se kao strategija često koriste u kampanjama kako bi se istaknule jedinstvene vrijednosti brenda i pobudilo interesovanje potrošača.

U mnoštvu reklamnih poruka koje nas svakodnevno okružuju isticanje i privlačenje pažnje postaje preduvjet za svaki brend ukoliko teži ka uspješnoj reklami. U tom se smislu u sloganima veoma često koriste igre riječi koje podrazumijevaju humoristične ili dvosmislene izraze koji čine reklamu

pamtljivijom. U ovom slučaju radi se o krajnjoj rečenici koju čine dva imperativa – *sor* i *al* – u značenju ‘raspitaj se’ i ‘kupi’.

Leech (1966: 111) ističe da se u reklamama najčešće koriste glagoli u imperativu koji su usko povezani s procesima nabavljanja, potrošnje ili upotrebe proizvoda. Ovi glagoli igraju ključnu ulogu u komunikaciji marketinških poruka budući da direktno pozivaju potrošače na akciju, bilo da se radi o kupovini proizvoda, njegovoj upotrebi ili čak promišljanju o brendu. Pored toga, neki imperativni glagoli imaju funkciju apela, tj. pozivaju na pažnju i podstiču potencijalne kupce da obrate pažnju na specifične aspekte proizvoda ili ponude.

Leech (1966) glagole koji se najčešće koriste u imperativu u reklamama grupiše u nekoliko kategorija. Prva grupa obuhvata glagole koji se odnose na nabavljanje proizvoda, kao što su *get* (‘nabavi’) i *ask for* (‘raspitaj se’). Ovi glagoli pozivaju potrošače da preduzmu korake u procesu sticanja proizvoda, bilo da se radi o fizičkoj kupovini ili naručivanju usluge. Na ovaj način reklame ne samo da informiraju potrošače o dostupnosti proizvoda već ih i motiviraju da postanu aktivni učesnici u procesu.

Druga kategorija uključuje glagole koji se odnose na potrošnju ili upotrebu proizvoda, kao što su *have* (‘imaj’), *try* (‘isprobaj’), *use* (‘koristi’) i *enjoy* (‘uživaj’). Upotreba ovakvih glagola može ostaviti velik dojam na recipijenta reklamne poruke jer sugerira na koji način proizvod može obogatiti svakodneveni život potrošača.

Treća grupa obuhvata glagole koji funkcioniraju kao apel za pažnju, poput *look* (‘pogledaj’), *see* (‘vidi’) i *watch* (‘gledaj’). Ovi su imperativi dizajnirani da privuku pažnju potrošača i usmjere ih ka određenim aspektima brenda ili proizvoda. Kroz ove pozive na akciju reklame nastoje stvoriti svijest o proizvodu i potaknuti potrošače da istraže više, čime se dodatno povećava angažman i interesovanje.

Ovakav pristup omogućava reklamama da ostave željeni dojam na potrošače, ističući bitne karakteristike proizvoda i pozivajući ih na brzu reakciju. Na taj način imperativni glagoli postaju moćan alat u marketingu, koji u velikoj mjeri oblikuje potrošačke navike i odluke (Leech 1966: 111).

Međutim u ovom kontekstu ne govorimo samo o komandi izgovorenoj u drugom licu jednine; ona istovremeno funkcionira kao kreativna igra riječi koja povezuje brend s prezimenom Benu Soral. Ovaj pristup čini kampanju lahko prepoznatljivom, čime se povećava šansa da će potrošači identificirati brend kada dođe trenutak za kupovinu. Ponavljanjem iste rečenice u svim reklamama unutar kampanje s Benu Soral uspostavlja se čvrsta veza između poznate ličnosti i same marke.

ZAKLJUČAK

Na osnovu analiziranog korpusa možemo zaključiti da poruke u reklamnom diskursu gotovo nikada ne komuniciraju izravno. Umjesto toga, one koriste raznovrsne jezičke, vizuelne i druge komunikacijske strategije kako bi postigle željeni efekat.

Jedna od najistaknutijih strategija koja se može primijetiti u analiziranom reklamnom diskursu jeste uspostavljanje emocionalne veze s potrošačem. Ovaj pristup često uključuje korištenje različitih stilskih figura, kao što su metafore, upotreba prvog lica množine, što pošiljaoca i primaoca poruke pozicionira u istu kategoriju, te obećanja iskazana futurom.

Također, značajna je strategija kreiranje osjećaja hitnosti upotrebom raznih izraza koji impliciraju ograničenu ponudu, izazivajući kod potrošača strah od propuštanja, što često rezultira donošenjem impulsivnih odluka prilikom kupovine.

Uočljive su i devijacije od uobičajenih jezičkih normi, bilo kroz igru riječi u sloganima, ponavljanja na sintaksičkom ili morfološkom nivou, te kreiranje neobičnih ili iznenađujućih situacija koje privlače pažnju potrošača.

S obzirom na to da je primarni cilj reklamne poruke da potakne potrošača na razmišljanje o proizvodu, a zatim i na kupovinu, ključni stimulansi u ovom kontekstu uključuju glagole u imperativu, često u drugom licu jednine, čime se komunikacija čini personaliziranijom i neposrednijom, stvarajući utisak da je poruka upućena direktno recipijentu. U kombinaciji s retoričkim pitanjima, koja potiču preispitivanje trenutnih navika ili potreba potrošača ova strategija dodatno osnažuje efikasnost reklamne poruke.

Konačno, semantika riječi u reklamnom diskursu bira se pažljivo kako bi se prilagodila kontekstu i ciljanim grupama. Prikladno odabrane riječi mogu snažno utjecati na percepciju proizvoda i brenda, stoga marketinški stručnjaci ulažu značajne napore u istraživanje jezika koji komunicira s njihovim recipijentom.

E-IZVORI

- <https://www.youtube.com/watch?v=QiyoyXFSABg> [2. 10. 2024]
<https://www.youtube.com/watch?v=XkPig64mUic> [1. 10. 2024]
<https://www.youtube.com/watch?v=HM89HZwgCOY> [4. 10. 2024]
<https://www.youtube.com/watch?v=UEFyM9O5dDY> [2. 10. 2024]
<https://www.youtube.com/watch?v=mQD1oMqfQaw> [1. 10. 2024]
<https://www.youtube.com/watch?v=xpVYyLDThBE> [4. 10. 2024]

<https://www.youtube.com/watch?v=tcLJJXV-Qw8> [2. 10. 2024]

<https://www.youtube.com/watch?v=nVIIb4m1TMQ> [1. 10. 2024]

<https://www.youtube.com/watch?v=8XWhwIXdvLg> [1. 10. 2024]

<https://www.enciklopedija.hr/clanak/persuazija> [7. 10. 2024]

LITERATURA

- Bagić, Krešimir (2006), "Figurativnost reklamnoga diskurza", u: Granić, J. (ur.), *Je-
zik i mediji – Jedan jezik: više svjetova* (zbornik), Hrvatsko društvo za primi-
jenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, 43-52.
- Bakšić, Sabina, Bulić, Halid (2019), *Pragmatika*, Bookline, Sarajevo.
- Bjelobrk, Vladimir (2009), "Kojemu funkcionalnom stilu pripadaju reklame", *Hrva-
tistika*, 3/3, 67-73.
- Byun, S. E., Sternquist, B. (2011), "Fast fashion and in-store hoarding: The drivers,
moderator, and consequences", *Clothing and Textiles Research Journal*, 29/3,
187-201.
- Cialdini, Robert (1984), *Influence. The Psychology of Persuasion*. HarperCollins Pu-
blishers Inc, New York.
- Good, Megan C., Hyman, Michael R. (2020), "'Fear of Missing Out': Antecedents and
Influence on Purchase Likelihood", *Journal of Marketing Theory and Practi-
ce*, 28/3, 330-341.
- Hayran, C., Anik, L., Gürhan-Canli, Z. (2016), "Exploring the antecedents and consu-
merbehavioral consequences of 'feeling of missing out' (FOMO)", u: P. More-
au & S. Puntoni (Eds.), *Advances in consumer research*, 44, 468-469.
- Hudeček, L., M. Mihaljević (2009), *Jezik medija*, Hrvatska sveučilišna naklada,
Zagreb
- Kelava, Bernarda (2009), "Jezik hrvatskih reklamnih poruka", *Hrvatistika*, 3, 75-82.
- Lippmann, Walter (1922), *Public Opinion*, Harcourt, Brace and Company, New York
- Leech, G. (1966), *English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great
Britain*, Longman, London
- Mehta, A., Purvis, Scott C. (2006), "Reconsidering Recall and Emotion in Advertis-
ing", *Journal of Advertising Research*, 49-56.
- Miliša, Zlatko, Tolić, Mirela, Vertovšek, Nenad (2009), *Mediji i mladi*, Sveučilišna
knjižara, Zagreb
- Stolac, Diana, Vlastelić, Anastazija (2014), *Jezik reklama*, Hrvatska sveučilišna na-
klada, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
- Stolac, Diana (2017), "Jezične strategije reklama u 19., 20., i 21. stoljeću – sličnosti i
razlike", u: Odaloš, P. (ur.), *Manipulačno-komunikacijske i persuzivno-komu-
nikacijske koncepcije*, Banská Bystrica: UMB Mateja Bela, Belanium

- Šušnjić, Đuro (1984), *Ribari ljudskih duša: Ideja manipulacije i manipulacija ideja*, NIRO "Mladost", Beograd
- Udier, Sanda Lucija (2006), "O jeziku reklame", u: Granić, J. (ur.), *Jezik i mediji – Jedan jezik: više svjetova*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Split, 711-721.
- Vrebić, Jasmina, Kesegić, Tomislava (2014), "Minimalizam i/ili raskoš jezika u televizijskim i radijskim reklamama", *Hrvatistika*, 7/7, 51-62.

WORDS THAT SELL: AN ANALYSIS OF ADVERTISING DISCOURSE IN TURKISH

Summary

In the modern age, advertising plays a key role in shaping consumer attitudes and behavior. As a form of communication, advertising discourse uses various linguistic strategies to influence consumers' perceptions and decisions. This paper explores the specific language techniques used in advertisements, with particular emphasis on manipulation and persuasive elements. Analyzing language strategies allows us to understand how to create attractive messages that not only inform, but also persuade. By studying examples from different advertising campaigns, we will explore how language is used to create emotional connections between consumers and brands, and how cultural context shapes advertising messages. In this way, the paper will contribute to the understanding of the ways in which linguistic strategies shape contemporary advertising discourse and influence consumer culture as a whole.

KEY WORDS: *advertising, advertising discourse, language strategies, consumer, language manipulation, persuasion*

KNJIŽEVNOST

Berin BAJRIĆ

GAZELI ABDULLAHA SALAHIJA NA ARAPSKOM JEZIKU: LIRSKE ODE DUHOVNOGA PUTA

KLJUČNE RIJEČI: *arapska poezija, gazel, duhovno putovanje, sufizam, Salahi*

U svijetu poema koje piše jedan sufijski pjesnik autora treba shvatiti kao *salika* – duhovnog putnika koji stremlji višim metafizičkim stepenima i dubljim transcendentnim iskustvima. U sufijskoj poeziji pjesnika zaista možemo prepoznati kao *salika* koji na svom putovanju bilježi odbljeske iz svijeta vlastitoga duha. I sama arapska kasida, koja predstavlja normativni model arapske poezije sve do savremenog doba, neka je vrsta *imaginarnog putovanja*. U slučaju sufijski nadahnute poezije ona bi se mogla smatrati svojevrsnim *duhovnim putopisom*. Duhovni putnici nisu uvijek isti niti je duhovni put kod svih *salika* isti. Cilj svih *salika* svakako jeste isti, a to je dosezanje najvišeg stepena jedinstva s Bogom. Različiti su načini na koje se dolazi do cilja i različite su postaje – *mekami (maqāmāt)* – koje salik prelazi na svom duhovnom putovanju. U sufijskoj je poeziji glavna tema najčešće ljubav prema Bogu i njoj pjesnik posvećuje svu svoju pažnju. Salahijeve su poeme posvećene poslaniku Muhammedu, a. s., i spjevane su njemu u hvalu i slavu. Svjetonazor pjesnika, ali i sadržaji poema, govore nam da se zaista radi o prelaženju duhovnog puta i sticanju metafizičkih iskustava baš kao i u sufijskoj poeziji posvećenoj ljubavi prema Bogu. Razlika je u tome što je osnovna tema ove poezije uopće Muhammed, a. s. Možemo reći da se radi samo o jednom drugačijem duhovnom putovanju i drugačijim postajama koje pjesnik prolazi, dok je cilj uvijek isti, a to je konačno jedinstvo s Uzvišenim Bogom.

UVOD

Među mnogim sufijama porijeklom iz Bosne koji su djelovali u Osman-skom Carstvu bio je i sufijski šejh iz XVIII stoljeća, autor i pjesnik koji je pisao na tri jezika: arapskom, turskom i perzijskom, komentator djela dvaju

velikana islamskog misticizma – Ibn Arebija i Mevlane Dželaluddina Rumija, Abdullah Salahuddin Uššaki Bošnjak. Uššaki je rođen 1705. godine u Kastoriji, oblasti koja se nalazi na sjeveru današnje Grčke. Njegov otac Muhammed Abdulaziz-beg bio je bosanski emigrant koji se iz Sarajeva preselio u Kesriju (Castoria). Osnovno obrazovanje stekao je u rodnoj Kastoriji, a potom je s 20 godina otišao u Istanbul, gdje se nastavio školovati. Kasnije postaje vrhovni sekretar ministra vanjskih poslova Hekimoglu Ali-paše, s kojim je putovao diljem Osmanskog Carstva, od Bosne do Egipta. Godine 1735, kada je Hekimoğlu Ali-paša imenovan guvernerom Bosne, Uššaki se s njim vraća u svoju domovinu. Kada su se vojske Osmanskoga Carstva i Austro-Ugarske sukobile kod Banja Luke, 1737. godine, Uššaki je bio tamo. U međuvremenu Uššaki upoznaje šejha Sejjida Muhammeda el-Uššakija i pristupa mu kao sljedbenik. U vrijeme svoga boravka u Egiptu Uššaki ovladava arapskim jezikom te pristupa jednom od velikih šabanijskih šejhova Šemsuddinu Muhammedu al-Hafniju i nakšibendijskom šejhu Husejnu Demenhuriju, s kojima provodi dosta vremena i stiče opća, ali i tajna znanja iz tesavvufa. Nakon smrti šejha Sejjida Džemaluddina al-Dirnevija Uššaki dolazi na njegovo mjesto. Naposljetku ga Tahir-aga Tekya proglašava šejhom. Ovu je misiju obavljao sve do svoje smrti 1782. godine. Uššaki je iza sebe ostavio 200 djela – što kraćih, što dužih. Budući da je mnogo pisao o tesavvufu, nazvali su ga Elif Efendi i osmanski Ibn Arebi.¹ Što se tiče Salahijeve poezije na arapskom jeziku, dostupni su nam njegov trojezični *Divan*, u kojem pjesnik donosi jedan uvodni na't u formi kaside i 30 na'tova u formi gazela na arapskom jeziku, kreiranih po redosljedu arapskog alfabeta, velika poema *Tahmis* na al-Busirijevu poznatu poemu *Qasida al-Burdu*, jedan manji tahmis na kasidu Hassana ibn Sabita te jedna izdvojena kasida koja nosi naziv *Qasida Šafija*. Salahi svu svoju poeziju na arapskom jeziku piše u žanru *na'ta*, odnosno pohvalnice poslaniku Muhammedu, a. s., što znači da je osnovna tema ove poezije poslanik Muhammed, a. s., i sve je posvećeno njemu, kako u poetičkom smislu – u smislu organiziranja poema – tako i u suštinskom, u smislu pjesnikovog duhovnog stanja, koje se nastoji prezentirati u poemama.² Kako je Poslanik, a. s., u islamu glavni vodič ka

¹ O ovom autoru više vidjeti u: Erol Kılıç, Mahmud (2006), "Otomanski sufija bosanskog porijekla Abdullah Salahuddin el-Uššaqi i njegov komentar Rumijevih stihova", u: *Isa-begova tekija u Sarajevu*, zbornik radova, Udruženje "Obnova Isa-begove tekije", Sarajevo, str. 333-341.

² Za detaljniju uputu u poetiku pohvalnice Poslaniku, a. s., preporučujemo da se pogledaju sljedeća djela: Maḥmūd 'Ālī Makkī, Maḥmūd (1999), *al-Madā'ih al-nabawiyya*, Luṅṅmān, al-Qāhira; 'Īd, Ṣalāh (2008), *al-Madā'ih al-nabawiyya*, Maktaba al-'Ādāb, al-Qāhira;

Bogu i Božijoj ljubavi, tako je i samo iskazivanje poštovanja, pohvale i ljubavi prema njemu ustvari vrhunski metafora ljubavi prema Allahu, dž. š. Naravno, čito će pjesnici sufijskog opredjeljenja, kakav je Salahi, pokazati umijeće da preko iskazivanja ljubavi prema Poslaniku, a. s., iskažu svoju ljubav prema Bogu. Salahi se na taj način udaljava od veoma opreznih pjesnika pohvalnice Poslaniku, a. s., tzv. svjesnih mistika, koji su u svojoj poeziji nastojali da Poslanika, a. s., jasno diferenciraju od Boga, a ljubav upućenu njemu razlikuju od ljubavi prema Bogu.³ Uprkos standardiziranoj poetici pohvalnice Poslaniku, a. s., Salahi uz određena variranja odlučuje se da slijedi čisti sufijski koncept Ljubavi i primjenjuje ga prilikom iskazivanja ljubavi prema Poslaniku, a. s.⁴ Baš kao i u sufizmu, i u svijetu poezije koju piše jedan sufijski pjesnik, pjesnika treba shvatiti kao *salika* – duhovnog putnika koji stremlji višim metafizičkim stepenima i dubljim transcendentnim iskustvima. U Salahijevoj poeziji pjesnik zaista jeste *salik*, koji od početka do kraja putuje i na tom putovanju bilježi odbleske iz svijeta vlastitoga duha. Na kraju krajeva, nije li upravo putovanje opće mjesto u arapskoj kasidi, ma kojeg žanra ona bila, i nije li

Salma Khadra Jayyusi (2006), u: "Arabic Poetry in Post-Classical Period", Roger Allen i D. S. Richards, ur., *Arabic Literature in Post-Classical Period*, Cambridge University Press, New York; Emil Homerin (2006), "Arabic Religious Poetry 1200-1800", u: Roger Allen i D. S. Richards, ur., *Arabic Literature in Post-Classical Period*, Cambridge University Press, New York.

- ³ Vrlo vrijednu elaboraciju o pjesnicima pohvalnice Poslaniku, a. s., tzv. svjesnim misticima, napisala je Annemarie Schimmel u svom djelu: *As Through a Veil. Mystical Poetry of Islam* (1982), Columbia University Press, New York. Preporučujemo da se pogleda ovo djelo, posebice poglavlje *God's Beloved and Intercessor for man – Poetry in honor of the Prophet*, 171-213.
- ⁴ Poetika pohvalnice poslaniku Muhammedu, a. s., nesumnjivo ima dodirnih tačaka sa sufijskom i drugom religijskom poezijom, ali i predstavlja jedan poseban poetički sistem sa svojim prepoznatljivim karakteristikama. U tom smislu treba napomenuti kako nisu svi pjesnici koji su pisali ovu vrstu poezije sufije, pa je upravo stoga zanimljivo razmatrati poeziju jednog sufijskog pjesnika i sufijskog šejha koji piše u žanru pohvalnice Poslaniku, a. s. Vrlo su zanimljive poetičke i semiotičke konotacije koje se događaju usljed sjedinjenja sufijskog opredjeljenja pjesnika i poetičkih osobnosti jednog žanra. Također treba biti jasno kako granice žanra nisu u svim slučajevima čvrsto postavljene, naročito u poeziji orijentalno-islamskoga kruga, pa je stoga teško precizno definirati i situirati poeziju predmetnog pjesnika – moglo bi se reći kako se radi o sufijskoj poeziji u kojoj je osnovna tema poslanik Muhammed, a. s., ili poeziji u pohvalu Poslanika, a. s., duboko inspiriranoj sufijskim idejama. U slučaju Salahija dešava se jedna vrlo zanimljiva poetska simbioza, u kojoj je moguće otkriti kako pjesnikovu posvećenost tradiciji, tako i njegov individualni talenat. Zbog svega navedenog smatramo da je više nego jasna, opravdana, pa čak i nužna naša česta komunikacija i komparacija ove poezije s poezijom sufijskog kruga.

kasida upravo neka vrsta *imaginarnog putovanja*, a u našem slučaju *duhovni putopis*?⁵ Duhovni putnici nisu uvijek isti niti je duhovni put kod svih salika isti. Cilj svih *salika* svakako jeste isti, a to je dosezanje najvišeg stepena jedinstva s Bogom. Različiti su načini na koje se dolazi do cilja i različite su postaje – *mekami* (*maqāmāt*) – koje salik prelazi na svom duhovnom putovanju. U sufijskoj je poeziji glavna tema najčešće ljubav prema Bogu i njoj pjesnik posvećuje svu svoju pažnju. On je beskrajno zaljubljen u Gospodara, Koji je sve stvorio i samim time u svemu ostavio trag Svoje ljubavi. Sufijski pjesnik u svojoj poemi otkriva te tragove i nastoji ih slijediti sve do konačnog sjedinjenja s Voljenim. Osnove za ovakvo tumačenje i poimanje ljubavi postavio je poznati andaluzijski mistik i jedan od glavnih Salahijevih duhovnih učitelja Ibn ‘Arabi kroz svoju teoriju “šahida” – osvjedochenika Božanske Ljubavi i Božanske Ljepote. Teorija “šahida” u biti upućuje na svjedoka koji posvjedočuje ljubav prema Bogu.⁶ Ipak, Salahijeve poeme su posvećene Poslaniku, a. s., i spjevane su njemu u hvalu i slavu. Svjetonazor pjesnika ali i sadržaj poeme govore nam da se zaista radi o prelaženju duhovnog puta i sticanju metafizičkih iskustava baš kao i u sufijskoj poeziji posvećenoj ljubavi prema Bogu. Razlika je u tome što je osnovna tema ove poezije uopće Muhammed, a. s. Dakle možemo reći da se radi o samo jednom drugačijem duhovnom putovanju i drugačijim postajama koje pjesnik prolazi, dok je cilj uvijek isti. Samo ako se površno gleda, ova poezija izgleda kao uspješna i estetizirana pohvala Poslaniku, a. s. Imanenti pristup otkriva mnogo dublje smislove. U suštini, poeme koje pripadaju ovom žanru predstavljaju svojevrstu molitvu ili blagoslov Poslaniku, a. s., kojom pjesnik želi okajati svoje grijeha i uzdići se u više sfere služenja Bogu. Kao što Schuon primjećuje, ovaj ajet predstavlja pisano uporište “blagosiljanja Poslanika” – molitve koja se općenito koristi u islamu, pošto je preporučuju *Kur’an* i *sunna*, i koja u ezoterizmu preuzima posebnu odliku, u kojem postaje osnovni simbol.⁷ Prema sufijskom tumačenju Poslanik, a. s., predstavlja duhovno počelo i Potpunost, čiji su odvojeni dijelovi ili odsječci

⁵ Ovo se *imaginarno putovanje* na strukturalnom planu može izraziti kroz tradicionalni tripartitni model arapske kaside *nasīb – madīh – rahīl* (*ljubavni uvod – putovanje – pohvala*), što znači da su ove pjesme strukturirane stereotipno. Vidjeti više u: Duraković, Esad (2004), *Muallaqe. Sedam zlatnih arabljanskih oda*, s arapskog preveo i priredio Esad Duraković, Sarajevo Publishing, Sarajevo, str. 15.

⁶ Šire vidjeti u: Kadrić, Adnan (2008), *Objekt ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVIII, Sarajevo, 22-24.

⁷ Schuon, Frithjof (2008), *Razumijevanje islama*, El-Kalem, Sarajevo, preveo s engleskog Asim Delibašić, str. 135-136.

vijernici.⁸ Vjernik, u našem slučaju pjesnik, izričući blagoslov Poslaniku, a. s., ustvari iskazuje svoju težnju ka vlastitoj potpunosti. Ovaj blagoslov odnosio bi se na *intermedijalnu postaju*, odnosno na *širenje* koje prati pročišćenje i koje prethodi *ujedinjenju*; u tome je i bit hadisa: “Nijedan čovjek neće susresti Boga ako prvo nije susreo Poslanika.” Pjesnik nije slučajno odabrao da svoj duhovni put i svoje duhovno pregnuće iskaže pjesmom u čijem je centru ličnost Poslanika, a. s. Vrlo je bitna, ako ne i najbitnija karika na salikovom putu usavršavanja duše Muhammed, a. s. Naime, pjesnik nedvosmisleno naglašava da je grijешan, da se odlučuje krenuti putem pokajanja, obratiti se Poslaniku, a. s., i pohvalom od njega izmoliti zagovor kod Allaha, dž. š. Prema sufijskom nauku postoje tri mukotrpa egzistencijalno-epistemološka stanja kroz koja prolazi duhovni putnik, i to: samoutrnuće učenika u učitelju, samoutrnuće u primordijalnoj svjetlosti Poslanika, a. s., i samoutrnuće u potpunom duhovnom i metafizičkom siromaštvu. Da bi duhovni putnik došao blizu ovoga stanja, mora proći putem ezoterijske i racionalne spoznaje Poslanika, a. s., koja ne može postojati bez neizmjerne ljubavi. Svi sufijski mistici naučavaju da nema prave samospoznaje bez izvorne svijesti o *muhammadanskoj duši*, jer kako Hamadani veli: “*Muhammadanska je duša* zbilja ogledala u kojem se ogleda zbilja Božanske Biti.”⁹ Salahi ovu liriku ispisuje u skladu s klasičnim tesavufskim gazelom, koji karakterizira složenim simboličkog izraza, gdje alegorije, metafore i često hermetični iskazi stvaraju diskurs prožet višeznačnim i teško dokučivim značenjima. Kao i njegovi prethodnici, pjesnik svjesno oblikuje mrežu polisemije koristeći pojmovni i leksički repertoar, koji se odlikuje višesmislenošću. Na taj način poetski iskaz postaje medij za refleksiju mističke introspekcije pjesnika i duboke emocionalne povezanosti s Poslanikom kao ličnosti koja se u gazelu iskreno hvali (*mamdūh*) i potpuno voli (*ma’sūq*).¹⁰

⁸ Ibid., str. 144.

⁹ Hafizović, Rešid, “‘Ayn Al-Qudat Hamadani i njegova mistička iskušenja”, pogovor u djelu: ‘Einolqozāt Hamadānī, *Priprave–Tamhidat*, Al-Hoda, International Publishers & Distributers, Kulturni centar Ambasade I. R. Iran, Sarajevo, s. a., prijevod sa perzijskog Namir Karahalilović, str. 270.

¹⁰ Sarajkić, Mirza (2011), *Gazeli Ahmeda Hatema Bjelopoljaka na arapskom jeziku*, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 28 i 34.

GAZEL ALIF: DUHOVNA INICIJACIJA I POČETAK PUTOVANJA

في الحرف الألف

شربت الكأس حبا منك أوفى يا رسول الله رمانى ما وراء العقل مرمى يا رسول الله
و لو كنا بذى عقل لقلنا الوصف من نقل تجاسرنا و صاف سكارا يا رسول الله
و ما بدري سوى الحق حدود الوصف بالحق قصور العبد تحم فاعف عنا يا رسول الله
كفاك تاج لو لأك لوصف الحق اياك على خلق عظيم جاء مثنى يا رسول الله
و لو باننت لنا ذات باوصاف كمالات لدك العقل من نور مجلى يا رسول الله
و لم يعرج سواك منتهى اوصافك العليا و ما في حد امكان بمرقى يا رسول الله
يكون مقصد العبد الصلاحي عطايكم بنعت ينتهي عنه خطايا يا يسول الله

Gazel na harf *alif* (I)

*Iz ljubavi prema tebi napih se iz Pehara, Allahov Poslaniče,
Strela me je pogodila, izbacila iz razuma, Allahov Poslaniče.*

*Čista uma, pri pameti, opis tvoj mi dat' ne znamo,
Samo kad se opijemo na hvalu se odvažimo, Allahov Poslaniče.*

*Granice tvojih opisa sano Istiniti poznaje,
Ograničeni ljudski um u pomrčini ostaje, Allahov Poslaniče.*

*Dosta li je što te Allah krunom "Da ne bi tebe" okrunio,
I moralom uzvišenim iznad drugih uzdigao, Allahov Poslaniče.*

*Kad bi nam se Svojstva savršenstva razumu ukazala,
Od svjetlosti silne, žarke, sav bi razum sažegla, Allahov Poslaniče.*

*Do granice tvog opisa možeš doći samo ti,
Niko drugi tim ljestvama ne može se popeti, Allahov Poslaniče.*

*Hudi rob Salahi želi vama poklon dati,
Jednu nisku hvalospjeva koja će nam grijeh sprati, Allahov Poslaniče.*

Salahi kaže da iz ljubavi prema Božijem Poslaniku, a. s., odlučuje da popije piće koje se nalazi u Peharu. Ne spominje se konkretno piće kao što je naprimjer vino, ali se nesumnjivo može razumijeti da se radi o metaforičkom ispijanju vina ljubavi i svojevrsnoj najavi otpočinjanja duhovnog putovanja. Čin ispijanja može predstavljati čin inicijacije, poslije čega ništa u pjesnikovom životu neće biti isto. U stihu su prisutni sufijski termini كأس (*ka's*), što znači 'čaha' ili 'pehar', i شرب (*šariba*), što znači 'piti', a u prenesenom značenju i 'opiti se'. To su vrlo frekventni pojmovi sufijske poezije, koji su neizostavni u ovakvim poemama, ali i u sufijskom nauku generalno. Pojam *šariba* sufije najčešće vežu za kur'anski ajet u kojem Uzvišeni kaže:

عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَخُلُوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا

*Na njima će biti odijela od tanke zelene svile, i od teške svile, nakićeni narukvicama od srebra, i daće im Gospodar njihov da piju čisto piće.*¹¹

Ovaj ajet predstavlja inicijalnu tačku od koje se u nedogled razvijaju sufijske ideje o kušanju čiste Božanske ljubavi, a to kušanje podrazumijevat će neprekidno traganje i putovanje ka Bogu sa svim preprekama i iskušenjima koja će duhovni putnik morati prevazići. Pojam *ka's* predstavlja čahu ili pehar i služi kao metafora za posudu u kojoj se nalazi vino ljubavi kojim se sufija napaja i opija i koje ga, kao što ćemo vidjeti u sljedećem polustihu, doslovno izbacuje iz zdravorazumskog stanja i baca u stanje koje je, kako to pjesnik doslovno kaže, "iza granica razuma". Pehar je tijelo samog ašika, zaljubljenika, njegova duša ili egzistencija. Vinotoča je peharnik Ljubavi ili Voljeni, ili pak lik Voljenog u srcu. Razvaline su mjesta poništenja samopostojanja, vino je čista spoznaja, a talog je tuga koja nastaje prestankom stanja opijenosti Apolutnom Spoznajom. Trijeznost je stanje uma iz kojega gnostik nastoji otići u opijenost Spoznajom, dok je mahmurluk stanje bola zbog razdvojenosti nakon

¹¹ Kur'an, 76:21.

dosezanja sjedinjenja s Bogom.¹² I ovaj pojam svoje konkretno ishodište ima u Kur'anu i njegova inicijalna semantika odatle dolazi:

إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا

*Čestiti će iz pehara piti kamforom začinjeno piće, sa izvora iz kojeg će samo Allahovi štićenici piti, i koji će kuda hoće bez muke razvoditi.*¹³

Stanje izvan granica razuma vrlo je važno za jednog sufiiju jer čista spoznaja, prema sufijskom naučavanju, uopće nije moguća pomoću intelekta, već samo i isključivo uz pomoć srca koje je dom Milostivog i koje Ga jedino može spoznati. Samo srce ima tu snagu i potencijal da se uzdigne u više sfere i dotakne druge dimenzije postojanja, odnosno da stupi u kontakt s transcendentnim. Zato pjesnik mora popiti piće koje će mu pomoći da pređe iz dimenzije materijalnog u sfere duha, gdje bi trebao početi ubirati plodove spoznaje, a u njegovom slučaju i osposobiti se za izražavanje pohvale Poslaniku, a. s., koja mora biti dostojna iako pjesnikove mogućnosti nisu ni blizu dovoljne da to ispune. U književnosti arapskoga i općenito orijentalno-islamskoga kruga poznato je da je sufijska poezija karakteristična po svom prevazilaženju racionalnih sfera. Metaforika i paralogika u sufijskoj poeziji služe da se pomoću njih prevaziđe "instrumentalizirani jezik" i pojmovno mišljenje. Tesavvufski pjesnik nastoji iskazati onostrano, stoga racionalni pojmovi gotovo da ne vrijede. Sufijska poezija izbjegava površinsko i očito, odnosno pokušava uspostaviti odnos s neizrecivim i beskonačnim. Stoga se pri čitanju ove poezije, ali i tesavvufskih tekstova općenito, treba odreći iluzije o konačnoj i fiksiranoj interpretaciji. Kao što je u egzistentnom nemoguće dosegnuti potpunu Esenciju, tako je i u tekstu nemoguće pronaći krajnji Smisao.¹⁴ Pjesnik je, dakle, ispijanjem pića prebačen iz sfere materijalnog u sferu duhovnog, gdje počinje njegov put i njegova priča. Salahi je poznat po svojoj snažnoj upućenosti na tekst Kur'ana, čija značenja direktno ili indirektno prenosi u svoje stihove. Tako je u prvom bejtu prvi polustih završen rječju/glagolom *أَوْفَى* (*'awfā*), koja podrazumijeva ispunjavanje obećanja i predstavlja vezu s nekoliko kur'anskih ajeta u kojima se spominje obećanje dato Allahu:

¹² Kadrić, Adnan (2008), *Objekt ljubavi u tesavvufskoj književnosti...*, 36.

¹³ Kur'an, 76:7.

¹⁴ U kontekstu gazela Ahmeda Hatema Bjelopoljaka o ovome govori Mirza Sarajkić u već spominjanoj studiji *Gazeli Ahmeda Hatema Bjelopoljaka na arapskom jeziku* (2011), Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXXIX, Sarajevo.

بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ

*Samo onoga ko obavezu svoju ispuni i grijeha se kloni Allah voli.*¹⁵

U izvornom obliku stihova pjesnik spominje pojmove عقل (*‘aql*) i نقل (*naql*), odnosno razum i tradiciju u širem smislu riječi, tj. sve ono što je preneseno iz prošlosti (*naqala*). *Naql* je pojam kojim se označavaju predaje, u prvom redu od Poslanika, a. s., a onda i ashaba, tabi’ina i ostalih dobrih prethodnika. Pjesnik u biti kaže da ukoliko bi oni (sufije) razumski i realistično htjeli opisati Poslanika, a. s., onda bi to bio lagan posao jer bi naprosto zahvatili iz preobilja Poslanikovih, a. s., biografija, poznatih *sira*, u kojima su do u tančine dati opisi Poslanika, a. s., njegovog izgleda, ponašanja i onoga što je volio ili prezirao. Međutim sufijama to nije dovoljno jer sve navedeno predstavlja vanjski aspekt Poslanika, a. s., dostupan svima, to se lahko da razumijeti i usvojiti. To su informacije za sve ljude i one su hvale vrijedne i potrebne, ali pjesnik želi mnogo više; on želi spoznati bit Allahovog Poslanika, a. s., i da se s njim sjedini na putu ka konačnom sjedinjenju s Bogom. Zato je potrebno prevazići granicu razuma i predaje i zaći u druge, oku nevidljive i razumu nepojmljive sfere. To se postiže metaforički iskazanim opijanjem vina ljubavi i vina spoznaje. Ma koliko efektne i maštovite bile sufijske metafore, one ne služe samo za postizanje stilskih efekata niti kako bi se uz njihovu pomoć ukazalo na neka imaginarna stanja. One su tu kako bi ograničeni ljudski jezik mogao što je moguće istinitije progovoriti o onom bezgraničnom i vječnom te da ukažu na stvarne oblike duhovnih iskustava onih koji se njima služe. O tome će pjesnik stalno govoriti, naglašavajući svoju fizičku i intelektualnu nemoć. I u ovom stihu pjesnik jednom rječju indirekto referira na Kur’an; to je riječ سكارا (*sukārā*), izražena na sličan način kao i u sljedećem kur’anskom ajetu:

يَوْمَ تَرَوُنَّهَا تُذْهِلُ كُلُّ مَرْصِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ وَلَٰكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ

*Na dan kad ga doživite, svaka će dojlja ono što doji zaboraviti, a svaka će trudnica svoj plod pobaciti, i ti ćeš vidjeti ljude pijane, a oni neće pijani biti, već će tako izgledati zato što će Allahova kazna strašna biti.*¹⁶

¹⁵ Kur’an, 3:77.

¹⁶ Kur’an, 22:1.

Ajet prikazuje zastrašujuću atmosferu tegobe Sudnjeg dana kada će ljudi izgledati kao pijani iako neće biti pijani, već će ih strahota onoga što će doživljavati dovesti u stanje gubljenja razuma. Značenja ovog ajeta, koja indirektno priziva Salahijev stih, nesumnjivo pojačavaju intenzitet onoga što pjesnik želi naglasiti, a to je da stanje u koje treba doći nije nimalo lahko ni ugodno, to je nešto što se trpi, što boli i rastače čovjekovu dušu, nešto umnogome slično tegobnom stanju onih koji će doživjeti da svjedoče početak sudnjeg dana.

Granica koju Salahi spominje u trećem bejtu predstavlja jedan od frekventnih pojmova u sufijskoj poeziji, iako se ne može reći da isključivo pripada tesavvufskom stručnom registru. Ovaj je pojam prisutan u Kur'anu i najčešće označava Božije granice koje se ne smiju prelaziti: "To su Allahove granice, i ne približujte im se!"¹⁷ On označava i nešto što je oštro poput sječiva, čemu se ne bi trebalo približavati zbog mogućnosti povrede. Pojam *hidād*, koji se formira iz istog korijena u Kur'anu, spominje se u kontekstu oštine riječi i jezika ljudi koji vrijeđaju vjernike: "...oni vas psuju svojim oštrim jezicima (*hidādan*, op. a.)"¹⁸. Dakle pjesnik je potpuno svjestan dokle može ići. Poslanikovu, a. s., suštinu poznaje samo Uzvišeni Allah i to pjesnik odmah na početku ponizno priznaje. Nema dileme da on neće nikada uspjeti da dostigne tako visoke stepene, ali se ne predaje i trudi se onoliko koliko je on sam u mogućnosti.

Krajnji opis koji čovjek može pojmiti i svojim umom obujmiti jeste spoznaja da je Poslanik, a. s., krunsko biće i razlog svekolikog Božanskog stvaranja. Ova je ideja izražena u poznatom kudsijem hadisu "Levlake" – da nije tebe. Vjerovatno najfrekventniji hadis koji je intertekstualno povezan sa sufijskom, a posebno poezijom u pohvalu Poslanika, a. s., jeste kudsijem hadis *Yā Muḥammad, law lāka, law lāka, lamā ḥalaqtu al-ʿaflāka* ("Da nije tebe Muhammede, ne bih svijet stvorio"). Ovaj hadis, tačnije njegovi dijelovi, nerijetko se u eksplicitnom obliku inkorporiraju u stihove. Međutim važnost se ovog hadisa mnogo više ogleda u njegovoj posrednoj, dubinskoj inkorporiranosti u sadržaju ove poezije. Prema ovom hadisu sufijski su velikani stoljećima razvijali ideju o Muhammedovoj, a. s., preegzistenciji, njegovom postojanju prije svakog drugog postojanja, sveopćem razlogu Božije odluke da stvori kosmos i svijet u kojem živimo, duhu Božijeg Poslanika, a. s., koji je egzistirao dok je Adem, a. s., bio između vode i ilovače, te muhammedanskoj zbilji kao najsavršenijem obliku Božije emanacije. Salahi je kao komentator Rumijevih i Ibn Arabijevih djela odlično upoznat s njihovim učenjem, pa mu nije teško da ih inkorporira u svoje stihove. Ovdje pjesnik koristi pojam *kruna Lev lake* ili na

¹⁷ Kur'an, 2:187.

¹⁸ Kur'an, 33:19.

arapskom تاج لو لآك, čime direktno aludira na spomenuti hadis i priziva njegova značenja. Kruna podrazumijeva najviši stepen vlasti i najveće priznanje, a pjesnik kaže da je Uzvišeni Allah Poslanika, a. s., okrunio tim hadisom, odnosno da je ta izjava ustvari ono najsavršenije i najoptimalnije što se može reći za njega – a to je da sve stvoreno ima da zahvali za svoje postojanje Muhammedu, a. s., i Božijoj ljubavi prema njemu. Nijedan pjesnik ne može bolje pohvaliti i uzvisiti Poslanika, a. s., od Uzvišenog Allaha i zato pjesnik naglašava svoju nemoć i ograničenost. To je ona granica iz prethodnog stiha kojoj se niko ne može približiti. Stih koji slijedi upotpunjuje ovaj smisao eksplicitno se pozivajući na kur'anski ajet:

وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ

*...jer ti si, zaista, najljepše ćudi.*¹⁹

Salahi svoj stih kreira od dijela ajeta عَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ, čime naglašava na koji način i kakva pohvala dolazi Poslaniku, a. s., od njegovog Gospodara; to je pohvala sadržana u suštini kur'anskih riječi “ti si, zaista, najljepše ćudi”, najuzvišenijeg morala, najboljeg ponašanja i najljepšeg karaktera. Kur'anska maksima عَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ ukazuje na jednu od najvažnijih Poslanikovih, a. s., osobina, njegovu najljepšu ćud, blagi karakter i lijepo ponašanje.

Uzvišeni se Allah ljudima u Kur'anu predstavlja kroz Svoja savršena svojstva i Lijepa imena, pomoću kojih bi Ga ljudi trebali spoznati u onoj mjeri u kojoj su duhovno, mentalno i intelektualno osposobljeni. Potpuna spoznaja Boga nije moguća jer “[n]iko nije kao On! On sve čuje i sve vidi”²⁰, “[p]ogledi do Njega ne mogu doprijeti, a On do pogleda dopire”, “On je milostiv i upućen u sve”.²¹ U tom pogledu složni su svi muslimani neovisno o njihovim mezhebskim, tarikatskim ili bilo kojim drugim opredjeljenjima. I pjesnik je toga svjestan, pa kaže da čovjekov um ne bi mogao podnijeti izlaganje Božanskom savršenstvu ili suštini bilo kojeg Njegovog svojstva. Um bi se srušio i sažegao od Božanske svjetlosti. Salahi nas ovim bejtom, a posebice pojmovima *dakka* i *maġlā*, upućuje na slučaj Musaa, a. s., i njegove želje da vidi Gospodara, koji se spominje u Kur'anu:

I kad Nam Musa dođe u određeno vrijeme, i kada mu Gospodar njegov progovori, on reče: “Gospodaru moj, ukaži mi se da Te vidim!” – “Ne možeš Me vidjeti” – reče – “ali pogledaj u ono brdo, pa ako ono ostane

¹⁹ Kur'an, 68:5.

²⁰ Kur'an, 42:11.

²¹ Kur'an, 6:103.

na svome mjestu, vidjećeš Me!” I kad se Gospodar njegov onome brdu otkri, On ga sa zemljom sravnj, a Musa se onesviješćen strovali. Čim se osvijesti, reče: “Hvaljen neka si! Kajem Ti se, ja sam vjernik prvi!”²²

Konkretna poveznica sa Salahijevim stihovima jesu riječi: فَلَمَّا تَجَلَّىٰ رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا (“I kad se Gospodar njegov onome brdu otkri, On ga sa zemljom sravnj, a Musa se onesviješćen strovali”). Dakle bilo kakav oblik Božanskog otkrivanja (*tedžellijat*) uzrokuje rušenje, nestanak i uništenje pred Njim. U ovom se slučaju Musa, a. s., srušio samo od viđenja zastrašujućeg prizora brda koje se pretvara u prah, a šta bi tek bilo da mu se pokazao Uzvišeni Allah. Pjesnik svojim stihom komunicira s ovim ajetom i njegovim značenjima i tako uspijeva predočiti i opisati atmosferu teškog stanja u kojem bi se našao čovjekov razum ukoliko bi mu se ukazala Božija Svojstva savršenstva. Kur’anski pojam Božanskog otkrivanja izražen glagolom *tağallā*, u islamskoj, a posebice sufijskoj nauci, polučio je termin *tedžellijat* (*tağalliyāt*), koji označava Božansku emanaciju, isijavanje, manifestaciju Njegovih Savršenih svojstava u pojavnom svijetu, Božansko samoočitovanje, odnosno teofaniju. Pjesnik dalje pojašnjava razloge zašto je nemoguće spoznati Bit Božiju, ali i zašto ne može adekvatno opisati Poslanika, a. s. Razlog tome leži u Poslanikovo, a. s., povezanosti s Allahovim Svojstvima savršenstva – jedino je Poslanik, a. s., uspio ugledati se u sva Božija svojstva i zato se on ostvaruje kao savršeni čovjek – *insān-i kāmīl*. U Poslaniku, a. s., kao savršenom čovjeku prebivaju sva duhovna stanja i duhovne postaje kojima korača svaki duhovni putnik u svom cjelodnevnom sapijencijalnom i egzistencijalnom mi’radžu. Njihov je broj bezgraničan na jednak način kao što su to i Imena i Atributi Božiji, u čijim se perspektivama i ozbiljuje svako duhovno putovanje.

Duhovno putovanje u Salahijevoj poeziji teče paralelno s iskazivanjem pohvale Allahovom Poslaniku, a. s., a uspješna pohvala zavisi od uspješnog opisa za koji pjesnik konstantno traži oprost i opravdanje, jer je svjestan da neće uspjeti savršeno pohvaliti Poslanika, a. s. Isto tako neće uspjeti doseći stepene koje je dosegao Poslanik, a. s. To su najviši stepeni, to je granica na kojoj se zastavio čak i Džibril, a. s., ne usudivši se da joj se približi. Poslanik, a. s., dosegao je krajnje granice jedinstva s Bogom i postao svjetiljka Njegove Jedinosti. Dalje od granica do kojih je došao Poslanik, a. s., ne može se. Jedino je njemu dopušteno da uđe u Božansku Prisutnost *ḥaḍra ilāhiyya*. Salahi se ne zavara da je on u mogućnosti da to dosegne. U izvornom obliku šestog bejta Salahi korist lekseme *يُعرَجُ مِنْتَهَىٰ*, koje direktno upućuju na kur’anske sure *al-Nağm*

²² Kur’an, 7:143.

i *al-Ma'āriḡ* i ajete koji kazuju o Poslanikovom, a. s., duhovnom uzdignuću u više sfere i Božansku prisutnost. Glagol *يعرج* direktno upućuje na sljedeći ajet:

تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ

*Njemu se penju meleki i Džibril u danu koji pedeset hiljada godina traje...*²³

Imenica *منتهى* upućuje na ajete iz sure *al-Nağm*:
مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى . أَفَتَمَارُونَهُ عَلَىٰ مَا يَرَىٰ . وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَىٰ . عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ
عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ . إِذْ يَخْتَصِمِي السِّدْرَةَ مَا يَخْتَصِمِي . مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَىٰ . لَقَدْ رَأَىٰ مِنْ آيَاتِ
رَبِّهِ الْكُبْرَىٰ .

*Srce nije poreklo ono što je vidio, pa zašto se prepirete s njim o onom što je vidio? On ga je i drugi put vidio, kod Sidretu-l-muntehaa, kod kojeg je džennetsko prebivalište, kad je Sidru pokrivalo ono što je pokrivalo – pogled mu nije skrenuo, nije prekoračio, vidio je najveličanstvenija znamenja svoga Gospodara.*²⁴

Ajeti, kao što se jasno vidi, govore o uspinjaju u više sfere. U prvom se radi o melekima koji se penju svome Gospodaru, dok se u skupini ajeta iz sure *al-Nağm* konkretno govori o Poslaniku, a. s., i njegovom uzdignuću u više duhovne sfere – o mi'radžu, poznatom Muhammedovom, a. s., putovanju na kojem je svjedočio mnoge Božanske znakove i dosegao najviše moguće duhovne visine. Uz pomoć glagola *يعرج* Salahi nas podsjeća upravo na mi'radž, pri čemu nas prvo upućuje na ajet koji općenito govori o vertikalnom uzdignuću meleka, da bi potom pomoću lekseme *منتهى* poentirao svoju misao, usmjeravajući nas ka ajetima iz sure *al-Nağm* i konkretiziranom predstavljanju poslanikovog, a. s., ličnog uzdignuća i svjedočenja transcendentnih pojava. *Sidretu-l-Munteha* u prijevodu znači Lotos/Lopoč Kraja, odnosno Lopoč Kraja svijeta. Prema određenim predajama *Sidretu-l-Munteha* jeste mjesto na granici sedmog neba i to uz sami Džennet. Ona predstavlja razdjelnicu ovoga i onoga svijeta; to je krajnja granica do koje seže materijalni svijet.²⁵

²³ Kur'an, 70:4.

²⁴ Kur'an, 53:18.

²⁵ Muhammedov, a. s., boravak kod *Sidretu-l-Muntehaa* i tamošnji razgovor s Uzvišenim Allahom spominju se i u hadisu, tačnije u hadisu o Israu i Miradžu. Tekst jedne od najvjerodostojnijih verzija bilježi Buhari u Sahihu od Malika ibn Sa'sa'a preko Enesa ibn Malika. Dio ovog hadisa u kome se govori o *Sidretu-l-Munteha* glasi: "...onda se popeo na sedmo

Za semantiku ovog bejta važna su ova podtekstualna značenja uz pomoć kojih pjesnik obogaćuje svoje stihove i usložnjava svoju misao. Salahi povezuje iznimnu važnost Poslanikovog, a. s., uzdignuća do krajnjih granica pojavnog svijeta i njegovo približavanje Bogu na udaljenost od dva luka ili čak bliže, i povezuje ih s veličanstvenošću opisivanja Poslanika, a. s. Kao što niko nikada nije i neće doseći Poslanikove, a. s., stepene, isto tako niko od ljudi nije dovoljno sposoban da istinski opiše Poslanika, a. s. Jedini koji suštinski i istinski ozbilji svoje vlastite duhovne i sve ostale kvalitete jeste upravo Muhammed, a. s. Njega može uistinu opisati samo Onaj Koji ga je takvim stvorio, a to je Uzvišeni Allah. Na sintaksičko-semantičkom planu bejt bi se mogao shvatiti kao složena metonimija, jer je u njemu na posredan način, kroz iskaz o Poslanikovom, a. s., uspinjanju ljestvama vlastitoga opisa i dolasku do granica istoga, ustvari ukazano na njegovo izvanredno duhovno iskustvo i uzdignuće u najviše sfere duhovnog i prisustvo Božanskog.

Mahlas bejt, odnosno posljednji bejt u gazelu, u kojem po pravilu pjesnik spominje svoje pjesničko ime, predstavlja i svojevrstan obrat u pripovijedanju ili, u našem slučaju, pjesničkoj ispovijedi. Tu pjesnik govori o sebi u trećem licu, pozicionirajući se na mjesto objekta, iako je sve do posljednjeg stiha bio aktivni pripovijedač i izlagač. U sufijskoj poeziji pjesnik u posljednjem stihu uglavnom donosi neki zaključak koji se uvijek odnosi na njegovo "ja". Kako je cijelim putem pjesnik sebe unižavao, tako i u posljednjem stihu nema nikakve samohvale niti naglašavanja vlastitog imena. Salahi svoju poeziju metaforički predstavlja kao nisku hvalospjeva Poslaniku, a. s., od koje bi i drugi trebali imati koristi. On se obraća potencijalnim recipijentima ove poezije i nudi im kao poklon svoja duhovna iskustva opisana u stihovima, nadajući se da će i njemu i drugima to biti zalag za oprost od grijeha.

nebo, pa je Džibril zatražio da se ona otvore. 'Ko je to?', upitano je. 'Džibril', on odgovori. 'A ko je s tobom?', pitan je. 'Muhammed', odgovorio je. 'Zar mu je objavljeno?', pitan je. 'Jeste'; odgovori on. 'Dobro došao! Divan li je gost došao'. Ušao sam, kad tu Ibrahim. 'Ovo je tvoj otac, poselami ga', reče Džibril. Poselamio sam ga, pa mi je on uzvratilo i rekao: 'Dobro došao, sine dobrog i dobri vjerovjesniče!' Onda mi je podignuta Sidretu-l-Munteha (Lotos Kraja). Plodovi su joj poput krčaga Hedžera (pokrajina u Hidžazu), a listovi kao slonove uši. 'Ovo je Sidretu-l-Munteha', kazao je Džibril. Pošto su tu četiri rijeke, dvije skrivene i dvije uočljive, upitah: 'Džibrile, šta je ovo dvoje?' Glede dvaju skrivenih to su dvije rijeke džennetske, a glede dvaju uočljivih, to su Nil i Eufrat.' Onda mi je podignuta Bejtu-l-ma'mur (Skladna Kuća, tj. Nebeska Ka'ba)."

GAZEL BA': PRIPRAVA DUŠE KROZ TRAŽENJE OPROSTA

في الحرف الباء

سلكت مسلك الحب صوابا يا رسول الله	و ايمانا و صدقا و احتسابا يا رسول الله
و قمت مشهد العفو لتقصير و تكثير	فقل لي لا تخف عندي عتابا يا رسول الله
و ان لم تعط للعاصي عذرا عفو التقصير	يقل يا ليتني كنت ترابا يا رسول الله
و ان لم تستتر الاثم الذي اذنبته دهرا	فكيف الحال في الحشر حجابا يا رسول الله
اذا يعطي لاجر دفتر الاعمال من خبير	بنعت اعطني كتابا يا رسول الله
فبدل من خطايانا عطاء غير ممنون	و لا تنظر بافعالي حسابا يا رسول الله
و لا تنس الصلاحي بعفر نار هجران	ادر في حنة الوصل شرابا يا رسول الله

Gazel na harf ba (II)

*Zaputih se putem ljubavi po pravilima, ispravno, Allahov Poslaniče,
Sa vjerom u srcu, propitujući dušu, iskreno, Allahov Poslaniče.*

*Ustadoh moleći se da grijesi mi se oprostite, veliki i mali,
Utješi me i reci: "Ne brini se, dođi, meni se požali", Allahov Poslaniče.*

*Ako grijేశnom robu ti ne oprostiš mahane,
"Da sam Bog'do zemlja osto", shrvan on uzviknuće, Allahov Poslaniče.*

*A ako ne pokriješ moje grijehе koje činih za života ovoga,
Kako li će pokriveni biti u mucu dana Sudnjega, Allahov Poslaniče.*

*Onda kada o svemu Obaviješteni bude svidao račune,
Zbog pohvale ove moje knjigu daj mi s desne strane, Allahov Poslaniče.*

*Naša loša djela zamijeni nagradom koja neprekidno traje,
I nemoj ih prebirati u Danu kada obračun se daje, Allahov Poslaniče.*

*Ne zaboravi, Salahija, ne posipaj ga pepelom od vatre rastanka,
Već u kući Sjedinjenja daj da pijem napitka, Allahov Poslaniče.*

Nakon što je u prvom gazelu pjesnik ukazao na svoje slabosti, nemoć i potrebu da bude kao takav shvaćen i opravdan, u početnim stihovima gazele koji slijedi jasno daje do znanja da kreće na duhovno putovanje. Pri tome naglašava da slijedi pravila, što u sufijskom nauku podrazumijeva poštivanje svih šerijatskih propisa, odnosno izvršavanje obaveza i čuvanje od zabrana. Tako počinje duhovni put koji se može predstaviti kroz poznatu sufijsku matriču *šerijat – tarikat – hakikat*, koja u sebi obuhvata sistem duhovnoga usavršavanja, koje započinje slijeđenjem svih Božijih naredbi i izvršavanjem obaveza, a završava u potpunosti i čistoj spoznaji Božanskog. Salahi na taj put sa sobom nosi svoju vjeru i čvrsto ubjeđenje, iskrenost i čistotu nijeta te samokritičnost i neprekidnu evaluaciju vlastite duše. To su zalozi za, nadati se, uspješno putovanje. U izvornom tekstu na arapskom jeziku u drugom bejtu Salahi koristi sintagmu *مشهد العفو*, što znači 'mjesto osvjedočenja oprosta i milosti', a to podrazumijeva da je pjesnik stigao u stanje potpune svijesti o vlastitom grijehu, o težini grijeha i propusta te da mu je potreban oprost. To je metaforički prostor u kojem pjesnik vidi da postoji šansa da mu bude ukazana milost i da mu se oprostite grijesi – stigao je do te tačke u svom životu, osvjedočio se i shvatio kuda dalje mora ići. I upravo se na tom mjestu on poziva na riječi koje je Poslanik, a. s., izrekao kada je bio u jednoj od najtežih situacija u svome životu. To su riječi ohrabrenja *لا تخف (lā taḥaf)* – 'ne boj se' – vrlo slične onim riječima koje je Poslanik, a. s., rekao svome drugu Ebu Bekru kada su se u sami osvit poslaničke misije sklonili u pećinu, tražeći spas od nevjernika koji su ih progonili. Tu, u pećini, Allah je na njih spustio smiraj i zaštitio ih je. Slučaj je, naravno, spomenut u Kur'anu u sljedećem ajetu:

Ako ga vi ne pomognete – pa pomogao ga je Allah onda kad su ga oni koji ne vjeruju prisilili da ode, kad je s njim bio samo drug njegov, kada su njih dvojica bila u pećini i kada je on rekao drugu svome: "Ne brini se, Allah je s nama!", pa je Allah spustio smirenost na druga njegova, a

*njega pomogao vojskom koju vi niste vidjeli i učinio da riječ nevjernika bude donja, a Allahova riječ, ona je – gornja. Allah je silan i mudar.*²⁶

Konstrukcija لا تخف koju pjesnik koristi, a koja je direktna veza i s ajetom i sa spomenutim događajima, ovom stihu daje dublja značenja, a pjesnikovu molitvu čini još efektnijom. Salahi traži od Poslanika, a. s., da i njemu kao i Ebu Bekru, r.a., kaže: “Ne brini se, ja sam tu, meni se možeš obratiti i ja ću za tebe zagovarati.” On podsjeća na ove riječi i smirenost koju one sa sobom nose i nada se da će ih i on zaslužiti. Iza ovih riječi stoji Božanski mir i Njegova blizina, jer je u nastavku ove rečenice Poslanik, a. s., rekao: “Allah je s nama.” Šta više može pjesnik poželjeti nego da dosegne stepen kada je Allah s njim? Pjesnik je odlučan da zadobije oprost i kazuje da nema druge opcije, samo ako mu budu oprošteni grijesi, bit će spašen. Oprost nema alternativu. Težinu mogućeg gubljenja oprosta Salahi će iskazati u trećem bejtu, upotrebljavajući dio kur’anskog ajeta u kojem je predstavljena teška sudbina nevjernika, koji kada na Sudnjem danu shvate u šta su se doveli i kakva ih kazna čeka, uzvikuju: “Da sam, bogdo, zemlja ostao!” Ajet odiše zastrašujućom prijetnjom od koje se ledi krv u žilama i koji u čovjeku izaziva osjećaj potpunog gubljenja nade.

*Mi vas na skorbu patnju upozoravamo, na Dan u kome će čovjek djela ruku svojih vidjeti, a nevjernik uzviknuti: “Da sam, bogdo, zemlja ostao!”*²⁷

Jasna je slika izbezumljenog čovjeka, koji nakon spoznaje šta ga čeka priziva povratak u zemlju i ništavilo koje je mnogo bolje od vječne patnje u vatri. Ova značenja i atmosferičnost ajeta s kojim se pjesnik intertekstualno povezuje pojačavaju efekat pjesnikovog iskaza u kojem je sadržana molitva za oprost i spas od vatre. Ako ne zasluži oprost, osuđen je na propast i pustu nadu da bi povratkom u vlastiti grob mogao biti pošteđen patnje. Salahi u prvom polustihu četvrtog bejta upotrebljava pojam *dahr*, kojim ukazuje na vrijeme svoja griješnja na ovom svijetu. Ovaj je pojam vrlo znakovit i to iz više razloga. U Kur’anu se vrijeme imenuje različitim pojmovima kao što su *waqt*, *’ašr* i *dahr* i svaki pojam ima svoja posebna i specifična značenja. *Dahr* je vjerovatno najbremenitiji značenjem jer označava vrijeme u najopćenitijem smislu, smislu koji prevazilazi pojam računjanja i kretanja, to je vrijeme koje uništava, njegov najduži mogući oblik, vječnost, eon. Kada se govori o prapočecima i iskonu, upotrebljava se pojam *dahr*, a ne *waqt* ili *’ašr*. To je očitovanje nezizmjernog trajanja (*al-dahr*) koje spada u imena Apsolutnog Bitka kao što je

²⁶ Kur’an, 9:40.

²⁷ Kur’an, 78:40.

navedeno u kudsii hadisu: “Nemojte psovati vrijeme jer je Allah uistinu vrijeme.” Koristeći ovaj pojam Salahi ukazuje na neprekidnost svoga grijšenja, na vječiti status grijšnika, ali se poziva i na jedno od metaforički izraženih Božijih imena. Ovo će vrijeme trajati i na Sudnjem danu kada se budu svodili računi i kada formalno bude došao kraj zemaljskom vremenu (*waqtu* i *’aşru*) i toga je pjesnik duboko svjestan. Salahi se u petom bejtu još uvijek metaforički nalazi u prostoru i atmosferi predstavljenoj u gore navedenom ajetu. To je vrijeme Sudnjeg dana: ...*Dan kada Džibril i meleki budu u redove poredani, kada će samo onaj kome Milostivi dozvoli govoriti, a istinu će reći. To je neizbježan Dan, pa ko hoće, Gospodaru svome će, kao utočištu, poći.*²⁸ Ovo su ajeti koji prethode ajetu iz kojeg pjesnik prenosi uzvik nevjernika. Pohvalu koju će nizati sve do kraja svoje niske pjesnik nudi kao zalog oprost, odnosno davanju knjige djela s desne strane. Na Sudnjem danu ljudima će biti predložena njihova djela u vidu knjige, koju će, u zavisnosti od toga koja djela budu pretezala, dobiti s desne, odnosno lijeve strane:

Onaj kome se knjiga njegova u desnu ruku njegovu dâ – reći će: “Evo vam, čitajte knjigu moju, ja sam čvrsto vjerovao da ću račun svoj polagati.” I on će biti u životu zadovoljnom, u Džennetu predivnom, čiji će plodovi nadohvat ruke biti. “Jedite i pijte radosni za ono što ste u danima minulim zaradili!” A onaj kome se dâ knjiga u lijevu ruku njegovu, reći će: “Kamo sreće da mi knjiga moja ni data nije i da ni saznao nisam za obračun svoj! Kamo sreće da me je smrt dokrajčila – bogatstvo mi moje nije od koristi, snage moje nema više!” “Držite ga i u okove okujte, zatim ga samo u vatri pržite, a onda ga u sindžire 70 lakata duge vežite, jer on u Allaha Velikog nije vjerovao i da se nahrani nevoljnik – nije nagovarao.”²⁹

Nagrada koja vječno traje u izvornom tekstu šestog bejta iskazana riječima *عطاء غيرممنون* preslikan je dio nekolicine kur’anskih ajeta u kojima se onima koji vjeruju i čine dobra djela obećava i garantuje nagrada:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ

*One koji vjeruju i dobra djela čine zbilja čeka nagrada neprekidna.*³⁰

Razlika je između kur’anske i Salahijeve konstrukcije u samo jednoj riječi. Umjesto kur’anskog pojma *’ağr* (nagrada) Salahi je upotrijebio pojam

²⁸ Kur’an, 78:38-39.

²⁹ Kur’an, 69:19-34.

³⁰ Kur’an, 41:8.

'atā' (dar, poklon, davanje), ali se nimalo nije udaljio od značenja i smisla koji je želio iskazati. Ovo je također kur'anski pojam spomenut u drugom ajetu:

هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ

*Ovo je Naš dar, pa ti oslobodi ili zadrži, nećeš zbog toga odgovarati!*³¹

Pjesnik moli da mu se loša djela zamijene neprekidnom nagradom vo-deći se upravo kur'anskim obećanjem i garancijom datom onima koji budu vjerovali i dobro činili. On ne naglašava eksplicitno da spada baš u tu grupu jer mu to njegov status ne dozvoljava, ali uz pomoć aluzije na Kur'an uspijeva izraziti svoja najdublja osjećanja i želju da mu bude ukazana milost. U drugom polustihu spominje pojam *hisāb*, koji znači obračun, čime se također poziva na Kur'an, jer kada moli da mu se djela ne prebire ili analiziraju na Sudnjem danu, on ustvari moli za oprost bez svođenja računa. U Kur'anu je to izraženo maksimumom *bi ġayr hisāb*, koja se navodi u nekoliko ajeta, a podrazmijeva nagrađivanje bez ikakvog računa: ...*da bi ih Allah lijepom nagradom za djela njihova nagradio i da bi im od dobrote Svoje i više dao. A Allah daje kome hoće, bez računa.*³² Za pjesnika je ravno propasti to da ga Poslanik, a. s., zaboravi, on se boji da se rastane od njega, jer je Poslanik, a. s., jedini ispravan put do spasenja. Vatra rastanka (*nār haġrān*), koju Salahi spominje u šestom bejtu, jeste metafora kojom pjesnik izražava potencijalno teško duhovno i psihičko stanje u koje bi došao ako bi se to dogodilo. *Haġrān* je prokletstvo koje pjesnik po svaku cijenu želi izbjeći. Osim toga, u ovoj je metafori sadržan i spomen na ajet u kojem Uzvišeni Allah savjetuje Svoga Poslanika, koga se treba kloniti i s kim se ne treba družiti:

وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا

*I otrpi ono što oni govore i izbjegavaj ih na prikladan način.*³³

Pjesnik ne želi da mu se dogodi da bude svrstan u one koje Poslanik, a. s., treba izbjegavati i na lijep ih način skloniti od sebe. Salahi želi biti u kući sjedinjenja s Poslanikom, a. s., i tu ispijati piće spoznaje i ljubavi. Proslava sjedinjenja ili حنة الوصل jeste metafora koja referira na slavlje koje se priprema za mladu u kući porodice u noći prije bračne noći. *Layla al-ḥana* ili kako je neki

³¹ Kur'an, 38:39.

³² Kur'an, 24:38.

³³ Kur'an, 73:9.

zovu “noć oprostaja” jeste proslava mladenke koja se poklapa s posljednjim danom prije vjenčanja, što je stari običaj kod mnogih naroda, pa tako i Arapa. Salahi je bio upoznat s učenjima mevlevijskog tarikata, pa u ovom slučaju na sebi svojstven način referira i na *šebi arus*, odnosno “nevjestinu noć”, koja označava trenutak preseljenja Mevlane Dželaluddina Rumija na ahiret. U *tesavvufu* smrt nije ništa drugo do istinsko buđenje iz sna koji je stvarna definicija života koji živimo. Ona je ponovno vjenčanje duše sa svojim praiskonskim domom, ponovno izravno svjedočenje neprispodobive Božije Blizine. Salahi priziva upravo to, proslavu konačnog i vječnog sjedinjenja s Poslanikom, a. s., a samim tim i Uzvišenim Allahom. On želi da Poslanik, a. s., “zavrti” (*adir šarāban*) čašu ili pehar u kojem se nalazi piće koje će se ispijati na tom sijelu. Kruženje čaše jedan je od frekventnih motiva sufijske i vinske poezije općenito, a najčešće podrazumijeva sjedjeljku uz vino u ugodnom društvu prijatelja, gdje čaša kruži od jednog do drugog i ispija se, proslavljajući sreću u ljubavi, ili utapajući u njoj tugu zbog drage koja je otišla. U sufijskoj se poeziji radi o metaforičkom prikazu ove situacije dakako – prostor u kojem se pije ili krčma, predstavlja tekiju dok je krčmar ustvari šejh koji napaja vinom muride. Salahi u ovom bejtu, ali i inače u svojoj poeziji na arapskom jeziku, ne spominje konkretan pojam vino za koji postoje mnogi leksikalizirani i općeprihvaćeni oblici u sufijskoj literaturi. U ovoj poeziji postoje čak i različite vrste vina, od kojih zavise i različite postaje opijenosti. Naprimjer *rahāq* i *šahbā’* predstavljaju apsolutno čista vina koja se kušaju tek u stanju sjedinjenja, pred savršenom ljepotom Lica Božijega, dok istinski zaljubljenici, dakako, ispijaju talog zajedno s čistim vinom jer oni s radošću prihvataju šta god im Voljeni ponudi.³⁴ Salahi koristi riječ *šarāb* – piće. Ovo je neutralan pojam koji ne mora nužno označavati vino ili bilo koji oblik alkoholnog pića. Ovaj nam postupak govori da je pjesnik poprilično oprezan kada u vezu s Poslanikom, a. s., dovodi proces pijenja i proslavljanja. Kako je sve vrijeme u subordiniranom položaju u odnosu na Poslanika, a. s., i težnji da zadobije njegovu naklonost, sasvim je razumljivo da Salahi ni na koji način ne želi uvrijediti Poslanika, a. s., pa tako ni dovodeći ga u vezu sa vinom koje je eksplicitno zabranjeno. To je još jedan od Salahijevih načina iskazivanja ljubavi i poštovanja prema Božijem Poslaniku, a. s. *Šarāb* kao piće, napitak ili šerbe, funkcioinira kao sasvim dovoljna i efektna metafora kojom se može ukazati na ispijanje spoznaje ili opijanje ljubavlju, a da se ne zađe u područje sumnjivog i nedopuštenog.

³⁴ William C. Chittick, *Sufijski put ljubavi – Rumijeva duhovna učenja*, prijevod s engleskog: prof. dr. Rešid Hafizović, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 2005, 363.

ZAKLJUČAK

Abdullah Salahuddin Uššaki Salahi, prije svega kao sufijski šejh, a potom i kao pjesnik, svoja duhovna preobraženja i unutarnja previranja vrlo slikovito prikazuje u svojim poemama koje piše na arapskom jeziku. Na taj način prikazuje i svoje duhovno putovanje, što nije teško uočiti iz razloga što pjesnik u tom pogledu ne želi biti niti tajanstven niti na bilo koji način enigmatičan. Teže je uočiti i razotkriti značenja mnogih pjesnikovih iskaza koji u sebi nose odbljeske njegovoga vlastitoga duha, duboko proživljenih duhovnih iskustava i osjećaja koje on gaji prema Uzvišenom Bogu i Njegovom Poslaniku, a. s. U iste te iskaze prikazane u formi stihova pjesnik unosi i mnoštvo sufijskih i drugih ideja, koje je bez prethodnog znanja skoro pa nemoguće razumjeti. U ovom su slučaju kao reprezentativan primjer odabrani gazeli Abdullaha Salahi-ja da se kroz njih ukaže na povezanost poezije i duhovnog putovanja. Kako je svaki gazel jedna posebna i značenjski zaokružena cjelina, tako se on može shvatiti i kao jedna od etapa na pjesnikovom duhovnom putovanju, što nam je i bio cilj u ovom izlaganju. Za potrebe ovog rada odabrali smo prva dva gazela, koji predstavljaju inicijalne aktivnosti duhovoga putnika. Iako Salahi jasno daje do znanja da je na duhovnom putovanju, za šire i obuhvatnije razumijevanje njegovih stihova morali smo se obratiti nekim od temeljnih referentnih izvora s kojima ovaj pjesnik intertekstualno komunicira. U prvom redu to je Kur'an, na čije nas ajete i značenja pjesnik upućuje raznim leksemama i rečeničkim konstrukcijama koje navodi u svojim stihovima. Postupci Salahijevog intertekstualnog povezivanja, posebice s Kur'anom, koji za rezultat imaju veoma snažno i mnogostruko, vidljivo i manje vidljivo prisustvo kur'anskoga teksta, u njegovim stihovima ne trebaju se smatrati podrazumijevajućim samo zato što se radi o sufijskoj poeziji, pa se veza sa svetim tekstom čini logična. Ovi postupci jesu jedni od osnovnih u poetici bošnjačkih pjesnika koji su pisali na orijentalnim jezicima, ali oni nikako nisu jednostavni niti podrazumijevajući. Primjeri su pokazali da nije nimalo lahko na tako suptilne načine uvesti sadržaj Svetog Teksta u poemu, što i pjesnicima i njihovim poemama daje dodatnu važnost. Bilo je potrebno izvanredno poznavati Sveti Tekst da bi se tako suptilno i znakovito njegov sadržaj i citati uklopili u poeme. Ovome još u prilog ide i to što pjesnik, a to je također vidljivo iz primjera, ne uvodi kur'anski intertekst tek tako, radi svojevrsnog ukrašavanja poeme, već se uvijek radi o kreiranju vrlo dubokih i suptilnih pjesničkih slika i značenja. Nikada to nije samo citat koji bi trebao recipijentu ukazati na upućenost pjesnika na Kur'an i tako u njegovim očima pjesniku dati važnost, već pjesnik, svjesno se pozivajući na sadržaj i kontekst

prenesenog ajeta, svoj stih u mnogome značenjski proširuje i tako na malom prostoru od jednog ili dva bejta uspijeva donijeti čitav splet pjesničkih slika te razradu željene ideje. Iz svega se priloženog da uvidjeti kako Salahi, osim poznavanja sadržaja Kur'ana, pokazuje da odlično poznaje i tesavvuf, islamsku historiju, teologiju, te sasvim logično vlada i znanjima iz poetike stare i klasične arapske, ali i osmanske književnosti. Ovaj pjesnik vrlo vješto i suptilno utkiva sufijske ideje u svoje poeme. U Salahijevoj se poeziji već na prvo čitanje osjeti snažan utjecaj akbarijanske mudrosti, odnosno Ibn Arabijeve filozofije. Moglo bi se čak reći da je Poslanik, a. s., kao krunska tema, ovdje prikazan uglavnom u duhu Ibn Arabijevih ideja. Njegova se poezija po svojoj osnovnoj temi razlikuje od poezije velikih sufijskih pjesnika kakvi su bili Ibn al-Farid ili Dželaludin Rumi, koji su skoro sve svoje retke posvetili Bogu i Božanskoj Ljubavi. Salahi-jev se postupak zato čini dodatno zanimljivim, jer pohvalnica Poslaniku, a. s., predstavlja zaseban žanr sa svojom osebujnom poetikom i stilskim repertoarom donekle različitim u odnosu na ostalu sufijsku poeziju. Ovaj je pjesnik u svojim stihovima uspio, i to u jednakoj mjeri i jednako kvalitetno kao i svi velikani sufijske poezije, prije svega prikazati svoje izuzetno složeno duhovno putovanje, stihove obogatiti značenjima koja prenosi iz mnoštva kur'anskih ajeta na koje aludira, te u sažetom obliku prikazati tesavvufska znanja, da se njegova poezija doima kao sufijska poezija prvoga reda.

IZVOR

Kur'an s prevodom, preveo Besim Korkut, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1977.

Abdullah Salahudin Uššākī (Šalāhī) Bosnawi, *Divān-i Nuūt-i Šalāhī*, Milli Ktp. Ankara, 1996/2-225

LITERATURA

‘Ālī Makkī, Maḥmūd (1999), *al-Madā’ih al-nabawiyya*, Luḡmān, al-Qāhira

‘Īd, Šalāh, *al-Madā’ih al-nabawiyya* (2008), Maktaba al-‘Ādāb, al-Qāhira

Chittick, William C. (2005), *Sufijski put ljubavi – Rumijeva duhovna učenja*, s engleskog preveo prof. dr. Rešid Hafizović, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo

Duraković, Esad (2004), *Muallaqe. Sedam zlatnih arabljanskih oda*, sa arapskog preveo i priredio Esad Duraković, Sarajevo Publishing, Sarajevo

Duraković, Esad (2007), *Orijentologija. Univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo

- Erol Kiliç, Mahmud (2006), "Otomanski sufija bosanskog porijekla Abdullah Salahuddin el-Uššaqi i njegov komentar Rumijevih stihova", u: *Isa-begova tekija u Sarajevu*, zbornik radova, Udruženje "Obnova Isa-begove tekije", Sarajevo
- Hafizović, Rešid, "Ayn Al-Qudat Hamadani i njegova mistička iskušnja", pogovor u djelu: *Einolqozāt Hamadānī. Priprave–Tamhidat*, Al-Hoda, prijevod s perzijskog Namir Karahalilović International Publishers & Distributers, Kulturni centar Ambassade I. R. Iran, Sarajevo, s. a.
- Homerin, Emil (2006), "Arabic Religious Poetry 1200-1800", u: Roger Allen i D. S. Richards, ur., *Arabic Literature in Post-Classical Period*, Cambridge University Press, New York, str. 74-87.
- Kadrić, Adnan (2008), *Objekt ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXVI-II, Sarajevo
- Khadra Jayyusi, Salma (2006), "Arabic Poetry in Post-Classical Period", u: Roger Allen i D. S. Richards, ur., *Arabic Literature in Post-Classical Period*, Cambridge University Press, New York, str. 25-60.
- Sarajkić, Mirza (2011), *Gazeli Ahmeda Hatema Bjelopoljaka na arapskom jeziku*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXXIX, Sarajevo
- Schimmel, Annemarie (1982), *As Through a Veil. Mystical Poetry of Islam*, Columbia University Press, New York
- Schuon, Frithjof (2008), *Razumijevanje islama*, preveo s engleskog Asim Delibašić, El-Kalem, Sarajevo

GHAZALS OF ABDULLAH SALAHI IN ARABIC LANGUAGE: LYRICAL ODES OF THE SPIRITUAL PATH

Summary

In the world of poems written by a Sufi poet, the author should be understood as a *sa'alik*—a spiritual traveler who aspires to higher metaphysical realms and deeper transcendental experiences. We can recognize the poet as a *sa'alik* who travels, and on the journey captures flashes from the world of his own spirit. The Arabic *qaṣīdah* itself, which represents the normative model of Arabic poetry until modern times, is a kind of an *imaginary journey*. In the case of Sufi-inspired poetry, it could be considered a kind of a *spiritual travelogue*. Spiritual travelers are not always the same, nor is the spiritual path of all *sa'aliks* the same. The goal of all *sa'aliks* is certainly the same: to reach the highest degree of unity with God. There are different ways to reach the goal and there are different stations—*maqāmāts* that the *sa'alik* crosses on his spiritual journey. In Sufi poetry, the main theme is usually love for God, and the poet devotes all his attention to it. Salahī's poems are dedicated to the Prophet (pbuh) and are written in his praise and glory. The worldview of the poet, as well as the contents of the poem, tell us that it is really about crossing the spiritual path and gaining metaphysical experiences, just like in Sufi poetry dedicated to the love of God. The difference is that, in general, the theme of this poetry is Prophet Muhammad (pbuh). We can say that it is only about a different spiritual journey and different stations that the poet goes through, while the goal is always the same—the final union with Almighty God.

KEY WORDS: *Arabic poetry, ghazal, spiritual journey, Sufism, Salahī*

Amina BULIĆ

POSTTRAUMATSKI STRESNI POREMEĆAJ
I NARATIVIZACIJA RATNOG ISKUSTVA U ROMANU
WILLIAM SHAKESPEARE U DAR ES SALAAMU

KLJUČNE RIJEČI: *PTSP, trauma, identitet, sjećanje*, William Shakespeare u Dar es Salaamu, *Irfan Horozović*

Posttraumatski stresni poremećaj uzrokovan je “pogrešnim kodiranjem” traumatskog događaja u memoriji. Roman Irfana Horozovića “*William Shakespeare u Dar es Salaamu*” u centar priče smješta bivšeg ratnog logoraša Eju-ba, motivski i tematski se konstituirajući kroz njegova opetovana sučeljenja s PTSP-om. U ovom radu analizirat ćemo načine narativizacije individualnog iskustva rata, koje iz rakursa PTSP-a centralnog lika “odbija biti ispričano”. Propitujući fenomene koji su u neposrednoj vezi s PTSP-om i njegovim razvojem, kao što su trauma, sjećanje, identitet, egzil i svjedočenje, ukazat ćemo na specifičnosti Horozovićeve pristupa kompoziciji priče, konstruiranju identiteta lika i identiteta narativa te kreiranju etičkih dimenzija romana. Analizom žanrovske raznolikosti narativa iz rakursa ratnog kontrarnarativa, istražiti ćemo njegov potencijal za destigmatiziranjem PTSP-a unutar bh. književnog diskursa.

1. DOGAĐAJI “IZGLOBLJENI” IZ MEMORIJE: DISOCIJACIJA
I TRAUMATSKO SJEĆANJE

Pristupajući posttraumatskom stresnom poremećaju¹ s teološkog aspekta, Jasna Ćurković (2009: 224) tvrdi kako “PTSP nije samo

¹ Posttraumatski stresni poremećaj zvanično je priznat 1980. godine u trećem izdanju *Diagnostičkog i statističkog priručnika za duševne poremećaje* Američkog psihijatrijskog udruženja. Međutim, istraživanje i definiranje ovog poremećaja seže još u 19. stoljeće, od

psihijatrijsko-psihološki i sociološki problem već problem koji se, budući da se tiče čovjeka, odnosi na sve njegove razine: psihičku, intelektualnu i duhovnu". Posttraumatski stresni poremećaj zasniva se na grešci u kodiranju memorije te na nedostatku narativne memorije². Naime, pri traumatičnom iskustvu događa se elizija normalnog kodiranja memorije koja podrazumijeva potpuno zaobilaznje svijesti dok se trauma događa. Budući da se ne integrira u potpunosti dok se zbiva, događaj ne može postati "narativnom memorijom" koja je dio zaokružene priče o prošlosti (usp. Caruth 1995: 153). Pozivajući se na istraživanja Bessela van der Kolka i Alexandera C. McFarlanea, Jasna Ćurković pojašnjava: "S psihološkog se stajališta PTSP očituje kao 'promašaj' u liječenju neke rane tijekom vremena, gdje pamćenje nekog događaja nije prihvaćeno i integrirano u osobnost, odnosno gdje obrambeni mehanizmi nisu uspjeli povezati traumatični životni događaj s cjelinom osobnosti. Događaj je odbijen ili 'zamrznut' u podsvijest, odakle često izbija na nekontroliran način i prijeti osjećaju sigurnosti osobe. Iako je za PTSP od temeljne važnosti sam traumatični događaj, ipak, značenje koje mu oboljeli pridaje temeljno je za razvoj bolesti, budući da se nakon samog događaja u osobi nastavlja njegova interpretacija" (Ćurković 2009: 226). Proces interpretacije ovdje nam je iznimno značajan budući da on predstavlja jednu od poveznica između funkcioniranja PTSP-a i književnog teksta, koji se značajnski dovršava upravo u procesu interpretacije u čitateljskoj svijesti. Ako se u sjećanju rekonstruira prošlost (usp. Assmann 2005: 37), to se čini njenom interpretacijom, čime se akcent i fokus stavljaju na intimnu prisjećajnu (pri)povijest.

Da Costina rada *Irritable heart* (1871), koji opisuje sindrom čija je pojava karakteristična za vojnike, preko termina "šok granate", "borbeni stres", "odgođeni stresni sindrom" do "traumatske neuroze", koji se javljaju nakon Prvog svjetskog rata (usp. Mandić 1993: 43; Caruth 1995: 3). Praćenjem historijskog razvoja i definiranja pojma, razvidno je kako su velika ratna dešavanja utjecala na porast oboljelih te, posljedično, na buđenje interesa nauke i struke da se opiše, objasni, definira problem kao i da se iznađu mogući putevi tretiranja, zbrinjavanja i liječenja pacijenata pogođenih ovim poremećajem.

² B. A. van der Kolk i Onno van der Hart u članku *The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma* pojašnjavaju distinkciju koju je Pierre Janet načinio između narativne i implicitne memorije, koja predstavlja automatsku integraciju novih informacija bez svjesne pažnje na događanja. "Automatska sinteza ili sviknuto pamćenje, koje se naziva i implicitnom memorijom, zajedničko je ljudima i životinjama. S druge strane, uobičajenu ili narativnu memoriju posjeduju isključivo ljudi. Da bi dobro zapamtio, pojedinac mora obratiti posebnu pažnju na ono što se događa. Narativna memorija sastoji se od mentalnih konstrukcija pomoću kojih ljudi iskustvu pridaju značenje" (Van der Kolk – Van der Hart 1995: 160).

Cathy Caruth, vodeća savremena naučnica i istraživačica u oblasti psihoanalitičke književne teorije i studija traume, za posttraumatski stresni poremećaj kaže da je specifičan historijski fenomen “u kojem strašni događaji iz prošlosti opetovano zaposjedaju, u obliku intruzivnih slika i misli, onog koji ih je proživio. Ovo pojedinačno ovladavanje prošlosti nad jedinkom (...), širi se izvan granica marginalne patologije i postalo je centralnom karakteristikom iskustva preživjelog u našem dobu. Ipak, ono što je posebno zapanjujuće u ovom jedinstvenom iskustvu jest to da njegova uporna rekonstrukcija prošlosti ne služi samo kao svjedočanstvo događaja, već također može, paradoksalno, svjedočiti o prošlosti koja nikada nije u potpunosti doživljena na način na koji se dogodila. Trauma, dakle, ne služi samo kao zapis prošlosti, već precizno bilježi snagu iskustva koje još nije u potpunosti stečeno” (Caruth 1995: 151). U radu “Poetika traume ili prepričavanje nemogućeg” (2021) Agata Jawoszek-Gozdziak, polazeći od freudovskog tumačenja traume u interpretaciji Cathy Caruth kao i pojma kulturološke traume, fokusira se na analizu Sejranovićevih književnih i narativnih strategija pripovijedanja traumatskih iskustava rata i egzila s posebnim naglaskom na pitanje identiteta, nomadizma, bezdomništva i izmještenosti³ (usp. Jawoszek-Gozdziak 2021: 202). Autorica u raspravu uvodi termin *disocijacija*, koji svojom definicijom u potpunosti rezonira s modusom “pogrešnog kodiranja pamćenja” i rada traumatskog sjećanja opisanog u slučaju nastanka posttraumatskog stresnog poremećaja.⁴ Pozivajući se na rad Igora J. Pietkiewicza i Radosława Tomalskog, Jawoszek-Gozdziak *disocijaciju* pojašnjava kao fenomen u kom se psiha, kao rezultat traumatskih iskustava

³ Akcent autoricina istraživanja stavljen na narativno suočenje s traumom te posljedično potragom, rekuperacijom i rekonstrukcijom identiteta autora / lika i identiteta priče u paradoksalnim uvjetima (ne)pripadanja i kompleksnim odnosima doma i egzila, čime se, dijelom, i u ovom radu namjeravamo baviti kao temama koje su u uskoj vezi s posttraumatskim stresnim poremećajem.

⁴ Pierre Janet smatrao je da se zastrašujuća ili nova iskustva, za razliku od poznatih i predvidivih iskustava, “teže uklapaju u postojeće kognitivne sheme te se mogu zapamtiti s posebnom slikovitošću ili se u potpunosti mogu opirati integriranju. Usljed ekstremnih uvjeta, postojeće značenjske sheme mogu biti u potpunosti nesposobne da prihvate zastrašujuća iskustva, što uzrokuje da pamćenje tih iskustava bude pohranjeno na drugačiji način i bude nedostupno u uobičajenim okolnostima: ono biva disocirano od voljne svijesti i voljne kontrole. Kada se to dogodi, fragmenti neintegriranog iskustva poslije mogu manifestirati sjećanja ili rekonstrukcije ponašanja” (Van der Kolk – Van der Hart 1995: 160). Za određenje ove vrste funkcioniranja i drugačijeg kodiranja memorije, iz praktičnih razloga, Janet uvodi pojam “traumatsko sjećanje”, u kojem subjekt nije sposoban kreirati nužni narativ koji predstavlja pamćenje određenog događaja (usp. Janet, prema: Van der Kolk – Van der Hart 1995: 160).

“podijeli (fragmentira) i u njoj počinju funkcionirati različiti mentalni sistemi koji imaju određenu autonomiju i slabo su integrirani s drugim dijelovima psihe. Sjećanja i iskustva vezana za traumatska iskustva odvojena su od ostatka ličnosti i ostaju ‘zamrznuta’. Međutim, postoji opasnost da se pod utjecajem različitih podražaja pojave neugodne uspomene i snažne reakcije tijela. Osoba u takvoj situaciji može se osjećati kao da proživljava traumatski događaj kao da se dešava upravo sada” (Jawoszek-Gozdzik 2021: 204). Uočiti ćemo da se u zadnjem dijelu navedenog citata opisuje proces retraumatizacije i pojava psihofizičkih simptoma⁵ u vidu reakcija na samu retraumatizaciju, odnosno podsticanje rada traumatskog sjećanja⁶. Prošlost koju kroz traumatsko sjećanje “živi” oboljeli kvalitativno je istovjetna i jednakovrijedna “realnoj” sadašnjosti u kojoj egzistira. Posebice iz prethodno navedenog citata Cathy Caruth može se razumjeti kako traumatsko sjećanje posjeduje potencijal svevremenosti ali, paradoksalno, i detemporalnosti. Proces disocijacije praćen je depersonalizacijom, što u konačnici rezultira nepouzdanim sjećanjem i svjedočenjem

⁵ Poremećaj je u početku “imao sindromski karakter i uglavnom se nalazio u vojnika” (Mandić 1993: 43). Definiranje PTSP-a temelji se na razvoju “karakterističnih simptoma nakon traumatskog događaja izvan uobičajenog ljudskog iskustva” (Mandić 1993: 44). Prema DSM-III R iz 1987. godine, navode se tri skupine simptoma što se razvijaju nakon traumatičnog iskustva. Prva skupina simptoma podrazumijeva “perzistentno ponovno preživljavanje traumatičnog događaja” (Mandić 1993: 44), odnosno “ponavljanje traumatičnog događaja u noćnim morama” (Čurković 2009: 225). Druga skupina simptoma odnosi se na “stalno izbjegavanje poticaja vezanih uz traumu ili otupjelost opće reaktivnosti” (Mandić 1993: 44) – pojednostavljeno, “izbjegavanje situacija koje na bilo koji način asociraju na proživljeni događaj, a što izaziva emocionalnu otupljenost i socijalno zatvaranje” (Čurković 2009: 225). Na koncu, treća skupina simptoma pripada području pojačane pobudenosti (usp. Mandić 1993: 44), što podrazumijeva stalnu budnost, nekontrolirane reakcije i nesanicu (usp. Čurković 2009: 225).

⁶ Razlike između traumatskog sjećanja i narativne memorije na koje ukazuje Janet odnose se na tri ključne karakteristike. Traumatsko sjećanje iziskuje više vremena za svoju aktualizaciju ka vani, dok je potrebno mnogo manje vremena da se verbalizira događaj iz narativne memorije. Traumatsko se sjećanje ne može prilagoditi niti integrirati u trenutne okolnosti, za razliku od narativnog, dok potonje podrazumijeva “socijalni čin” te posjeduje socijalnu funkciju (primjerice traženje pomoći, povezivanje s pojedincem ili zajednicom), traumatsko sjećanje nema socijalnu komponentu niti ima adresata, ono je rigidno, nefleksibilno i nepromjenjivo. U konačnici, traumatsko se sjećanje automatski pobuđuje usljed specifičnih okolnosti koje podsjećaju na traumatičnu situaciju podstičući (“trigerujući”) tako traumatsko sjećanje (usp. Van der Kolk – Van der Hart 1995: 163). “Traumatsko sjećanje prouzrokuje mehanizam koji Janet naziva *restitutio ad integrum* (Janet, 1928). Kada je jedan element traumatičnog iskustva probuđen, automatski se bude i ostali. Uobičajenu memoriju ne karakterizira mehanizam *restitutio ad integrum*” (Van der Kolk – Van der Hart 1995: 163).

(nepouzdanim svjedokom) i intimnom historijom traume koja ne rezonira s činjeničnim ili uvriježenim historijskim bilježenjima. Takva historija, a to ćemo pokušati pokazati analizom Horozovićeva romana *William Shakespeare u Dar es Salaamu*, ima subverzivni potencijal prikazivanja traumatičnog događaja, budući da nudi “pogled ka unutra”, tj. uvid u reperkusije vanjskih stravičnih događaja na psihičke, emotivne i duhovne aspekte individue. Time se dekolektivizira iskustvo, primjerice rata, a potencira važnost humane ranjivosti, krhkosti, ali i otpornosti, koju generalno nudi “bosanskohercegovački narativ u borbi protiv traume” (Džafić 2020: 456), kao i važnost pojedinačnog ljudskog života. Enver Kazaz ustvrdit će kako Horozović u ovom romanu “metonimijском naracijom uspijeva ocrtati i psihološki, i etički, i ideologijski plan žrtve, ali i njenu humanu suštinu, njenu moralnu gromadnost, njen stoicizam u dostizanju ljudskih vrijednosti (Kazaz 2003: 227)”.

1.1. Horozovićevi narativi o ratu: *William Shakespeare u Dar es Salaamu*

Irfan Horozović temu romana *William Shakespeare u Dar es Salaamu*, kao i u svojim prethodnim romanima *Berlinski nepoznati prolaznik*, *Filmofil*, *Imotski kadija* te zbirkama priča *Bosanski Palimpsest* i *Prognani grad*, temelji na kolektivnoj i kulturnoj traumi bh. društva, posljedicama ratnih razaranja i stradanja i njihovu djelovanju na pojedinca, oblikujući je unutar specifične poetike koja je bitno određena i obilježena njegovim književnim stasavanjem unutar kruga “hrvatskih fantastičara”, odnosno “borgesovaca” (usp. Džafić 2019: 56; Pavičić 2000). Iako ovaj roman višestruko tematizira temu rata u Bosni i Hercegovini, fenomen zla i ljudskog poriva ka destruktivnosti, on svojim poetičkim, žanrovskim i stilskim izborima i postupcima “prevladava poetiku svjedočenja dominantnu u bosanskoj književnosti o ratu” (Kazaz 2003: 226). U nastavku rada pobliže ćemo objasniti postupke putem kojih roman to uspijeva postići tematski i formalno referirajući se na PTSP, kojim je determinirana egzistencijalna situacija glavnog lika, ali i uvjetovan njegov narativni identitet.

Ivan Lupić u tekstu “*Must I remember?*”: *Hamlet, Memory and Shakespearean Trauma* analizi Horozovićeva romana pristupa preko imena Barda u naslovu, podsjećajući kako je i William Shakespeare, između ostalog, i ime te potertava da u Horozovićevu pisanju imena i njihovi kulturni potencijali zauzimaju važnu ulogu. Lupić, kao i Davor Beganović – to uostalom čini i Kazaz prateći Horozovićevu književnu produkciju do romana *Imotski kadija* (usp. Kazaz 2001: 77) – uočava organski poetički razvoj autorova stvaralaštva, u

kome svaki novi roman izvire iz prethodnog⁷, naslanjajući se na njega ne samo tematski već i poetički i formalno-stilski. Posebice se ističe roman *Imotski kadija* kao prethodnik *William Shakespearea u Dar es Salaamu*, na čijem kraju glavni protagonist dolazi u Dansku, gdje će započeti radnja potonjega spomenutog romana (usp. Lupić 2008: 188; Beganović 2004: 37). Lupić u svom radu potom pristupa narativu preko “pažljivo biranih epigrafa”, ključnih za čitanje i razumijevanje romana. Koristeći se njima kao alatima za tumačenje i razumijevanje složenih intertekstualnih, metatekstualnih veza i otkrivanje višedimenzionalnih semantičkih razina teksta, Lupić spomenute epigrafe nedvojbeno označava okvirima teksta u kojima njegova značenja cirkuliraju (usp. Lupić 2008: 188). Jedan od ključnih aspekata romana *William Shakespearea u Dar es Salaamu*, na čijem se fonu, između ostalog, razvijaju fantastični elementi narativa, jeste njegovo postmodernističko bavljenje tekstualnošću⁸, odnosom fikcije i faksije, svijeta i teksta, inkorporiranjem religijskog podteksta⁹, književnosti i teatra putem fenomena metatekstualnosti te historije kao

⁷ Muris Bajramović primjećuje kako će “šizofrena linija duha naznačena u romanu *Sličan čovjek* postati dominantnom u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*. Riječ je o šizofreničnom subjektu prognanika koji pokušava održati kontakt sa sredinom. Priča je ispričana ispresijecano, kao bljeskovi svijesti koji projiciraju lažne slike, i to postupkom nizanja asocijacija. Zapravo se javljaju dva subjekta – stvarni, prognanički, i imaginarni, u liku nepoznatog berlinskog prolaznika” (Bajramović 2010: 66). Zapaženo poetičko-stilsko, motivsko i tematsko saglasje i komplementarnost (propitivanje odnosa istine i imaginacije, faksije i fikcije, pojavnosti i sna, identitarni rasap lika, fragmentiranost njegove svijesti i sjećanja te posljedično same naracije, šizofrena stanja i oblici ludila, susreti i sučeljenja žrtve i krvnika, nemogućnost razumijevanja zla, progonoštvo i izgubljeni grad) Horozovićevih romana o ratu potvrđuje se i u *Williamu Shakespearu u Dar es Sallamu*. U ovom romanu “ponovno, kao u *Berlinskom nepoznatom prolazniku*, stvara se nova zbilja koja čini unutrašnji odgovor subjekta na zlo koje mu se desilo” (Bajramović 2010: 68).

⁸ Pišući o narativnim labirintima Horozovićeve proze, Enver Kazaz će u kontekstu romana *Talhe* primijetiti da “šedrvanski vrt kao metonimijski ostvaren prostor lječilišta postaje u ovim romanima i metaforom biblioteke, u kojoj je svijet knjige preobražen u knjigu svijeta. A time su romani *Kalfa* i *Rea* otvorili svoju priču prema prostoru tekstualnosti i svijeta i egzistencije koji će se estetski sugestivno ostvariti u zadnjem Horozovićevom romanu *Imotski kadija*” (Kazaz 2001: 77). A svoj nastavak, možemo dodati, dobiti i u romanu koji je uslijedio poslije njega.

⁹ Prvi epigraf jeste citat iz Knjige o Jobu: “K’o cvijet je nikao i vene već, poput sjene bježi ne zastajući”; drugi je preuzet iz Kur’ana: “I doista smo njih odlikovali odlikom jednom: Da se sjećaju Svijeta Onog!”, dok posljedni epigraf predstavlja epitaf sa stećka: “Kada hotjeh biti – tagdi i ne bih...”

historiografske metafikcije¹⁰. Lupić ukazuje na to kako se roman ne odnosi samo na Shakespearea nego i na njegove tragedije *Hamlet* i *Macbeth*. I, doista, u roman su inkorporirana neka od ključnih pitanja koja opsjedaju Hamleta, čime se povlači paralela s Ejubovom egzistencijalnom situacijom (ili se bar upliće komentar te situacije). Isto se čini pominjanjem *Knjige o Jobu*, a inkorporirani epitaf sa stećka direktno komunicira s hamletovskim pitanjem i solilokvijem “Biti ili ne biti” (usp. Lupić 2008: 192) – njegova je parafraza ili varijacija isto kao što je, u još jednom narativnom paralelizmu, i sama Ejubova egzistencija. Već samo tekstualno (ili intertekstualno) udvajanje figura Hamleta i starozavjetnog biblijskog lika Joba (u islamskom učenju Ejjuba) direktno upućuje na simbol patnje zbog nepravde i gubitka (svega), iskušenja i ustrajnosti u vjeri za pravedan svijet. Paralela je jasna, baš kao što je Sotona nagovorio Jahvea da iskuša Joba ne bi li potvrdio kako je on samo zbog obilja koje mu je Bog dao pokoran i zahvalan, oduzimajući mu porodicu, imetak i zdravlje, ostavljajući ga, dakle, samog s vjerom (usp. Bible, Job 1), tako je Ejub iskušan ratom koji ga lišava doma, rodnog grada, domovine, porodice – što na njemu ostavlja i fizičke tragove mučenja, dok Job svoje dobija od bolesti. Ejub doživljava mnogostruku ljudsku izdaju. Prvenstveno, njegova ga supruga napušta, odvođeci djecu sa sobom i mijenjajući njihova imena, čime se izdaja i napuštanje simbolički udvostručuju. Istodobno, Ejub svjedoči izdaji čovječanstva, porazu humanosti kroz bestijalna ratna ubijanja i mučenja. “Jobovo prisustvo u romanu nadalje se naglašava imenima koje Ejub daje modelima brodova koje pravi, što je njegova konstantna opsesija. Zovu se Elifaz, Bildad i Zofar, prijatelji koje konstruira u osami ‘da dođu tugovati s njim i tješiti ga’ (Job 2:11)” (Lupić 2008: 190). U glavnom dijelu rada pokazat ćemo kako će upravo “razgovor s njima” pratiti kulminaciju Ejubove fantazmične konfrontacije sa zločincem, razumijevane kao alegorijski obračun sa samim sobom. Sofar će mu uputiti savjet / utjehu kojom aludira na maksimu s Apolona hrama u Delfima “Nosce te ipsum”, a kojom se dalje upućuje na integritet i neminovnost, nerazdvojivost (tragičke) sudbine od karaktera. Putem navedenog, intertekstualna ekspanzija narativa nanovo nas vodi ka tragediji,

¹⁰ Potonje je u ovom romanu doista prisutno tek u dovoljnim naznakama, budući da je težište stavljeno prije na prošlost individue, individualno sjećanje, lični identitet nego na fenomen kolektivnog iskustva i obrazaca generiranja takve vrste memorije – mada je apstrahiranjem na nivou cjeline doista moguće promišljati i o navedenim fenomenima u kontekstu prikazivanja iskustva rata u Bosni i Hercegovini i imigrantskog iskustva.

Hamletu i Shakespeareu¹¹. U ovoj se narativnoj tački prelama i razlaže Ejubov posttraumatski stresni poremećaj kao, u savremenom svijetu postranih i kontinuiranih ratnih dešavanja, jedina moguća savremena varijacija antičke i šekspirijanske tragičke herojske krivice ili ironije usuda.

1.2. Rat i trauma¹²

Jasna Ćurković potcrtava kako pamćenje sačinjava samu jezgru PTSP-a (usp. Ćurković 2009: 229) te preciznije pojašnjava da je pamćenje “kanal kroz koji se ponavlja ono što nismo razumjeli ili ono s čime se nismo obračunali, što nas još progoni. Ono je stoga više vezano uz bolne uspomene, jer se najčešće sjećamo onoga što nas još boli, na što nismo ravnodušni. ‘Rana

¹¹ “(...) šekspirovski svijet tragedije ostvaruje se u Ejubovom životu na isti onaj način na koji se tragedija ostvaruje na pozornici, pri čemu se postavlja korelacija između života i tragedije, života i dramske pozornice” (Kazaz 2003: 226). Ne smijemo previdjeti kako su i u *Hamletu* i u *Macbethu* prisutni nadnaravni i fantastični elementi, od duha Hamletova oca preko pojave duhova, vještica i proročanstava u *Macbethu* pa do njihovih surogata ili motivskih i simboličkih varijacija kao što su Hamletovo hinjeno ludilo te ludilo Ofelije ili lady Macbeth uzrokovano proganjajućim snovima (ludilo pritom razumijevamo kao liminalno područje između zemaljskog i onostranog). “**Liječnik** Nije tako bolesna, gospodaru, / koliko je smućena od tlapnja što se nagusto javljaju, / i ne daju joj počiniti. // **Macbeth** Izliječi je od toga; / zar ne možeš ništa pružiti oboljelu duhu, / iščupati iz pamćenja ukorijenjeni čemer, / izbrisati nevolje zapisane u mozgu, / i nekim blagim protuotrovom što donosi zaborav / očistiti začepljena njedra od te pogibeljne tvari / što pritišće srce? // **Liječnik** U takvim slučajevima / bolesnik mora sam sebi pružiti lijek.” (Shakespeare 2011: 108). U navedenom dijalogu iz Shakespearaova *Macbetha*, ljekar i Macbeth razgovaraju o “čudnoj” bolesti lady Macbeth. Kako se sa svojom krivicom izmiruje i sastaje u snovima, pri čemu simbolički spira s ruku utvarnu krv – no u liječnikovim je riječima sadržano ono što Sofar Ejubu daje kao uputu – jedini je spas u njemu samome, odnosno taj se spas mora željeti da bi se dokučio. Tek kada se traumatski događaj uspije različitim ljudima ispričati u blago drugačijim verzijama, moguće je započeti proces izlječenja. Govor i priča, dakle, ljekoviti su, ali razgovor, koji implicira postojanje drugog (druge svijesti), nužni je faktor tog procesa.

¹² Jasna Ćurković (2009: 224) objašnjava kako riječ “trauma” dolazi od grčkog ‘τραῦμα’ i označava ‘nanošenje nutarnjih rana djelovanjem vanjske sile’. U tom smislu, trauma “predstavlja osnovnu iskustvenu karakteristiku svih koji prožive neku tragediju” (Ćurković 2009: 225). Američka psihološka asocijacija traumu definira kao “emocionalni odgovor na užasavajuće događaje kao što su nesreće, kriminal, prirodne katastrofe, fizičko ili emocionalno zlostavljanje, zapostavljanje, proživljavanje ili svjedočenje nasilju, smrti voljenih, ratu itd.” (APA). Iako su stanje šoka i poricanje tipični primarni odgovori, odnosno reakcije osoba na traumu, ipak, u zavisnosti od različitih unutrašnjih i vanjskih faktora neće svaka osoba koja doživi traumatsko iskustvo oboljeti od PTSP-a niti imati poteškoće s normalnim nastavkom života (usp. Ćurković 2009: 225).

koje se sjećamo rana je koju osjećamo' ili, kao što je F. Nietzsche, inače gorljivi zagovornik zaborava, ispravno tvrdio kako samo ono što ne prestaje boljeti ostaje u pamćenju. Mnogi problemi ne nastaju na temelju pretrpljenoga, već na sjećanju pretrpljenog. Budući da pamćenje uvijek uprisutnjuje traumu, način pamćenja traume bitan je čimbenik u procesu liječenja PTSP-a" (Ćurković 2009: 228). Iako je posttraumatski stresni poremećaj tematski i motivski (rubno) prisutan u bh. književnosti o ratu, kod autora čije se književno, autorsko djelovanje nerijetko poklapa s ličnim traumatskim iskustvom, neposrednom izloženosti ratnim događajima i učesćem u ratu (što rezultira intersekcijom autobiografskih, memoarskih i fikcionalnih elemenata u njihovoj prozi), u njihovim narativima apostrofira se prije sama ratna zbilja i zbivanja, traumatski događaji nego modus funkcioniranja PTSP-a i života s njim. *William Shakespeare u Dar es Salaamu* višestruko odstupa od poetike svjedočenja, dominantnog pristupa narativizaciji rata unutar bh. ratne i poratne književne produkcije, što je posebice značajno za postkonfliktno društvo kojem su, umjesto homogeniziranja prikaza rata, za suočenje s prošlošću neophodni novi i različiti pristupi oblikovanju priče o ratu. "Naime, poetika svjedočenja bazirala se na govoru fakcije, na činjenicama koje su iz perspektive odozdo, iz perspektive gole ljudske supstance, svjedočile o užasu aktualnog povijesnog zbivanja. Otud je vrijeme priče bazirane na poetici svjedočenja bilo uglavnom smješteno u prezent, u trenutak obilježen stravom zločina i stradanja. U ovom Horozovićevom romanu logika metonimijske redukcije otvara prostor za kombiniranje perfekta i prezenta u priči, pri čemu perfekt odlazi sve do biblijskog, mitskog nadvremena (Kazaz 2003: 226)".

Dok se trauma nerijetko direktno izjednačava s ratom, postaje podrazumijevani sinonim za rat, simplicirajući¹³ tako višeslojnost i kompleksnost pojma, individualno traumatsko iskustvo, intimni doživljaj velike kulturne promjene, analiziranje narativizacije iskustva PTSP-a omogućava da se iz

¹³ Cathy Caruth prvi dio zbornika *Trauma Exploring in Memory* posvećuje istraživanju utjecaja iskustva i značaja traume na psihoanalitičku praksu i teoriju, ali i na druge kulturne aspekte, uključujući i književnost, pa se značaj tekstova objedinjenih u zborniku iz ugla urednice zrcali u njihovu različitom pristupu slušanja raznolikih traumatskih iskustava te činjenici da književnost, film, psihijatrija, neurobiologija, sociologija kao i politički i društveni aktivizam nude različite odgovore – spoznajne i djelatne – a koje zahtijeva specifičnost priča o traumi koja se opire simplifikaciji (usp. Caruth 1995: ix). "Nisam toliko zainteresirana za dalje definiranje traume, koliko za pokušaj razumijevanja njena začuđujućeg utjecaja: za istraživanje kako nam trauma stvara nelagodu i primorava nas da preispitamo vlastita zapažanja i iskustva te komunikaciju, na terapiji, u učionici, u književnosti kao i u psihoanalitičkoj teoriji" (Caruth 1995: 4).

dijahronijske perpektive traume govori o njenom nastanku, razvoju, specifičnoj prirodi, perzistentnim i ponavljajućim teškoćama i izazovima suočenja pojedinca s poremećajem, ali i da se čitateljska javnost (društvo) senzibilizira, empatizira i educira glede oboljelih od PTSP-a i samog poremećaja. Dominantni princip na kojem se gradi narativ i preko kojeg razumijevamo ratno iskustvo glavnog protagonista jeste PTSP. Horozovićev narativni postupak komentira poremećaj, podražava njegov razvoj, tok i faze, razmatra ga na razini kognitivnih, psihičkih i emotivnih procesa i stanja te ponašanja pojedinca. Refleksije i formalna oblička traume osvjetljavaju se iz nutarnje perspektive oboljelog. Stavljanjem u centar narativa dvojako marginaliziranog¹⁴ lika koji se nakon ratnog, logorskog mučeništva bori s posttraumatskim stresnim poremećajem u egzilu, Irfan Horozović otvara put ka razumijevanju srži sučeljenja s poremećajem, nezaliječenim i ranjenim duhovnim, psihičkim, emocionalnim

¹⁴ Nakon Agresije na Bosnu i Hercegovinu, ratnih razaranja i Genocida, općenito, nakon zločina devedesetih godina 20. stoljeća, posttraumatski stresni poremećaj ušao je kako u književni tako i u druge diskurse unutar bh. društva. Međutim, budući da je postao podrazumijevani balast rata, bh. društvo u javnom prostoru nije ponudilo kreiranje valjanog i sigurnog konteksta za razgovor o PTSP-u kao ni adekvatne moduse sistemskog suštastvenog sučeljenja s njim te razumijevanja izazovne egzistencije individua pogođenih njime. Izostanak takve infrastrukture i empatije prema oboljelima, oni su prešutno stigmatizirani, marginalizirani te stereotipizirani zbog svoje (uspostavljene ili ne) dijagnoze, a sam fenomen PTSP-a kao i iskustvo egzistencije s njim tabuizirani su unutar zajednice. “Pomoć društva jest primarna zaštita protiv osjećaja gubitka smjera i smisla, jer bez društvene podrške traumatsko pamćenje vodi u agresiju, izolaciju ili neku vrstu destruktivnog ponašanja te ostavlja na pojedincu daleko dublju ranu. Umjesto da postane ‘membrana za traumu’, takvo društvo postaje ‘sekundarnom traumom’” (Ćurković 2009: 227). Na razini Bosne i Hercegovine ne postoje sistemska rješenja praćenja zastupljenosti poremećaja kao ni precizni podaci o broju oboljelih, a mnogi slučajevi PTSP-a prolaze nedijagnosticirani, čime se otežava pružanje svrsishodne i konkretne liječničke skrbi i pomoći. Pa čak i za dijagnosticirane slučajeve, na državnom nivou ne postoje uređeni sistemi zbrinjavanja i podrške, ne samo za borbu protiv poremećaja već i za puko preživljavanje (usp. Dizdarević – Grebo 2023). Osobe oboljele od PTSP-a bez pravovremene i nužne pomoći ne predstavljaju rizik samo po vlastite živote već i po egzistenciju porodica, društva u cjelini, koje u svojoj srži, dobrim dijelom zbog izbjegavanja suočenja s kolektivnim i individualnim traumama, ostaje postkonfliktnim i posttraumatskim. Jedna od njegovih karakteristika jeste paradoks percipiranja oboljelih od PTSP-a. Nesenzibilizirano društvo, s jedne strane, dvojako zazire od dijagnoze PTSP-a, izražavajući pejorativno mišljenje i stav prema oboljelima upotrebom kolokvijalnih, u razgovornom jeziku čestih konstrukcija “sindromac”, “ima šifru”, “puca ga PTSP”. S druge strane, sablažnja se i plaši “okidača” i nasilnih reakcija oboljelih, što je sadržano u frazi “tempirana bomba”, koja je široko rasprostranjena u govoru o oboljelima. Sve navedeno dovodi do polarizacije u društvu, izolirajući oboljele od ostatka zajednice, čime se priječe dijalog i razumijevanje, a samim time i prostor za pomoć i podršku oboljelima.

dijelovima bića i raspolučenim / dokinutim identitarnim pripadnostima pojedinca. U ovom nas radu zanima kako formalni aspekti manifestacije nerazriješene traume, tj. traumatičnog iskustva što prelaze u poremećaj (PTSP), postaju okosnicom priče o ratu te generiraju nove pristupe narativizaciji rata iz perspektive oboljelog – žrtve. Analizirat ćemo na koje su načine unutar narativa individualni doživljaj rata, moral pojedinca i njegovi identiteti uvjetovani specifičnim uzusima aktualizacije posttraumatskog stresnog poremećaja. Iz navedenog će proizaći pitanja o mogućnostima artikuliranja surovosti zla, svjedočenja i djelovanja protiv njega. Posebice ćemo pokazati na koji se način portretira žrtva rata pred izazovom borbe za “viši cilj” kada se borba za samoga sebe, unutar matrice vlastitog sjećanja, konstantno osujećuje.

2. RELATIVIZAM I REALITETI

Izborom homodijegetičkog pripovjedača kao dominantne narativne instance omogućuje se fluidnost fokalizacije i izmjena unutrašnje i vanjske perspektive lika, čime se njegovo stanje, odnosno poremećaj, može prikazati iz više rakursa, kao i njegove socijalne interakcije i relacije te pozicije ostalih likova, na osnovu čega se, u odnosu na centralni lik, konstruira pojam “drugosti” u narativu. Specifičnost ovakvog tipa pripovjedača jeste da je sam ne razgraničava niti objašnjava odnos dvaju realiteta prisutnih u romanu. On ne zna više od lika, naprotiv, on predočava nutarnja košmarna stanja lika koja karakteriziraju granične forme svjesnosti, budni snovi, *flashbackovi*, za koje je u datom trenutku razvoja narativa teško utvrditi je li riječ o snu ili javi, fantastičnom ili stvarnom, s istovjetnim tonom i preciznošću kako to čini za događaje i odnose koji su smješteni u izvanjsku stvarnost. Sam lik nije siguran u prirodu doživljaja te dvoji o relacijama s pojavnosti, u čemu se ogleda Horozovićev autoreferencijalni postupak u tekstu.

To je bilo tako neočekivano da je pomsilio kako se u istom trenutku nalazi u dvije stvarnosti. A svaka od njih pokušava poništiti onu drugu. Možda sam zaspao, pomisli. Možda sam uronio u san za trenutak i taj se miris produžio za mnom u trenutku buđenja i rasplinuo u zraku kojeg udišem. (Horozović 2005: 8-9)

Pretpostavka postojanja dviju vrsta stvarnosti¹⁵, čemu je uzrok posttraumatski stresni poremećaj, zasniva se na njihovu međusobnom smjenjivanju,

¹⁵ Horozovićeva postmodernistička sumnja u ontološki status pojavnosti i “vjera” u pripovijedanje / priču u pravilu je prisutna u njegovim narativima o ratu. Muris Bajramović o

što utječe na dinamičnost priče. Bosna – disperzirana i perpetuirana u Ejubu, i Danska – neuhvatljiva izvan njega. Prva je okov unutar njega, druga ga opkoljava izvana. Prostori traume i prostor egzila. Prvi korespondira s nutrinom lika, drugi s njegovom trenutnom socijalnom i egzistencijalnom situacijom. S tim u vezi, u romanu postoje dva narativna toka, onaj koji radnju održava u lancu kauzalnosti objektivirajući i kontekstualizirajući Ejubov PTSP, te drugi narativni tok ili drugu vrstu realiteta determiniranu traumom i prošlošću te karakteriziranu kontingencijom i fragmentarnošću. Iz njegove perspektive obremenjene PTPS-om i egzilom, obje zemlje, oba toposa podjednako su “nemjesta”, prostori koji se ne mogu odrediti ni kao identitarni, ni kao povijesni niti kao odnosni¹⁶ (usp. Augé 2001: 73). Njegovo pripadanje ne može se upisati ni u kakve geografske granice. Prostor traume i sjećanja jedino je mjesto u kojem bi Ejub mogao pronaći, vratiti i potvrditi svoj identitet.

Općenito, sjećanje kao fenomen jedna je od krucijalnih tema romana prisutna u razgovorima likova, čime se tvori karakteristična autoreferencijalna razina narativa. “*Sjećanje se ponekad igra sa nama*” (Horozović 2003: 149), reći će Eva Nielsen u razgovoru s Ejubom. Nedostatnost i slabost sjećanja tematizira se u romanu kako neposrednim ukazivanjem na njegovu autoreferencijalnost, tako i posredstvom intertekstualnih referenci, u čemu se ogleda njegova metatekstualnost. “*Pokušao je u svojoj svijesti vratiti taj trenutak, ali*

romanu *Berlinski nepoznati prolaznik* piše: “Problemi se otvaraju u snu, kao i pitanja. U snu se krvnik i žrtva izjednačavaju. Rat izjednačava sve i odvodi ga u apsurd u ludilo. Stvarnost izmiče, bježi u san, a san se prikazuje kao stvarnost, tako da na kraju zapravo u toj relativizaciji prostora svijesti i vremena ne znamo šta je zbiljsko, a šta je izmišljeno” (Bajramović 2010: 67). Karakteristike ove vrste proze priklanjaju se onom što Jurica Pavičić označava subverzivnom fantastičnom prozom, za koju će reći da je determinira dominantno epistemološkom, a ne ontološkom. “Subverzivna fantastika stavlja u pitanje uvriježenu sliku realnosti, a kolebanje lika ili čitatelja logični je rezultat te sumnje. Utoliko je bavljenje perceptivnim problemima, problemima razaznavanja između privida i stvarnosti, halucinacije, čuda ili prijekave veoma često u takvoj prozi (...)” (Pavičić 2000: 43).

¹⁶ Termin *nemjesto* dodatno bismo mogli dovesti u korelaciju s *historijom bez mjesta*, karakterističnom za PTSP. Sposobnost obnavljanja prošlosti u traumatskom sjećanju blisko je, i paradoksalno, povezana s nemogućnošću pristupanja toj prošlosti. Ono što se javlja u *flashbackovima* stoga jeste događaj koji je dijelom konstituiran nedostatkom svoje integracije u svjesno. Historija koja progovara u *flashbackovima* jeste *historija bez mjesta* – niti se može smjestiti u prošlost, jer u njoj nije u postupnosti iskušena, niti u sadašnjost, jer se njene jasne slike i ukazivanja u njoj ne mogu u potpunosti razumjeti. Trauma zahtijeva integriranje, kako za potrebe svjedočenja tako i za potrebe izlječenja (usp. Caruth 1995: 153). No, u ovom kontekstu važnije, za potrebe izgradnje identiteta priče i dovršetka narativnog identiteta lika.

to se činilo nemogućim. Uvijek se nešto gubilo. Uvijek je nešto nedostajalo” (Horozović 2003: 11). U prethodnim dijelovima rada akcentirali smo, a potonjim citatom potkrepljujemo činjenicu kako traumatsko prisjećanje ne počiva na običnoj memoriji pa, iako slike traumatične rekonstrukcije bivaju apsolutno preciznima i tačnima, nedostupne su svjesnom prisjećanju i kontroli (usp. Caruth 1995: 151). *William Shakespeare u Dar es Salaamu* operira kako na tematskoj i kompozicijskoj, tako i na metatekstualnoj razini fenomenima interpretacije, igre, himbe, što uz traumatsko sjećanje PTSP-a doprinosi općoj atmosferi, kako čitalačke tako i konfuznosti protagonista, nesnađenosti, nepouzdanosti te sumnji.

Narativni relativizam i nemogućnost artikulacije traume konsekventno traže, kreiraju i otvaraju nove moduse i prostore za pričanje priče koja se opire pripovijedanju. “Fizička trauma involvira intenzivnu ličnu patnju, ali također inkorporira prepoznavanje realnosti koje mnogi od nas ne mogu ni zamisliti” (Caruth 1995: vii). Zbog toga što se u romanu operira s više različitih realnosti a jedna od njih predstavlja prostor traume i podsvijesti centralnog protagonista, posezanje za fantastičnim elementima, eksterioriziranjima i aktualiziranjima realiteta koji je nedostupan realističnom i logocentričnom pristupu i u čiju se prirodu sumnja – nužno je narativno sredstvo.

“Identitet, shvaćen u narativnom smislu moguće je nazvati identitetom lika a identitet lika konstruiše se u povezanosti sa identitetom fabule” (Riker 2003: 140). U kontekstu *William Shakespearea u Dar es Salaamu*, egzistencijalna situacija, dakle, determinira protagonista, a lik bira (ili ne može birati) kako će i hoće li ispričati svoju priču. Ključno pitanje oko kojeg se konstituiraju narativ Ejub sam sebi postavlja u dvanaestom segmentu romana: “*Kako ću joj ispričati? Kako ću to bilo kome ispričati kad ne mogu ni sebi*” (Horozović 2003: 43). Vividnu ispovijest o epizodi logorskog mučenja i ponižavanja te susreta sa šekspirologom krvnikom ispričati će sam Ejub, što predstavlja decidno odstupanje od dominantne narativne instance. U ovom krucijalnom, izoliranom slučaju glas i priča, odnosno lik i njegovo iskustvo, sjećanje, narativno se susreću, podudraju i potvrđuju u zajedničkoj tački. U njoj su upisane mogućnost, motivacijska opravdanost, kasnije Ejubove karakterne promjene i iscjeljujuća osveta kroz formalno zadobijanje pravde.¹⁷

¹⁷ Da bismo u nastavku analize pominje razumijevali odnos traume i njene verbalizacije kod osoba pogođenih PTSP-om, navest ćemo jedno od svjedočanstava pacijentice iz zbornika “*Trauma: Explorations in Memory*”. Cahty Caruth navodi iskustvo pacijentice koja je preživjela Holokaust, a čija je karakteristika izlječenja počivala u njenoj sposobnosti da različitim ljudima ispriča blago drugačiju verziju priče. Kapacitet sjećanja podrazumijeva

Horozović simbolično komentirajući Ejubovu nemogućnost verbalizacije ratnog logoraškog iskustva i mučenja na brodu što ga je imao odvesti na sigurno, izvan ratnih dešavanja, za topos radnje romana bira Dansku. Jezička izmještenost lika, osim one primarne i prvotne, uzrokovane traumom što ga je prethodno već lišila mnogostrukih identitarnih determinanti¹⁸, usložnjava i akcentira rascjep u samom liku, u njegovu identitetu i sposobnosti pronalaska i artikuliranja sopstva. Navedeno je dodatno pojačano kulturnim i tradicijskim ustrojem društva u kome se nalazi, distancama i alijenacijom među ljudima koji ga okružuju, dakle ograničenjima u uspostavljanju veza i socijalnih interakcija. Te distance i alijenacije tematiziraju se jednako kao karakteristika svih likova u romanu, ne ekskluzivno unutar Ejuba. Time se reflektiraju i isprepliću spektri njihovih iskustava i sudbina, od čega je najvažnija intersekcija Ejubova i Gerdina usuda, budući da se u određenoj mjeri između dva lika uspostavlja paralela, tj. komentar.

Izgnanstvo glavnog lika, stoga, podrazumijeva kulminaciju njegova identitarnog rascjepa, a jedan je u nizu gubitaka koji čine kulturnu traumu¹⁹. “Egzil je privlačna tema za promišljanje, ali užasna stvar za iskusiti. To je nezacjeljiv rascjep nametnut između čovjeka i rodnog mjesta, između sebe i svog pravog doma: njegova suštinska tuga se nikada ne može nadvladati” (Said 200: 180). Horozović temu egzila produbljuje istražujući i portretirajući prvenstveno duboke njegove tragove i reperkusije u Ejubovu unutarnjem biću, no konsekventno uspijeva ocrtati jasne mozaike unutarnjeg egzila (usp. Beganović 2014), što ga, zbog identitarnih lomova i traumatske prošlosti, glavni lik gaji u sebi. Uzimajući u obzir eliziju traumatičnog događaja iz narativne memorije u slučaju PTSP-a, mogli bismo ovdje kao jedan od specifičnih vidova unutarnjeg

kapacitet za prešućivanje i mijenjanje, ali i napose zaboravljanje (usp. Caruth 1995: 154). Primijetimo koliko se Ejubove dileme podudaraju s iskustvom pacijentice: “Ljudi govore kako samo sami preživjeli razumiju šta im se dogodilo. Otići ću korak dalje u tvrdnji. Nije istina.. Znam da ja ne razumijem.. Dakle, postoji dilema. Šta da činimo? Da li da govorimo o tome? Elie Wiesel mnogo puta je rekao kako je šutnja jedini valjani odgovor, ali mnogi od nas, pa i on, osjećaju da je nemoguće ne progovoriti. I govoriti i ne govoriti jednako je nemoguće” (Schreiber, prema: Caruth 1995: 154).

¹⁸ Stuart Hall naglašava spregu odnosa i međuovisnost karaktera i priče: “Gubljenju identiteta karaktera odgovara gubitak konfiguracije priče, a posebno kriza zaključenja priče” (Hall 2001: 147).

¹⁹ “Traumatski događaji koji se strukturiraju kao kulturna trauma povezuju različite tačke gubitaka: gubitak doma i domovine koji dovodi do egzila, gubitak društvenih veza i pozicije, lične gubitke pretrpljene npr. prije rata, u ratu i po njegovu završetku” (Jawoszek-Gozdziak 2022: 204).

egzila mapirati “egzil iz memorije”. “Ideja o predmetu koji dok se vrijeme mijenja ostaje isti i neprekidan – nazvana je idejom identiteta ili sameness. Postoji samo jedan model identiteta a to je istost” (Riker 2003: 128). Budući da vrijeme kao kontinuum u ovom romanu doživljava frakture²⁰, da se naracija opire ne samo linearnosti već i plošnoj jednodimenzionalnosti u smislu hronotopa uopće te, shodno tome, da unutar narativa, kao što je prethodno spomenuto, koegzistiraju raznovrsne forme realiteta, ključno je pitanje je li, gledano iz Ejubova rakursa, podvig traganja i ovladavanja onim što Paul Ricoeur naziva “istost” ne samo moguć nego čak nužan.

2.1. Identitarni zijev

Jacques Lacan objašnjava kako nam nesvjesno, čijim se funkcioniranjem ovaj roman posredno i bavi, “pokazuje zijev kroz koji se neuroza izmijeruje s realnim – s realnim koje može isto tako biti nedeterminirano. U tom zijevu se nešto zbiva” (Lacan 1986: 28). Uprizoravanje zbivanja iz toga zijeva jeste intencija ovoga narativa, što se odražava kako na izbor pripovjednih postupaka tako i na kompoziciju priče. Paul Ricoeur iznosi tezu “da se identitet lika razumijeva putem prenošenja na njega operacije komponovanja fabule koja je najprije primijenjena na ispričano djelovanje. Lik je, mogli bismo reći, sam predmet kompozicije fabule” (Riker 2003: 142). U analiziranom romanu, mehanički, nasilno nametnuta stvarnost rata uvjetovala je vrstu protagonistova *javnog entiteta*²¹. *Privatni entitet* jednako je formiran pod nasrtajem rata, traumatičnim logoraškim i prognaničkim iskustvom lika. Veza između djelovanja i svijesti u raskoraku je usljed višestrukih identitarnih rasapa i fragmentiranosti unutar Ejubova privatnog entiteta. Taj entitet obilježen je silom i procesima rada podsvijesti koja je sama u sebi konfliktna, odnosno uzusima PTSP-a²². Suštastvena komunikacija ka svijetu (dijalog s drugima) osujećena

²⁰ Čitamo li vremenske ali i prostorne diskontinuitete romana u metatekstualnom ključu, ponovo ih možemo povezati s prirodom nesvjesnog. Lacan će zapisati: “Diskontinuitet, to je dakle bitni oblik u kojem nam se najprije pojavljuje nesvjesno kao fenomen – diskontinuitet, u kojem se nešto očituje kao kolebanje” (Lacan 1986: 32).

²¹ U studiji “Sopstvo kao drugi”, Paul Ricoeur upućuje na fenomen razdvajanja osobe kao javnog entiteta i svijesti kao privatnog entiteta (usp. Riker 2003: 38). U kontekstu razmatranog narativa, navedeno je moguće čitati kao jasnu distinkciju između ontoloških nivoa na kojima se strukturira i razvija priča, odnosno između oprečnih perspektiva i tačaka gledišta, zahvaljujući kojima se realiziraju različite dimenzije realnosti unutar narativa.

²² Ideja *hamartije*, herojske tragičke krivice koja se u klasičnoj i Shakespeareovoj tragediji razotkriva determinatnom za junakov usud (implicitna je, dakle, njegovu postojanju, djelovanju, neodvojiva od načina njegova tragičnog stradanja), u ovom romanu kontrastira se

je nemogućnošću pristupanja ka sopstvu, što rezultira dvostrukim osjećajem otuđenosti (od zajednice i od sebe samoga) te izoliranosti i inertnosti.

U romanu *William Shakespeare u Dar es Salaamu* centralna priča oko koje se razvija naracija, paradoksalno, odbija biti ispričana, traumatski događaj (traumatsko sjećanje) opire se svojoj aktualizaciji – prevođenju u narativnu memoriju, odnosno, posljedično, narativizaciji. Ricoeur će reći kako je “potrebno više pričati da bi se razvio jedan lik (karakter)” (Riker 2003: 143), a s obzirom na to da se centralni lik, kao i priča, konstituira prije kroz slike košmara, aluzije, praznine, kružeći marginama oko “centra”. Tome i jeste razlog zašto Horozović inkorporira simbolički važne figure, misli i topose putem kojih diskurzivno posredno, kroz intertekstualnu kodiranost²³ Ejub uspijeva proble-

fenomenu PTSP-a kao posljedice što je junak podnosi zbog nasilno izazvanog, mehanički nametnutog uzroka. Riječ je, dakako, o vanjskoj sili rata, što mobilizira i transformira društvo u cjelini, rušeći uspostavljenje socijalne hijerarhije i etičke norme, upravljajući tokovima života pojedinca, destruirajući referentne tačke njegovih identitarnih pripadnosti. Ovo kontrastiranje kreirano primarno “metatekstualnim dijalozima” o pojmu zla sa Shakespeareovim tragedijama, ukazuje na junakovu nemogućnost izbora i u jednom i u drugom slučaju. Dok je antički junak osuđen na “predodređenje” i rigidnost svoga karaktera (od kojeg strada), Ejub se unutar romana potvrđuje kao zatočenik PTSP-a, u čijoj matrici repetitivno proživljava traumu ratnog razaranja, ubijanja i mučenja, ne nalazeći cjelovitost svoga karaktera. Fragmentirana slika svijeta nasuprot onoj mitskoj u slučaju klasične tragedije, identitarni lomovi i brisanje univerzalnih načela humanosti i etike u slučaju savremenog društva i konteksta postmodernih ratova osujetit će svaki konsenzus o pitanju žrtve, zločinca, istine, laži i kazne, što pogoduje osjećaju konstantne izloženosti, nezaštićenosti i straha kod preživjelih, kao i procesima retraumatizacije. Unutar takvog relativističkog i ideološki ostrašćenog pluralističkog pogleda na svijet i ratna događanja, Ejub (kao metonimija za sve žrtve rata) osuđen je na mogućnost susreta i izjednačavanja sa svojim mučiteljem.

²³ Ivan Lupić objašnjava intertekstualni postupak pri oblikovanju glavnog protagonista pomoću kojeg se gradi njegov identitet ali i konstruiraju važni semantički planovi priče: “Ono što Ejuba čini izrazito kompleksnim likom jeste činjenica da se u njemu preklapaju ili presijecaju nekoliko lica Shakespeareove drame ‘Hamlet’ (uključujući, pomalo neočekivano, Claudija). On je poput duha, budući da nema dom te je osuđen da u određenom roku luta ne samo noću (zbog noćnih mora) nego i danju. Emotivno je involviran s likom koji se zove Gerda, čije pravo ime, otkriće se da nije – kako je očekivao – Ofelija, nego Gertruda, potomkinja Rosencrantza. Njegova je duša mučena, preživljava (ne živi zaista) u kulturalnom prostoru koji za njega jeste bez mjesta i nigdje (niti tamo, niti ovamo), to je vrsta egzistencije koja je smještena između, zaustavljena ili dokinuta onoliko koliko uspomene i strahovi koje ona priziva opstaju. On je stoga vrlo sličan princu Hamletu po nastojanju da pamti unatoč tome što zna da čin sjećanja može biti opasan i poguban, kao što je nemogućnost zaborava razarajuća” (Lupić 2008: 190). U glasu glavnog protagonista, koji je odveć sam po sebi zatomljen i zakrabuljen, prebivaju glasovi, ili prije odjeci glasova, tekstova, pisaca i književnosti uopće. Tako se jačanjem referencijalne i intertekstualne mreže teksta strukturira

matizirati i verbalizirati važne ideje koje opsjedaju njegove misli kao manifestne odbleske svoga nesvjesnog koje je “strukturirano kao jezik” (Lacan 1986: 26). Dodatno se ta matrica šutnje i Ejubove ciklične kretnje unutar traume nastoji razriješiti uvođenjem lika Gerde, s kojom on razvija intiman odnos. Najveći djelatni pomak koji njegov karakter čini jeste pobuna što kulminira na kraju romana, a što će za dalju analizu biti posebice znakovito. Ejubova priča predočava se kroz repetitivna sjećanja, košmare, *flashbackove*, prisjećajne i osjećajne fragmente. Repetitivne su, međutim, i njegove radnje, bavljenje specifičnom vrstom umjetničkog djelovanja, čime “nagonski” komunicira svoju traumu ka svijetu. Simbolički je znakovito kako Horozović iskorištava umjetnost kao alat za Ejubovu samoregulaciju unutar PTSP-a i (auto)komunikaciju, budući da likovnim i skulptorskim umjetničkim izrazom on opsesivno oblikuje i reproducira makete, kulise predmeta, toposa, mnemotopa, rekreirajući tako izgubljeno vrijeme, izbrisani i oduzeti život. Njegova priča na taj način “prikopčana na izvor sopstva i traume” putem medija umjetnosti spontano se razvija u vizuelnim i materijalnim oblicima u petrificiranim, metonimijskim formama. Dakle, ono što ne može povezati u priču, predočava se i čini opipljivim, pa se, stoga, jedna stvarnost transponira u drugu.

2.2. “Stvarnost se ne događa”

Vizuelni, auditivni, olfaktorni i taktilni podražaji za Ejuba predstavljaju inicijalnu kapislu mehanizma traumatskog sjećanja. Slike sadašnjosti i prošlosti združuju se, udvajaju, vraćajući atmosferu izgubljenih prostora i prošlosti u formi *flashbackova* i intenzivnih emotivno-psihičkih utisaka.

Zrak je najednom donio oštar vonj pepela. Prepoznatljivog pepela. Možda pepela iz zavičaja... Otkud je samo taj vonj mogao dolutati, pomislio je, dok su mu nosnice prepoznavale daleko i davno, nešto iz bivšeg života. (Horozović 2005: 8)

Osjetilni aspekt Ejubove spoznaje vezan je za tijelo i njegovu moć pamćenja putem proživljenog iskustva. “Tijelo se, naime, očituje kao najvažniji element u spoznajnom činu, s obzirom na temeljnu poveznicu između tijela i uma, i tjelesnosti spoznaje. Odnosno, (...) tijelo je naše prvo utočište identiteta” (Marjanić 2011: 31). Tragovi mučenja na Ejubovu tijelu – u prvom redu križ urezan posred grudi – svjedoči o zločinačkoj namjeri da se tijelo oskrnavi

lik koji u smislu ontologije književnosti već sam po sebi posjeduje hibridni identitet, s jedne strane, ali ga to ujedno stavlja u poziciju identitarne kompleksnosti i krize.

i da se, simboličkim činom inkorporiranim u konkretan čin urezivanja križa, iz njega “protjera” predašnji, posebice, vjerski i etnički identitet. Tijelo nosi fizičku traumu, on svjedoči o zločinu i samo pripovijeda o traumatičnom iskustvu, čega je perverzno zločinačko “pokršćavanje” samo jedan, manifestan, segment – biljeg.

U romanu se neposredno komentira njegovo žanrovsko i poetičko ustrojstvo – fenomen liminalnosti i, u najmanju ruku, ambivalentnost, konvergiranja različitih tipova realnosti na kojima se on temelji i gradi. No, u primjerima, odnosno citatima koje ćemo u nastavku navesti specifično se i akcentira gubitak uporišnih ili referentnih tačaka uvjetovan ratnom destrukcijom. To ujedno podrazumijeva gubitak jednog svijeta koji u svojim tragovima ili u Ejubovim fantazmama doživljava, paradoksalno, umnažanje²⁴ te ga progoni poput fantomske boli.

Bio je to grad kojeg je poznao. Prepoznao. Bar tako mu se činilo dok je, više u svijesti nego pogledom, prepoznao izobličeni pješćani zamak čije je zidine tako dugo i pažljivo razgledao prije nekoliko dana. Tu sam možda živio nekad, pomislio je tad. Zamak iz djetinjstva. Zamak u kojem se nešto dogodilo. Nešto toliko poznato ali skriveno u sjećanju, nešto čega njegova misao odbija da se sjeti. (Horozović 2005: 10)

Fragmenti romana navedeni u ovom dijelu mogu se razumijevati iz kursa egzila i egzilanta, kome se “i novo i staro okruženje živopisno, aktualno, događaju zajedno kontrapunktski” (Said 2000: 191). Uvođenjem figure i toposa zamka u narativ, prošlost data u nagovještajima anticipira razrješenje Ejubova bola i progona. A ulazak u prostore sjećanja i, još važnije, boravak u njima Ejubu otvara put kako bi iz *nemjesta* stupio u *mjesto*, mjesto čija je forma samo to sjećanje:

Strah od večernje ulice je zapravo jednostavan, sjeti se on. I u njegovom gradu postoji slična. U svakom gradu na svijetu postoji takva neka ulica u kojoj je srce grada. I sve su one slične. Kao što je jedno srce slično

²⁴ Primijetimo kako ovaj princip dijalogizira s jednim od modaliteta realistične simulacije, beskonačnošću viđenja, koji Baudrillard navodi u knjizi *Simbolička razmjena i smrt*: “sve igre udvajanja i udvostručavanja objekta u njegovim detaljima. To umnožavanje se prikazuje kao dubina, pa čak i kao poseban kritički metajezik, što je bez sumnje bilo tačno kada se radilo o refleksivnoj konfiguraciji znaka, dijalektici ogleдалa. Od sada, međutim, to beskonačno prelamanje je samo drugi vid serijalnosti: stvarno se tu više ne odražava, ono involuira sve dok u potpunosti ne izgubi svoju snagu” (Bodrijar 1991: 32). Ejub će upravo kroz taj pristup raditi makete brodova i gradova.

*drugom. (...) Sad je opet bio u toj istoj ulici. Opet je bio na korzu rodno-
ga grada. Na pustom korzu. Svi ljudi koje je ikad poznavao koračali su
tom ulicom.* (Horozović 2005: 34)

Identificiranje svijeta je beskorisno, piše Jean Baudrillard. “Ni sopstveno lice ne možemo da identifikujemo, jer mu je simetrija izmenjena ogledalom. Videti ga kakvo jeste bila bi ludost, jer više sami sebi ne bismo bili nimalo skriveni, te bi nas uništila prozirnost. (...) Na sreću, objekti koji nam se pojavljuju uvek su već iščezli. (...) Na sreću, živimo po modelu jedne životne iluzije, po modelu jednog odsustva, nereálnosti, jedne ne-neposrednosti stvari. (...) Na sreću, ništa nije samo sebi prezentno niti identično. Na sreću, realnost se ne događa” (Bodrijar 1998: 17). Pojam privida, igre, himbe, opetovano se spominje, znakovito propituje i komentira u narativu, potcrtavajući i na taj način svoju autoreferencijalnost. “*On živi u samim prividima*”, reći će Eva Gerdi o Ejubu. “*Zlo koje mu se dogodilo, zlo od kojeg bježi, ispunilo mu je zbilju u kojoj se on zbog toga više ne može snaći.*” “*Život je privid*”, odgovorit će joj Gerda (usp. Horozović 2003: 58).

2.3. (Nepouzđani) svjedok

Karakter glavnog lika kao i njegovo funkcioniranje u romanu determinirani su paradoksalnom podvojenošću. On je, s jedne strane, predstavljen kao čovjek bez prošlosti, lišen rodnog grada, porodice, čovjek bez zemlje i pripadnosti. Tako se u ovom romanu “postratna bosanska priča o bezdomnosti, i bezzavičajnosti, tj. protjeranosti i postratnom šoku pretvara u metonimijski znak koji sugerira stanje identiteta bosanskog društva i čovjeka” (Kazaz 2003: 226). S druge strane, duboko je obilježen prošlošću, sudarom krvave historije i rata s njegovom sudbinom. Bez njegove prošlosti što ga proganja i od njega, simultano, bježi, uostalom, ne bi bilo ni ove priče.

Ejub je u konstantnom stanju bijega, počevši od traumatskog događaja što izbiva iz ulančavanja u narativnu memoriju, čime je determiniran njegov PTSP, do konkretnog bijega od zločinaca i njihovih zvjerstava. Taj bijeg ne završava Ejubovim dolaskom u Dansku, budući da navješćenje i iščekivanje dolaska progonitelja produžava atmosferu tjeskobe, straha, ponovne realizacije “suviška” sudbine. “Tjeskoba je ono što ne vara” (Lacan 1986: 47), dakle u njoj se nazire, odnosno krije srž, značenje, istina, u ovom slučaju njom se i anticipira neizbježno. Atmosfera romana, dakle, zaogrnutu je neizvjesnošću, zebnjom, iščekivanjem, zloslutnošću, prijetnjom, enigmom i tajnom o nekome / nekome što / ko vrebava u neposrednoj kako vremenskoj tako i prostornoj

blizini, a najaktivnije se očituje i prebiva, jasno je, u Ejubovoj traumi. “Nesvjesno nam se najprije očituje kao nešto što je u iščekivanju, u zraku, rekao bih, kao ne-rođeno. Nije čudno što potiskivanje tu nešto izručuje. To je odnos vršiteljice pobačaja prema limbu. Ovu dimenziju treba zasigurno evocirati u registru koji niti je išta irealno, niti de-realno, već nerealizirano” (Lacan 1986: 29). Uspostavljajući oprečne odnose i napetost između svjesnog i nesvjesnog, verbalnog i neverbalnog, latentnog i manifestnog, između sna i jave, dvaju realiteta, Bosne i Danske, prošlosti i sadašnjosti, Horzović kreira atmosferu jeze²⁵, koja se ovaploćuje u elementima horora, a stavljajući u centar pripovijesti enigmnu kodiranu imenom Barda, roman inkorporira elemente kriminalističkog romana²⁶. Na koncu romana suočavamo se s razrješenjem tog neutvrđenog “entiteta prijetnje”. Krećući se ka kraju, slijedeći premisu sheme kriminalističkog romana, čitatelj dolazi do početka romana, do spoznaje o ishodištu i kauzalnosti fabularnog toka, koji inkorporira elemente zločina, bijega, potrage, sučeljavanja i osvete. Bitno je napomenuti da se splet događaja što se odvijaju u zamku konstruira na zamagljenoj granici stravičnosti,

²⁵ “Za Foucaulta je čudovišnost drugost koja potkopava svaki koncept čovjeka kao jedinstvenog, spoznajnog bića. Čudovišnost je u tom smislu samo određeni prostor koji se neprestano ispunjava, kategorija koja je zapravo prazna. Foucault neprestano pokazuje da se oblici čudovišnosti zapravo reverzibilno mijenjaju uporedo s promjenama u spoznajnom postupku. (...) Ako čudovišta koja vrebaju neprestano mijenjaju svoj oblik, tada se i oblici spoznaje neprestano pokazuju čudovišnim” (Gibson 2002: 64). Atmosfera jeze praćena enigmom i mističnošću upravo počiva na praznini, odsutnosti utvrđljivih činjenica, znanja, neprikošnosti istine, pouzdanosti svjedoka i njegova svjedočenja, vjere u sopstveno sjećanje / priču. Zbog toga je na simboličkom nivou sve podložno udvajanju, metamorfozi; mijenjaju se imena brodova, luke u koje oni ulaze, lica i maske prijetnje, njihova imena (Kasim ili Polonius Lemur ili William Shakespeare), umnažaju se ulice, paradoksalno, iz svoje izbrisanosti i slično.

²⁶ Ejubova ospesivna aktivnost praćenja brodskih dnevnika s ciljem ulaska u trag brodu što nosi ime Williama Shakespearea ne predstavlja samo odraz repetitivnog intruzivnog zaposjedanja PTSP-a njegovim mislima. Njegovo minuciozno i kontinuirano istraživanje datuma i mjesta (luka) odvodi ga u izoliranost (kakvu PTSP i pretpostavlja) specifičnog tjeskobnog svijeta i atmosfere, no ono će rezultirati i realiziranjem pseudodetektivske radnje / istrage. Elementi narativa u kojima Ejub otkriva ubistvo na brodu, slučaj dva leša u luci na Malti, potom pokušaj Ejubova ubistva automobilom, usljed čega njegov pas, spašavajući ga, i nastrada, Ejubovo pamćenje tablica automobila i davanje informacija / tragova policiji, čine da glavni protagonist u narativu figurira i kao dvostruka žrtva, istražitelj i pomoćnik u rješavanju višestrukih zločina i hvatanju kriminalca. Priča o historijskim razmjerima velikog zločina nad Bošnjacima za vrijeme Agresije nad BiH isprepliće se s elementima fabule kriminalističkog romana. Zajednički im je korijen, dakako, u Bosni, u zlu, u ratu, u čovjeku što pobija svake postulate humanosti.

tragičnosti, groteske i akcije, a njegova atmosfera počiva na prividnoj nemotiviranosti, stihijskom razvoju i iznenadnom obratu. U većem dijelu narativa, glavni lik je taj koji ne može identificirati svijet, dvoji o prirodi pojava i svojih sjećanja, doživljavajući ih nadrealnim ili fantastičnim. Čitatelju je, opet, jasna smjena ovih oprečnih elemenata kao i modusi njihovim operiranjem, budući da okvir Ejubova PTSP-a predstavlja matricu unutar koje se razumijevaju pojave i događaji. U navedenom se ogleđa prisustvo liminalnog tipa fantastike u narativu (usp. Mendlesohn 2008: 182). Već smo spomenuli kako narator, zahvaljujući dvama fabularnim tokovima, događaje predočava u balansu, gdje nijedan od realiteta ne preuzima primat nad drugim. Odnosno, koliko god se intruzivne misli, slike i osjećaji repetitivno vraćali i opsjedali Ejuba, njihova protivteža jeste konkretiziran topos Danske i kontekst likova koji okružuju Ejuba. Međutim, i čitatelj, i pripovjedač, i lik ostaju u nedoumici glede prirode događaja u zamku i Poloniusova mučenja Ejuba i Gerde. U toj neodlučnosti kulminiraju jeza, strah i horor – da bi, potom, uslijedila katarza kroz Ejubovo veliko emotivno, duhovno i psihičko pregnuće. Nadaje se pitanje da li su događaji stvarni ili su produkt narativnog učinka rada Ejubovih mehanizama sjećanja i suočenja s traumom.

Ti ne postojiš! Ovo je san! Dovoljno je da otvorim oči i ti ćeš nestati...
(Horozović 2003: 164)

Ovim se scenama potvrđuje Horozovićeva primjena postupka u kojem “realno podržava fantazam, fantazam štiti realno” (Lacan 1986: 47). Uostalom, već smo zaključili kako taj princip izmjene i razmjene jeste jedini modus Ejubova opstojanja u tekstu. U knjizi *Fantasy: The Literature of Subversion* autorica Rosemary Jackson tvrdi kako fantastična književnost narušavajući dominantna razumijevanja svijeta prijeti subverzijom (da preokrene, uznemiri, podriva) normativnim pravilima i konvencijama. Ipak, to samo po sebi ne predstavlja subverzivnu aktivnost, nastavlja autorica, objašnjavajući da bi bilo naivno izjednačiti fantastiku s anarhijskim ili revolucionarnim pristupima. Pa ipak, ona ometa umjetničko predstavljanje i književnu reprodukciju “realnog” (Jackson 2009: 8). Učinak izmjene i intersekcije dvaju realiteta u analiziranom narativu omogućavaju drugačiji pristup razumijevanju žrtvi rata i logorskog mučenja, muškarcu oboljelom od PTSP-a kao kontrarnarativu²⁷. Pojava

²⁷ Jurica Pavičić akcentira tumačenje fantastike Rosemary Jackson kao “onog što je bilo utišano, učinjeno nevidljivim, pokriveno i učinjeno ‘odsutnim’” (Jackson, prema Pavičić 2000: 43). U smislu detabuizacije PTSP-a kao primjetno prisutnog i rasprostranjenog, no ne i adekvatno tretiranog i sistematizirano praćenog poremećaja u bh. postkonfliktnom društvu,

i zaposjedanje intruzivnih misli, slika i osjećanja podudaraju se s principom funkcioniranja intruzivne fantastike²⁸. “Putanja fantastike invazije je jednostavna: svijet je razbijen upadom koji remeti normalnost a s kojim se mora pregovarati ili ga se mora poraziti, poslati ga tamo odakle je došao ili se mora iskontrolirati” (Mendlesohn 2008: 114). Ejub će to doista učiniti pobjeđujući u gotovo pa alegorijskoj borbi s Poloniusom te šaljući svog progonitelja u zatvor. Pravda, mogli bismo reći i pobjeda, ovaplotile su se u obje realnosti simultano. Nakon prve intersekcije jukstaponiranih realiteta, u “epizodi u zamku”, dolazi do disolviranja “intruzivnog realiteta”. Ovim činom Ejub simbolično iz pozicije poraženog prelazi na poziciju pobjednika. Time se zaokružuje i decidno potvrđuje fiktivnost njega kao lika u odnosu na iskustvo pojedinca s PTSP-om u vantekstualnoj svakodnevici.

U identitet glavnog protagonista integrirana je i pozicija svjedoka, i to “kruskog svjedoka” (Horozović 2003: 175) protiv ratnog zločinca i njegova mučenika. Ukoliko u socijalnom okruženju u koje je apriorno izmješten kao egzilant²⁹ mora hiniti svoj identitet – pritom sam gubi pojam o tom identitetu, koji mu se javlja tek u fragmentima sjećanja, u nekoherentnim krhotinama prošlosti – njegova se potraga za onom Ricoeurovom “istosti” umnogome usložnjava i osujećuje. Ejub je *haški, zaštićeni* svjedok³⁰ (usp. Horozović 2003:

ali i destigmatizacije oboljelih od njega, razvidno je kako se žanrovski okvir (ili žanrovska ograda) fantastike ili fantastičnog u razmatranom narativu ukazuje kao sredstvo za kojim se poseže kako bi se demistificirala i artikulirala “mjesta šutnje”, vrste i razmjeri individualne traume unutar velike kolektivne i kulturne traume. Renate Lachmann istaći će kako “(...) fantastika s jedne strane priziva zaboravljene ili tabuizirane, potisnute alternative ili one koje još uvijek ne pripadaju općem znanju, a s druge predočuje ono što se još nikada nije dogodilo, ona može sučeliti kulturu (arheološki) s njenim zaboravom ili (futurološki) s njenim ‘još-ne-stvarnostima’” (Lachmann 2002: 16).

²⁸ Drugim riječima, fantastike *invazije* ili *upada*, kako terminologiju Farah Mendlesohn prevodi i našem jeziku prilagođava književna teoretičarka i profesorica Andrea Lešić (usp. Lešić 2023: 106).

²⁹ Kontekst egzila korespondira i rezonira sa složenošću Ejubova egzistiranja u vlastitom tijelu i umu. Egzil potcrtava i akcentira karakteristike njegova PTSP-a. “Egzil nikada nije stanje zadovoljstva, smirenosti ili sigurnosti. Izgnanstvo je, prema riječima Wallacea Stevensa, ‘um zime’ u kojem su patos ljeta i jeseni, koliko i potencijal proljeća, nadohvat ruke ali nedostižni. Možda je ovo drugi način da se kaže kako se život u egzilu kreće prema drugačijem kalendaru, te je manje određen po sezonama i ustaljen nego život kod kuće. Egzil je život koji se vodi izvan uobičajenog reda. On je nomadski, decentriran, kontrapunktski; ali čim se čovjek navikne na njega, njegova uznemirujuća sila iznova izbija” (Said 2000: 191).

³⁰ Objе ove odrednice izrazito su važne za razumijevanje ironijskog otklona autora spram lika i njegovoj poziciji unutar teksta. Pridjev “haški” govori o stepenu odgovornosti ali i razmjeru zločina o kojem se treba svjedočiti. “Zaštićeni” se vezuje za atmosferu straha i jeze, jer

148) – taj segment njegova identiteta u javnosti, dakle, mora biti skriven, čime se uvjetuje dodatno “maskiranje”, distanciranje i podvajanje lika koji je već lišen čvrstih odrednica identiteta. Pitanje njegova identiteta stoga je dvostruko usložnjeno kao i njegova (ne)mogućnost artikuliranja ratnog traumatskog iskustva, koje, doznajemo, mora biti izrečeno ne samo u svrhu njegova izlječenja od PTSP-a već i u svrhu borbe za istinu. Imperativ svjedočenja nametnut mu je izvana, dok iznutra on ne umije pouzdano (sebi) posvjedočiti ni o sebi ni o svijetu. Ali ta moralna i etička odgovornost što mu je pozicija krunskog svjedoka nameće Ejubu pruža priliku za pronalazak vlastite svrhovitosti te aktivnog djelovanja koje bi se suprotstavilo njegovoj dominantnoj nedjelatnosti, budući da u većini narativa on nijednom svojom akcijom nije sposoban da utječe na svoju sudbinu (ono što bi se nazvalo nizom slučajnosti u čijim je trenucima aktualizacijâ bio lišen mogućnosti djelanja i odlučivanja o vlastitoj egzistenciji). Proces svjedočenja, koliko god se doimao paradoksalnim s obzirom na Ejubovo traumatsko sjećanje i forme amnezije, koliko god ga dodatno zakriljivao, toliko mu otvara put za odbacivanje “maske”, odnosno i razrješenje traume. Tako se u ovom dijelu narativa hermetični i ciklični svijet traumatskog sjećanja i borbe za vlastito preživljavanje otvara ka univerzalnim etičkim dimenzijama borbe za istinu. Od unutrašnjih autokonfrontacija prelazi se ka konfrontiranju zlu i zločincu, a narativ se otvara od individualnog ka kolektivnom rakursu.³¹

Trenutak kulminacije ispriповijedanih događaja jeste onaj u kom Ejubov zaštićeni identitet biva razotkriven, on tek tada, u epizodi mučenja u zamku, ostvaruje mogućnost da se suoči, simbolično, istodobno sa svojim progoniteljem i mučiteljem i sa samim sobom. Da osvijesti i prihvati traumatično iskustvo rata. “*Ejube, prijatelju naš, pogledaj u sebe i naći ćeš odgovor.*” Ovu misao reći će mu Sofar odmah nakon što je Ejub savladao Kasima Lemura, u dijelu u kome s Bilbadom, Elifazom i Sofarom razgovara o zamku i

Ejub je samo nominalno, no ne i suštastveno zaštićen, kako u svojim sjećanjima, snovima i budnim snovima tako i na javi, gdje predosjećâ živo i blisko prisustvo prijetnje i zla.

³¹ U sličnom će ključu i Enver Kazaz pročitati finale romana objašnjavajući kako ono “donosi semantički kontrapunkt u koje se Ejub spasava zločinca, pri čemu se i Horozovičev junak mijenja. Naime, on iz pasivne pozicije *asocijativnog mišljenja* prelazi u konkretnu akciju. Ako je u prvom dijelu romana izgubljen u *razmišljanju*, gdje je razmišljanje obilježeno neprestanom frustracijom sjećanja na proživljeno stravično iskustvo, u finalu romana Ejubu ne ostaje ništa drugo do akcije. Na toj osnovi on ponavlja model hamletovske egzistencije. On je, kao i Hamlet, žrtva svijeta kao tvornice užasa, pritom žrtva zarobljena mišljenjem, da bi nakon razrješenja dileme postao čovjekom koji, odbranom vlastitog života, brani, zavravo, ljudsku suštinu i univerzalni smisao” (Kazaz 2003: 227).

Shakespeareu, brodu, glumcima i tragediji³² (usp. Horozović 2003: 168). Po završetku stravičnih dešavanja u zamku, policija, hapseći Ejuba, pretpostavlja kako je on Polonius³³. U tom se trenutku događa spajanje, udvajanje ali i dokidanje odnosa između figura mučenika i mučitelja, žrtve i zločinca.

Himba. Sve je himba. U svemu što mi se događa ima nešto prijetvorno. I kad vidim sebe kao drugog, znam da je to igra. Ukoliko onaj drugi misli moje misli, ko sam onda ja? A, ukoliko sam ja – ja, ko je zaista onaj drugi? Himba je ovladala mnome, ali i onim drugim. Himba je ovladala čitavim svijetom.

Vi ste gospodin Polonius? – zapitao je policajac koji je spretno uhvatio Ejuba i stavio mu lisice.

Ejub se zbunio. Nije znao šta da kaže. Bojao se policajca pogledati u lice. Ko zna zašto, sve mu je ličilo na šalu.

Bit će da jesam. Ne znam ni ja više šta sam – govorio je obraćajući se svima prije negoli policajcu. (Horozović 2003: 169)

Na tragu Ejubove spontane potrebe za materijaliziranjem ili činjenjem vidljivim onog što je zarobljeno ili izgubljeno u sjećanju kroz forme maketa brodova i kulisa gradova, možemo razumijevati i uprizorenje njegova višestrukog sučeljenja u zamku – tamnici svojih misli i osjećanja kao metafori

³² Posebna razina fantastičnog u narativu uspostavlja se intertekstualnim vezama, odnosno inkorporiranjem imena, likova i događaja iz historije, religije i književnosti u narativ. Razgovor koji vode Elifaz, Bilbad i Sofar komentar su na idejne aspekte romana te su njihovih glasovi u funkciji Ejubove spoznaje.

³³ “*Niko ne prepoznaje ni samog sebe u vlastitom imenu*” (Horozović 2002: 115), konstatirat će Ejub. Problem imenovanja i identifikacije inkorporiran je u složena identitarna trvenja i lutanja likova u romanu, uslovljavajući kako estetske tako i etičke odlike narativa. Polonius preuzima indetitet Kasima Lemura, zločinac stavlja krinku žrtve. Igra, himba i pričini, iako doprinose realizaciji posebnih ludičkih aspekata teksta, ipak se demistificiraju razotkrivajući se u svojoj dispartnosti, opozitnosti i disonantnosti. Iz te vrste ambigvitnosti proizlazi Ejubov zazor i strah te atmosfera jeze i opasnosti. Brod i Bard, također po zvučnosti slični pojmovi, oba u Ejubovoj svijesti semantički kontaminirani i opterećeni historijom zločina i enigmom, prožimaju narativ akcentirajući Ejubovo opsesivno praćenje kretanja broda (i onog koji na njemu, izvjesno je, kao krinku nosi Bardovo ime) po svjetskim lukama u brodskim dnevnicima. Opsesija i preokupacija te vrste ispoljavanje su simptoma PTSP-a. Trauma “bježi” narativnoj memoriji i verbalizaciji te je artikulacija preorijentira na posredno simboličko-estetsko komuniciranje (još jedan vid ispoljavanja opsesivnosti kao simptoma PTSP-a jeste Ejubovo kreiranje maketa), koje je, u konačnici, i samo nenarativno i sporadično pa je prije reflektiranje rada traumatskog sjećanja u pojavnost. Tako trauma operira po principu “Ono što se ne može identifikovati ne može se ni imenovati” (Hall 2001: 147), što će se u narativu ovaplotiti kroz prisustvo enigme.

same traume. Njegov i Gerdin ulazak u zamak te potom simboličan silazak mračnim stubištem u podrum put su izvana ka unutra, s margine ka centru, iz nemjesta u mjesto. Zamak funkcionira kao svojevrsan portal nužan za ulazak likova u zaseban nadrealni svijet koji dovodi u pitanje prirodu realnosti i istina, čime narativ dobija naznake prisustva imerzivne fantastike (usp. Mendlesohn 2008).³⁴ Taj specifičan topos figurira kao prostor Ejubove podsvijesti ili nesvjesnog u kom prebivaju traume, poniženja i potiskivane boli. Ova epizoda, razumijevana kao konačno suočenje centralnog lika sa samim sobom, podrazumijeva dokidanje obrasca bijega i okončavanje modusa egzistencije u konstantnoj neizvjesnosti, neidentitarnosti, na nemjestu i u strahu. Zahvaljujući događajima iz zamka, Ejub otkriva da sve vrijeme bježi od samog sebe i da je jedina mogućnost pronalaska sopstva osujećenje tog sopstvenog bijega. Košmarna logika snova što u većoj ili manjoj mjeri prožima narativ u cjelini, u ovom njegovom dijelu realizira se u svome punom potencijalu generirajući atmosferu jeze i specifičnu grotesknost.

Glavni se lik, ujedno, mora suočiti i s mogućnošću novog gubitka, ponovnog gubitka uporišnih tačaka, čitanih prvenstveno kroz osjećaj naklonosti prema liku Gerde, kako bi osvojio pravo za povratak u život i povratak životu. U cilju realizacije spomenutog, Ejub mora dopustiti sebi da osjeća – da njegova zatumljenja, disocirana i potisnuta bol ispliva na površinu, da pronade “emocionalni dio sjećanja”, jer tek kada je sjećanje popraćeno emocijama, ono postaje cjelovitim i zaokruženim (usp. Van der Kolk – Van der Hart 1995: 162). Kroz navedeno uviđamo na koji način trauma na emotivnoj razini rezonira s trenutnim – PTSP – stanjem individue, budući da se ego u traumi disocira upravo kako bi sam sebe zaštitio od prejakih, devastirajućih emocija te se podesio na “modus preživljavanja”.

Prije kulminacije i raspleta događaja u zamku, Polonius će, pokazujući Ejubu i Gerdi sprave u sobi za mučenje, objasniti kako su većinu tih sprava načinili sami robijaši, navješćujući i u priču prizivajući fenomen užitka u mučenju³⁵. Opetovani obrazac, repetitivnost traumatskog sjećanja, rezultira

³⁴ Budući da će kraj narativa iskristalizirati i razjasniti ontološki i hronološki status događaja u zamku, u cjelini romana, te događaje, pak, možemo razumijevati kao još jednu od epizoda prisustva elemenata *fantastike invazije*.

³⁵ Da bi se jasnije kontekstualizirala ova tvrdnja, ovdje je nužno pozvati se na Žižekovo tumačenje Lacanove psihoanalize. “Lacanovski naziv za iskonske ‘strastvene vezanosti’ na kojima počiva sama konzistentnost subjektova bića jest, dakako, temeljna fantazma. ‘Vezanost za subjektivizaciju’ konstitutivna za subjekt; otud nije drugo do prvobitni ‘mazo-histički’ prizor u kojemu subjekt ‘čini/vidi sebe kako pati’, to jest uzima na sebe doulew’ d’exister te tako pruža minimum potpore svome biću. (...) Ta temeljna fantazma potpuno je

saživljenjem sa svojom patnjom, koja na koncu postaje ključna (možda čak i isključiva, jedina) identitarna odrednica i karakteristika – istovjetno i simultano izvor boli i užitka, tačka u kojoj se samopotvrđuje smisao egzistencije, ali i očituje heideggerovski “bitak-ka-smrti”. Dokinuti taj začarani krug predstavlja dodatni identitarni lom, jer odustati od boli / užitka znači sagledati sebe iz novog ugla, potražiti novi smisao, suštinski propitati svoj bitak i bit. Ejub nužno mora pogledati sebe izvana u odnosu na trenutak nastanka traume, inkorporirajući u tu perspektivu temporalnost, protok i odmak vremena, sadašnji trenutak i nove okolnosti / kontekste. Načiniti i osvijestiti, dakle, vremensko-prostornu distancu spram traumatskog događaja, za njega znači prihvatiti prošlost i sebe u njoj, no i dopustiti sadašnjosti da se u njoj potvrdi kao neko drugi u odnosu na ono što mu je činom mučeništva nametnutno, a od čega se disocirao.

U segmentu romana koji slijedi poslije predstavljanja Poloniusa / Kasima Lemura i početka mučenja u zamku, anahronijom se umeće fragment u kojem se direktno i živo opisuje Ejubovo logoraško iskustvo, premlaćivanje praćeno dodatnim poniženjem grupnog uriniranja po njegovim otvorenim ranama. U posljednjim dijelovima narativa razotkriva se kako zločin u zamku nije zaista realiziran i da je zločinac u bijegu ili Ejubova uhoda – “Shakespeare” – osujećen u svom naumu, odnosno uhapšen zahvaljujući Ejubovu predosjećaju, pomnom zamjećivanju i informacijama koje je davao Evi i policiji. Jasno je da je njegovo unutarne suočenje sa samim sobom rezultiralo akcijom ka vani, čime se ukazuje na njegovo vraćanje života u vlastite ruke. Ali realizirana jeste priča o traumatskom događaju, odnosno on je konačno nedvojbeno i decidno integriran u narativ, samim time u Ejubovu narativnu memoriju. Osvrnemo li se na Janetov zaključak da traumatsko sjećanje ovisi o stanju te je stoga nužno osobu pogođenu PTSP-om vratiti u stanje u kom se trauma kreirala kako bi se stvorili uvjeti da se disocirana memorija prošlosti integrira u značenjske sheme (usp. Van der Kolk – Van der Hart 1995: 175), zaključit ćemo kako je epizoda iz zamka krucijalni dio narativa u kom se košmar prevodi u javu, trauma u riječi, fantastično u zbilju, nelinearno u linearno, kontingencija u kauzalnost, a napose strah i enigma u spoznaju. Razrješenje narativnih čvoro paralelno prati Ejubovo izlječenje.

inter-pasivna: u njoj se uprizoruje scena pasivnog trpljenja (subjekcije) koja istodobno održava i ugrožava subjektivno biće – koja održava to biće samo ukoliko ostaje isključena (prvobitno potisnuta)” (Žižek 2006: 232).

*Zašto misliš da možeš nešto učiniti, plastični čovječe? Umjesto slomljenih rebara, ugradili su ti plastiku. Možda ti je i srce sad od plastike... Ti si samo **znak** i nikad se nećeš probuditi.* (Horozović 2003: 164)

Polonius, čitajući dakle metaforički i na simboličkom nivou izjednačavanja i sraza njihovih dvaju svijesti / perspektiva, dehumanizira Ejuba na način da artikulira njegove trajne ne-ljudskosti. Svodi ga s jedne strane na lutku, a s druge na znak u koji je upisana njegova trauma, reduciranost i dokinutost identiteta sa značenja na znak. Navedeno korespondira s već objašnjenim simboličkim potencijalom “protjerivanja identiteta” urezivanjem križa na Ejubove grudi. Ova podvojenost ili himbenost pravih namjera ili, pak, zamagljivanje njihove prirode i događaja što imaju uslijediti komentira se i u tekstu upotrebom riječi “igra”.

Gerda nije ništa shvaćala. Bila je posve odsutna.

*Polonius Lemur se više **nije igrao**. Ili je tek **započinjao svoju strašnu igru**. Njegova napetost je iščezla istog onog trenutka kada je uspio privezati Ejuba.*

Hinjeno ljubazno je uzeo Gerdu ispod ruke i poveo je do jedne sprave za mučenje. (Horozović 2003: 156)

Sam Ejub ne uspijeva razaznati pravi smisao akcija, tek kada biva uhvaćen u zamku i počinje osjećati bol, dakle, stvarne posljedice na svome tijelu, razumijeva pomno planirani zli plan njegova mučitelja i progonitelja. Osjećaj užitka u anticipiranom rekreiranju kazne i mučeništva, prisutan je u Gerdinu liku³⁶ i ponašanju unutar zamka. Dodatni kvalitet koji je veže za Ejuba jeste specifičnost njezina sudbinskog usuda – iskustvo gubitka, izdaje, raspada porodice, bolesti. Zahvaljujući ovako postavljenom odnosu paralelizma ili uzajamnog komentiranja ovih dvaju likova omogućen je međusobni pristup u okvire njihove intime, osjećanja, života. Spomenute scene teže reinkarnirati prošlost torture produbljujući je i dodatnim mučenjem Gerde.

“Prema Derridi čudovišno je figura našeg boravka na pragu” (Gibson 2002: 68). Upravo tom odrednicom “na pragu” može se najjasnije determinirati pozicioniranje i kretanje glavnog junaka u romanu. U Ejubovu je liku upisan fenomen čudovišnosti, koji se realizira već u rascjepu percepcije njegova odnosa spram samoga sebe. Ejub tako u sebi inkorporira sopstvenu čudovišnu

³⁶ *Nježno joj je stavio palčeve u otvore gvozdenog čudovišta koje se izgleda stoljećima samo time hranilo. Gerda je pokorno ispružila ruke. Za trenutak je zatvorila oči i sa čudnim uživanjem dotakla ledene prste metala.* (Horozović 2003: 156)

drugost, budući da se njegov ego od njega odvaja u traumatskom lomu pa muškarcu svedenog na bivšeg mučenika iz logora ne uspijeva (ili ne želi?) identificirati kao sopstvo. Također, Eva otkrivši urezani križ na njegovim prsima i stomaku, suočava se neposredno s tom čudovišnošću te svjedočeći joj preko znaka na tijelu (traga torture u kojem se sabira mržnja ne samo prema čovjeku već i etniji, vjeri; znaka sile i nadmoći) instinktivno reagira strahom, a potom sažaljenjem. Ona otkrivši taj znak, zapravo pristupa vanjskoj manifestaciji unutarnjih Ejubovih svjetova patnje i boli – njegovoj prošlosti – te ujedno svjedoči zlu sistema i pojedinaca u njemu koji su Ejuba mučili, izivljavali se na njemu nadzirući i kažnjavajući njegovo tijelo kroz posebnu vrstu “militarnog discipliniranja”. U Evinu ophođenju, možda bi bilo preciznije reći u njenoj poziciji spram Ejuba, posebice to izbija na površinu postajući manifestno u njihovu odnosu, u trenutku njihova ljubavnog čina kada se ona suočava s ožiljkom u formi križa na Ejubovu tijelu. Eva čak verbalizira svoje sažaljenje nad njegovom sudbinom, no ujedno i žaljenje zbog prekoračenja granica intimnog prostora i slobode kojom je sebi dala za pravo da se “nametne” nad njegovim tijelom. Eva iskazuje i čuđenje govoreći da je, dakako, znala kako je mučen, ali da nije raspolagala znanjima o razmjerima tog zlostavljanja i njegovih posljedica – tragova. Za Foucaulta se ljudsko ne da razlučiti od čudovišnog, jer oni međusobno razmjenjuju maske pa za njegov ideja čudovišnog sadrži ideju ljudskog (usp. Gibson 2002: 64), stoga je srž Evine instinktivne reakcije, a potom i empatije, sadržana u spoznaji da je uzrok Ejubove patnje upravo drugo ljudsko biće.

3. ZAKLJUČAK

William Shakespeare u Dar es Salaamu poetsko-stilski, pa čak i žanrovski, naslanja se na Horozovićeve prethodne narative. Prilagođavajući svom estetskom senzibilitetu i umjetničkom izričaju prikazivanje izazovne ratne i postratne egzistencije, kako pojedinca tako i društva, Horozovićevo prepoznatljivo odstupanje i zaokret od mimetičkog i realističkog oblikovanja narativa ukazalo je čitateljstvu na nove pristupe narativiziranju rata te mu pružilo drugačije rakurse gledanja na širok spektar posljedica ratnih destrukcija. Konstruirajući identitet narativa na intimnoj historiji Ejubova logoraškog iskustva (“historiji bez mjesta”), na radu traumatskog sjećanja i procesima retraumatizacije i opetovanog zaposjedanja intruzivnih misli i slika centralnog protagonista, Horozović ovim romanom detabuizira fenomen PTSP-a unutar književnog diskursa. Subverzivni fantastični elementi inkorporirani u roman temeljno su u korelaciji sa specifičnim simptomatskim aktualizacijama traumatskog sjećanja i funkcioniranja “okidača” retraumatizacije, ontološke dvosmislenosti

zasnovane na narativnoj isprepletenosti halucinacija / sna i jave, kao i intertekstualnih / metatekstualnih referenci i priče o Ejubovu usudu. *William Shakespeare u Dar es Salaamu* podliježe tumačenju u ključu ratnih kontranarativa, budući da svojom kompozicijom podriva normativnost i dominacije racija naspram osjetilnog i emotivnog, kolektivnih istina / historija naspram pojedinačnog ljudskog iskustva / intimne historije proživljenog³⁷, potom predstavlja zaokret od velike ratne priče ne konstruirajući sliku ratnog heroja, već, naprotiv, bazirajući se na prikazivanje poniženog, oboljelog muškarca, prognanika lišenog čak i vlastitog identiteta. Zalazeći u prostore njegove nutrine i estetski ih istražujući ovaj narativ senzibilira čitatelja i nudi mu nove spoznajne aspekte o razmjerima ratne destrukcije sagleđane iz unutrašnje perspektive lika pogođenog PTSP-om. Složene i repetitivne konfrontacije unutar lika, njegove borbe s prošlošću koja je izvan domena narativne memorije, identitarni rasap utemeljen u traumi, a obnavljan u beskonačnoj petlji traumatskog sjećanja, kulminirat će aktivnim suočenjem glavnog lika sa svojom traumom i krvnikom, aktivnom promjenom unutar lika te posljedično mogućnošću integriranjem priče / prošlosti u svijest / narativ.

Sjećanje u ovom narativu predstavlja alat za mučenje, za produženje torture.³⁸ Trauma je zamrznuta, sveprisutna je te se iz nje ne može iskoračiti niti njeno prisustvo ostaviti po strani. “Rana koja boli” – trauma – ili ono što za PTSP postaje esencijalno sjećanje, statična je i rigidna slika / vrsta prošlosti koja se dinamično opetuje pod krinkom nikada završene sadašnjosti. Trauma otvara nove prostore narativizacije rata koji, smješteni u unutrašnjost lika (njegovu psihu, razotkrivajući intenzivna duhovna i emotivna iskustva), istovremeno postaju obrasci njegove izgradnje. Prostori nesvjesnog i sna u analiziranom se narativu javljaju kao zasebni toposi unutar kojih se trauma perpetuira, u kojima košmarna logika traumatičnog iskustva zahtijeva fantastične pristupe njegove aktualizacije i artikulacije, nudeći mogućnost žanrovske hibridnosti i raznolikosti. Estetska subverzivnost narativa u komunikaciji je s etičkim aspektima teksta. U ovome se romanu događa zaokret od imperativa svjedočenja ka imperativu sjećanja, iz kojeg proizlazi aporija zla. Ejubova priča može biti cjelovita tek kada on povrati kontrolu nad vlastitim sjećanjem

³⁷ Ovo se u kontekstu PTSP-a posebice naglašava pretpostavkom da događajna povijest nije relevantnija od prisjećajne (pri)povijesti, budući da jednako historijski kao i traumatski događaji podliježu interpretaciji u svijesti pojedinca, a potom i kolektiva.

³⁸ Sjećanje kao intimistički obrazac autentičnog potvrđivanja vlastitosti, pounutrašnjivanja egzistencijalnog iskustva, kao moćan alat samopotvrđivanja pripadnosti očuvanja kontinuiteta razvoja i ispoljavanja identiteta “izdaje” glavnog lika.

– otetim i raspolučenim sopstvom – kada, dakle, artikulira i integrira u memoriju učinjeno mu zlo i sebe kao žrtvu. U konačnici, Ejubov se PTSP razotkriva kao pseudoforma (ironični komentar) tragičke herojske krivice, kvazihamartije u postmodernom kontekstu, u kojem, zbog nepostojanja sveopćeg konsenzusa o univerzalnim pitanjima humanosti i decidne distinkcije između dobra i zla, ni tragedija kao forma, ni heroj, u idejnom smislu, ne mogu egzistirati.

IZVOR

Horozović, Irfan (2003), *William Shakespeare u Dar es Salaamu*, Šahpinpašić, Sarajevo

LITERATURA

APA (2014), “Understanding the Impact of Trauma”, *Substance Abuse and Mental Health Services Administration. Trauma-Informed Care in Behavioral Health Services. Treatment Improvement Protocol (TIP) Series 57*. HHS Publication No. (SMA) 13-4801, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Rockville, MD

Assmann, Jan (2005), “Katastrofa zaborava. Deuteronomij kao paradigma. Kulturalne mnemotehnike” U: *Razlika / Difference*, br. 10/11, Društvo za književna i kulturna istraživanja, Tuzla

Augé, Marc (2001), *Nemjesta*, Biblioteka Psefizma, Zagreb

Bajramović. Muris (2010), *Bosanskohercegovačka metaproza*, Bookline, Sarajevo

Beganović, Davor (2004), “Strukture prepoznavanja u prozi Irfana Horozovića”, *Novi izraz*, PEN Centar, Sarajevo

Beganović, Davor (2014), “Jezik, povijest, geografija. Egzil i emigracija u postjugoslavenskim književnostima”, U: *Sarajevske sveske* 45-46, Media Centar, Sarajevo

Bible, Job 1. Dostupno na: <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Job%201&version=NIV>.

Bodrijar, Žan (1998), *Savršen zločin*, Beogradski krug, Beograd

Bodrijar, Žan (1991), *Simbolička razmena i smrt*, Dečje novine, Beograd

Caruth, Cathy (1995), *Trauma: Explorations in Memory*, The John Hopkins University Press, Baltimore – London

Ćurković, Jasna (2009), “Identitet hrvatskog veterana u tjesnacu krivnje i bolnog sjećanja: Interdisciplinarni pristup PTSP-u kao uvod u teološku raspravu”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 79, No. 2, Sveučilište u Zagrebu Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb

Dizdarević, Emina, Grebo, Lamija (2023), PTSP u BiH. Dostupno na: <https://detektor.ba/2023/02/23/ptsp-u-bih/> [15. 7. 2024]

- Džafić, Šcherzada (2020), "Narratives to Fight Trauma – Post-Yugoslav Society in the Thired Space", *Trauma – Generationen – Erzahlen*, Martin-Luther Univesitat Halle-Wittenberg, 455-468.
- Džafić, Šcherzada (2019), *Post/modernistička poetika Irfana Horozovića*, Centar Samouprava, Sarajevo
- Gibson, Andrew (2002), "Pripovijedanje i čudovišnost. U: Politika i etika pripovijedanja", Uredio: Vladimir Biti, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Hall, Stuart (2001), "Kome treba identitet?", *Reč*, 64/10, Beograd
- Jackson, Rosemary (2009/1981), *Fantasy: The Literature of Subversion*, Routledge, London – New York
- Jawoszek-Gozdziak, Agata (2021), "Poetika traume ili prepričavanje nemogućeg. Književne strategije posttraumatskih narativa u romanima i kratkim pričama Bekima Sejranovića", *Pismo* 19, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Kazaz, Enver (2001), "Romaneski labirint Irfana Horozovića", *Novi izraz* 10-11, PEN Centar, Sarajevo
- Kazaz, Enver (2003), "Svijet kao tvornica užasa", *Novi izraz* 21, PEN Centar, Sarajevo
- Lacan, Jacques (1986), *XI seminar. Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Naprijed, Zagreb
- Lachmann, Renate (2002), *Phantasia / Memoria / Rhetorica*, Matica Hrvatska, Zagreb
- Lešić, Andrea (2023), *Popularni žnrovi i alternativni svjetovi: Atwood, Le Guin, Byatt*, University Press, Sarajevo
- Lupić, Ivan (2008), "'Must I remember?': Hamlet, Memory and Shakespearian Trauma", *Shakespeare in Europe History and Memory*, Jagiellonian University, Krakow
- Mandić, Nikola (1993), "Posttraumatski stresni poremećaj", *Medicinski vjesnik* 25/1–2, Znanstvena jedinica za kliničko-medicinska istraživanja, Klinička bolnica Osijek, Osijek
- Marjanić, Suzana (2011), "Komentar. U: Biti, O. Rasprava. "Kamo s tijelom?". Etnološka tribina 41, Institut za entnologiju i folkloristiku, Zagreb
- Mendlesohn, Farah (2008), *Rhetorics of Fantasy*, Wesleyan University Press, Middletown
- Pavičić, Jurica (2000), *Hrvatski fantastičari. Jedna književna generacija*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Riker, Pol (2003), *Sopstvo kao drugi*, Obzor, Međugorje
- Said, Edward (2000), *Exile and Other Essey*, Granta Publication, London
- Said, Edvard (2002), *Kultura i imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd
- Van der Kolk, Bessel, Van der Hart, Onno (1995), "The intrusive past: The flexibility of memory and the engraving of trauma", *Trauma: Explorations in Memory*, The John Hopkins University Press, Baltimore – London
- Žižek, S. (2006), *Škakljivi subjekt*. Šahinpašić, Sarajevo

POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER AND THE NARRATIVIZATION OF WAR EXPERIENCE IN THE NOVEL *WILLIAM SHAKESPEARE U DAR ES SALAAMU*

Summary

Post-traumatic stress disorder (PTSD) is caused by the “misencoding” of a traumatic event in memory. Irfan Horozović’s novel *William Shakespeare u Dar es Salaamu* places the former war camp survivor, Ejub, at the center of the story, both thematically and motif-wise, through his repeated confrontations with PTSD. In this paper, we analyze the ways in which the individual experience of war is narrated, which, from the perspective of the PTSD of the central character, “refuses to be articulated.” By questioning phenomena closely related to PTSD and its development—such as trauma, memory, identity, exile, and testimony—we highlight the specificities of Horozović’s approach to story composition, the construction of the character’s identity, the narrative’s identity, and the novel’s ethical dimensions. Through the analysis of the genre diversity of the narrative from the standpoint of the war counter-narrative, we will explore its potential for de-stigmatizing PTSD within Bosnian literary discourse.

KEY WORDS: *PTSD, trauma, identity, memory, William Shakespeare u Dar es Salaamu, Irfan Horozović*

Srebren DIZDAR

U VRTLOZIMA OLUJNIH VREMENA: ZA KNJIŽEVNE TEORIJE I PROTIV NJIH

KLJUČNE RIJEČI: književne teorije, akademske rasprave i kritički otpor na izmaku 20. stoljeća, perspektive za održivi razvoj teorija u 21. stoljeću

Nakon brojnih i nerijetko burnih kritičkih i akademskih rasprava o svojevrsnom “otporu teoriji” u procesu redefiniciranja književne te općenito umjetničke i kulturne produkcije, koje su nastale u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća, došlo je do određenog zamora i zasićenja na svim stranama koje su sudjelovale u ovom prilično dinamičnom procesu. U radu su se nastojali prikazati najvažniji stavovi dobro poznatih protivnika ove “opsesije teorijom”, koji obuhvataju takva imena kao što su Paul de Man, Steven Knapp i Walter Benn Michaels do dobrih razmatranja ovih pitanja u studijama nastalim od Petera Barryja, Jonathana Cullera i Terryja Eagletona, preko Antoineta Compagnona i Jochena Hörischa pa do onih kao što su, između ostalih, Martin Middeke i Christoph Reinfandt, Vincent B. Leitch ili Nicholas Birns, koji su ponudili vlastito razumijevanje položaja književnih teorija i potrebe da se o književnosti postupa drugačije u promijenjenom kontekstu na početku novog milenija. Skoro svi ovi znanstvenici isticali su da književne teorije nisu ni mrtve i da imaju perspektivu u budućim pokušajima da ih se sačuva ne samo u akademskom i visokoškolskom okruženju nego da dobiju novi i svježiji podsticaj koji će osigurati njihov daljnji razvoj.

UVODNE NAPOMENE

Otkako se prije nešto više od dvjestotinjak godina u Evropi, a potom i u svim drugim dijelovima svijeta ustalio koncept humboldtovskog univerzitetna kao izvorišta i uporišta sveukupnog znanja, ali i znanstveno-istraživačkih aktivnosti kao njegovog važnog sastavnog dijela te i nositelja transformacije širokih slojeva stanovništva u razumne, obrazovane i nadasve odgovorne

pojedince, svjesne pripadnosti jeziku, prostoru, tradicijama i zajedničkoj kulturi iz koje su potekli, proučavanje je “umjetnosti riječi”, osim shvatanja da se u njoj nalaze najbolje osobenosti specifičnog duha književnosti određenog naroda; nastojalo se ići ukorak sa ključnim otkrićima u prirodnim, tehničkim, a kasnije i društvenim naukama. Pri tome su se vremenom uobličila i mišljenja da je neophodno uspostaviti i čvrste teorijske i kritičke osnove takvog proučavanja ne samo kao pogodnog okvira za otkrivanje karakteristika kako pojedinačnog književnog djela, tako i književnosti u širem smislu. Ona su praktičnu primjenu i iskrene zagovornike tokom 19. i ranog 20. stoljeća pronašla u obrazovnim ustanovama na svim razinama, ali prije svega na novootvorenim odsjecima za izučavanje tzv. nacionalnih te i svjetske i komparativne književnosti, odnosno u akademskoj zajednici u okviru koje su se u protekla dva stoljeća stalno lomila koplja o karakteru, dubini i širini tih nerijetko suprotstavljenih teorijskih razmatranja. Osim što je teorija književnosti, kako se tada shvatala i nazivala, osiguravala neophodni dignitet i ozbiljnost tim aktivnostima, upućivanjem na određene zadate, fiksirane postulate otvarao se prostor za vrednovanje različitih žanrova i vrsta književnih tekstova po određenim metodološkim načelima, te se na teoriju književnosti gledalo ne samo kao na referentni znanstveni i kritički okvir nego i kao na polazište za smisle- nu interpretaciju nekog djela.

NEMA TEORIJE DA IMA TEORIJE! MOŽDA – (PRE)VIŠE TEORIJA... O TEORIJI?

Bez upućivanja na određene teorijske postavke nije se moglo pristupiti konkretnoj analizi nekog književnog djela u izvođenju nastave književnosti u školama, ali i u procesu istraživanja i pisanja znanstvenih radova, jer bi u suprotnom takav rad – bilo da se radilo o manjem ili većem članku ili dužoj kritičkoj studiji, a osobito naučnoj monografiji – unaprijed bio odbijen u procesu vrednovanja njegovog kvaliteta i podobnosti za objavljivanje. Po nekim preporukama, otprilike jedna četvrtina manjeg akademsko-kritičkog teksta trebalo bi obuhvatiti teorijska promišljanja, a ostatak bi se okrenuo praktičnoj analizi, ali se i u tako pretpostavljenom omjeru (1:4) pojavljuju veliki problemi. Oni proističu iz višedecenijskih rasprava o prirodi književnosti i pronalaženju čvršćih teorijskih postavki na koji način se smisljeno može (pa i mora!) pristupiti njenom razumijevanju i tumačenju. Od pojave ruskog formalizma ranih 1920-ih godina, preko nove kritike, strukturalizma te, napose, do poststrukturalističkog prevrata i dekonstrukcije na tom planu u drugoj polovini 1960-ih i tokom 1970-ih te 1980-ih godina vođene su izuzetno žive rasprave među

vođećim imenima u Evropi, a kasnije i u SAD-u. Sve to je dovelo do prekomjerno naraslog broja raspoloživih književnih teorija, od kojih su mnoge bile sve više ispreplitanane s drugim disciplinama iz pretežno društvenih i humanističkih znanosti, ali i nekih iz tehničkih te tzv. prirodnih nauka, za koje bi se doskora smjelo ustvrditi da nemaju ama baš nikakve veze sa tumačenjima književnih djela. To bi se obilje moglo usporediti sa prebogatim trpezom na koju se stalno iznose sve zanimljivija i ukusnija i usto kompliciranija jela, ali je odluka koje od njih odabirati i eventualno preporučiti drugima da ga kušaju slična onoj s kojom se susreću svi oni koji nastoje sagledati i protumačiti književnost u skladu s prethodno usvojenim kritičko-teorijskim aparatom i pripadajućom terminologijom i metodologijom. U njih spadaju, prije svega, oni koji vrednuju književna djela bilo kao praktičari tekuće kritike, koja se ustalila kao bitan i sastavni dio raznolikih štampanih i drugih medijskih izdanja – od dnevnih novina i časopisa, a potom i kao dio kulturnih rubrika na radiju i televiziji, a u novije vrijeme i na internetu – ali i oni koji su u profesionalnom kapacitetu, kao nastavnici, saradnici, istraživači na univerzitetima diljem svijeta ili, nešto rjeđe, i sami književnici, imali potrebu svoja kritička mišljenja uobličiti u publikacije koje su pratile recepciju i vrednovanje književnih djela i u konačnici smještale ih među najbolja, kanonska, prihvatljiva ili slaba (čitaj: loša!) ostvarenja. Na taj se način ustalila hijerarhijska galaksija u odnosu na književnosti, ali se ona upravo u odnosu na prijepore među zagovornicima spomenutih književnih teorija prenijela i u akademsko-kritičke i znanstveno-istraživačke krugove. I tu se pojavila dilema koju su iskusile generacije studenata i njihovih nastavnika suočenih s književnoteorijskim okvirima, koji su nerijetko bili preteški za razumijevanja i moguće prihvatanje.

Pitanje svih pitanja bilo je koju teoriju ili više njih upotrijebiti i za koju vrstu kritičkog teksta. Brojne raspoložive metodološke postavke o akademskom/znanstvenom pisanju izrijeckom sugeriraju da je najbolje držati se jednog ili kombiniranja najviše dva, a u izuzetnim slučajevima do najviše tri primjerena teorijska okvira. Reklo bi se da je to bilo u skladu s maksimumom “manje je više” (*Less is More!*), odnosno da se u okviru istraživačkog procesa moraju nekako nametnuti odgovarajuće kritičko-teorijske premise na kojima se gradi dalje promišljanje i analiziranje, te izvođenje zaključaka u postupku smislene znanstveno-akademske sinteze. Već letimičnim pregledom strujanja u razmatranju teorijskih postavki o književnosti od kraja 18. stoljeća do danas vidljivo je veliko šarenilo u smjenjivanju aktuelnih i dominantnih kritičkih paradigmi. Neke od njih nisu uspjele da se održe, za neke je bilo pokušaja naknadnog oživljavanja, iako ne s očekivanim uspjehom, ali je izvjesno da ih se

nakupilo poprilično mnogo da ih je sve teže i nabrojati, a kamoli dubinski proučiti i primjenjivati. Iako se doista ne bi s većim stepenom sigurnosti moglo tvrditi da bilo koja od njih danas preteže ili da ima najviše sljedbenika među pripadnicima akademsko-kritičarske zajednice u okvirima raznolikih studija književnosti, bilo bi uputno pokušati upoznati se s tim o kojim se to postavkama radi, ko ih je i kada uobličio u prepoznatljivu cjelinu, kao i gdje se nalaze na nekom širem planu i čime se uopće bave. Prije nego se detaljnije prikaže situacija na tom planu potkraj 20. stoljeća, kada su se vodile žestoke rasprave o “smrti književnih teorija”, bilo bi uputno osvrnuti se i na sam termin “teorija” i kako se on mijenjao u proteklim vremenima. A kao i mnogo puta ranije, mora se krenuti, makar i u letimičnom pregledu, od evropske antike.

KRATKO PODSJEĆANJE NA NASTANAK I UPOTREBU POJMA TEORIJA

Prema helenskom razumijevanju te riječi, *θεωρός*, *théoros* je bio gost na nekoj svetkovini, koji je, kao stranac, samo gledao, promatrao šta se događa na tom javnom uprizorenju svim prisutnim osobama dobro poznatih mitskih priča, a da on sâm nije u njoj uzimao učešća.. Upravo riječ “teatar” (*θέατρον*, *théatron*) u sebi krije ono što se vidi ili gleda na prostoru ispred gledalaca. Njen bliži ekvivalent sadržan je u našim terminima “pozorište” (od glagola *z/o/riti* = ‘gledati’) ili, još bliže, “gledališće” u slovenačkom jeziku, dok je “kazalište” u hrvatskom jeziku sačuvalo onaj govorni akt, usmeni govor koji izriču glumci na sceni u nekoj dramskoj predstavi. Sama je riječ kovanica, sastavljena od grčkih riječi *θέα*, *thea* = ‘pogled’ + *θρέν*, *horan* = ‘gledati, vidjeti, posmatrati’. Shodno tome, i riječ *θεωρία*, *théoria* odnosila bi se na gledanje, uviđanje, a u širem značenju i na razmatranje ili spoznavanje neke pojave. Budući da su antički Heleni pažljivo posmatrali prirodu i svijet oko sebe, postepeno su promišljanjem o njima širili dotadašnja znanja ili shvatanja o nekoj pojavi ili skupini pojava. Oni umniji među njima, ljubitelji mudrosti ili filozofi, trudili su se da u tim pojavama uočavaju određene zajedničke osobine, a naročito njihove bitne zakonitosti pomoću kojih su mogli objasniti suštinu tih pojava, kao i da ih i primijene u praksi, odnosno koriste za svakodnevne praktične životne aktivnosti. Iz tog bi se razloga najjednostavnija definicija discipline zvane “teorija” mogla izvesti upravo iz proširene grčke etimologije – to je sistematizirano znanje koje tumači neki skup pojava i koje treba razlikovati od prakse, iako je, očigledno, ono i dalje u vezi s praksom i upravo je na osnovi prakse zasnovano i potom intelektualno, umno formulirano i izloženo sudu drugih.

Većina današnjih teorijskih postavki zasniva se na promišljanjima koja su još u antici ponajbolje obrazložili mislioci kao što su Platon i Aristotel. Međutim, i oni su se naslanjali na dotadašnja razmatranja svojih prethodnika kakav je bio Anaksagora (oko 500. p. n. e. – oko 428. p. n. e.). Helenski su filozofi, naime, smatrali da je stvarni cilj ljudskog života traženje, gledanje, uviđanje skladnoga poretka u svijetu – harmonije (*Ἀρμονία, harmo'nia*), koji je ustrojen kosmičkim umom (*νοῦς, nous*) ili intelektom. Ljudima je ta osobina intelekta ili inteligencije bila potrebna da mogu razlučiti šta je stvarno ili istinito, što se izjednačava s razumom ili razumijevanjem (*reason, understanding*), a i mišljenjem (*thought*), koje proističe iz uma (*mind*). Ta uopćena pojašnjenja vode tumačenju, interpretaciji određenog iskustva zasnovanog na određenom principu, a u konačnici i ka znanju (*ἐπιστήμη, epistēmē, episteme*, lat. *scientia*). Takva je vrsta znanja po Aristotelu upravo teorija, jer je to “gledanje u svrhu samog gledanja”, odnosno, teorija ne bi trebala biti vođena nekim određenim praktičnim interesom u rasponu, naprimjer od zemljoradnje do obrade metala, ili plovidbe morima uz pomoć orijentacije prema nebeskim tijelima. Teorija je ne samo najviša znanost nego je i najviši oblik prakse. Prema njegovim promišljanjima, teorija je najviša životna forma, a samim time i najdostojnija čovjeku, upravo zato što je zasnovana na mudrosti, pa se i po tome bitno razlikuje od političkog i svakog drugog praktičnog djelovanja. Ne ulazeći dalje u ta filozofska razmatranja, koja su se nastavila u različitim varijacijama i interpretacijama i do naših vremena, a u kojima se podržavala ili osporavala dalja razrada Aristotelovih stavova iskazanih u *Prvoj filozofiji* (gdje, pored ostalog, on govori o prvim principima i uzrocima bića kao bića, što je predmet ontologije, ili znanosti o bitku),¹ te razdvaja dvije temeljne znanosti – matematiku i prirodne nauke od kontemplativne filozofije (*theoretikē*), koja je teološka i usmjerena ka božanskom; treba se zadržati na mišljenju koje se razvija u Evropi od kasne renesanse. Prema tim shvatanjima znanje se, za koje sir Francis Bacon tvrdi da je moć (*Knowledge is Power*), ne može zasnivati na apstraktnim, kontemplativnim ili spekulativnim pretpostavkama, nego se mora empirijski dokazati. Neka naučna pretpostavka ili hipoteza za koju

¹ U literaturi se “Prva filozofija” češće naziva metafizika (*τῆ μετὰ τῆ φυσικά, lat. Metaphysica, engl. Metaphysics*), što ukazuje na pojave koje se događaju u prirodnom svijetu (*φυσικά, lat. Physis*), odnosno o pokušaju razumijevanja mudrih ljudi o stvarima koje govore o tim pojavama. Aristotel smatra da mudraci mogu o tome raspravljati jer znaju zašto stvari postoje i nastavljaju postojati u prirodnom okruženju bez obzira na to što se neminovno mijenjaju. Suština njegovih razmatranja i jeste okrenuta samom postojanju, bitku (grčki: *ovtos,ontos*) i tome kako se ovaj svijet može razumjeti.

se smatra da je istinita mora se potvrditi novim empirijskim činjenicama, često i ponovljenim eksperimentima, da bi mogla postati teorija. Samo na taj način neka teorija može postati sastavni dio nekog šireg većeg sistema znanja ili uočenih pojava, u kojem se smatra da vladaju određene zakonitosti, što opet zavisi od stepena razvoja ljudskog društva i po dubini i po širini do tada dosegnutih spoznaja.

PREOKRETI U ODREĐIVANJU TEORIJSKIH POSTAVKI OD 18. STOLJEĆA NA OVAMO

Potkraj 18. stoljeća po uzoru na neke prirodne nauke počinje se uobličavati i osobiti pogled na književnost, za koju se smatra da predstavlja posebnu vrijednost u ljudskom civiliziranom postojanju. Pod okriljem ideja prosvjetiteljstva (*the Age of Enlightenment*) te istovremenog uzdizanja književnosti na višu razinu tokom 19. stoljeća kao najboljeg otjelotvorenja dosegnutih civilizacijskih i kulturoloških vrijednosti nekog društva u okviru tzv. nacionalne države (*nation-state*) dolazi do snažnog zamaha u istraživanju fenomena književnosti u tri smjera. Jedan se odnosi na **teoriju književnosti**, drugi promatra njen **razvoj u historijskom slijedu**, dok se treći okreće prosuđivanju njenih vrhunskih, kanonskih vrijednosti, čime se bavi **književna kritika**. U svakoj se od ove tri grane nevjerovatnom brzinom i prilježnošću blistavih umova pišu i objavljuju mnogobrojne studije, a sva ta istraživanja i promišljanja teže ka uspostavi neke vrste “znanosti o književnosti”, koja bi se mogla ravnopravno nositi prema dostignućima u prirodnim, tehničkim, biomedicinskim ili društvenim naukama.

Nakon odustajanja od pozitivistički nastrojenih tumačenja književnosti s početka 20. stoljeća (antipozitivistička pobuna) i prodora na polju lingvistike nakon novih, teorijskih utemeljenja Ferdinanda de Saussurea, proučavanje književnosti (*literary scholarship*) i njenih teorijskih utemeljenja rezultiralo je u novom zamahu na tom planu, u rasponu od postavki modernizma, preko ruskog formalizma do tumačenja u okviru nove kritike (*New Criticism*), strukturalizma, poststrukturalizma i dekonstrukcije te brojnih drugih teorijskih razmatranja u okviru feminističkih, postmodernističkih, kulturoloških, postkolonijalnih ili manjinskih studija (*Minority studies*) te i novog historizma (*New Historicism*). Usporedo s tim znatno se proširio i opseg i sadržina djela koja su bez ikakvog zazora proglašavana dijelom sveukupnog svjetskog književnog stvaralaštva. Ona više nisu mogla održavati dotadašnju strogu hijerarhijsku podjelu na “visoku” i “nisku” vrijednosnu razinu, koja se pripisivala jednom broju navodno najboljih, kanonskih djela, dok su knjige poput

putopisa, memoara, biografija, pisama ili neke slične provenijencije smatrane pretežno, ako ne i isključivo, dokumentarnim zapisima i nikako se nisu mogle podvesti pod “lijepu književnost”. Tom, sada već podobro načetom kategorijom, počeli su se smatrati i tekstovi koje su pisali filozofi, psihoanalitičari, antropolozi, znanstvenici, vjerski i društveni mislioci. Moglo bi se reći da je tom procesu pogodovala i prava eksplozija i eksponencijalni razvoj određenih znanstvenih disciplina, koje su nalazile primjenu u svakodnevnom životu u vidu brojnih tehničkih i tehnoloških inovacija. Nekako od početka 1950-ih godina, kako je rasla njihova produkcija, a samim time i njihova recepcija među sve raznovrsnijim čitateljstvom, počeo se mijenjati i pristup u kritičkom obuhvatu svega onoga što se pojavljivalo kao objavljeni, odštampani tekst, dakle kao knjiga. U takvom okruženju i nadasve promijenjenom kontekstu zbivanja, koje se nakon Drugog svjetskog rata proširilo doslovno u sve dijelove svijeta, postalo je dostupnije i pisano stvaralaštvo iz nekadašnjih evropskih kolonijalnih posjeda, isprva na jezicima dotadašnjih imperijalnih gospodara, a potom i na autohtonim ili domaćim, što je uključivalo i prebogato narodno, usmeno stvaralaštvo. Sve je to neophodno utjecalo i na promjenu odnosa prema književnosti kao najboljem dijelu kulture i identiteta razvijenih zapadnoevropskih zemalja, koje više nisu mogle braniti svoju samoproglašenu neprikosnovenu nadmoć pred ostalim dijelovima svijeta. S druge strane, i tadašnja novija kritičko-teorijska promišljanja istaknutih proučavatelja fenomena književnosti počela su pretendirati da i sama postanu dijelom tog ogromnog korpusa, a time i predmet drugačijeg odnosa prema njihovoj pretpostavljenoj vrijednosti kao ravnopravnog teksta naspram “čistog” književnog teksta. Posve je očito da su se te krupne promjene u pogledu širine i dubine zahvaćenih tekstova, sada već prihvaćenih kao legitimnih dijelova sveukupnog korpusa književnosti kao svekolikog skupa pisanih/odštampanih tekstova, morale reflektirati i na planu njihovog proučavanja i mogućih tumačenja.

Na djelu je bila svojevrsna razgradnja književnosti kao jedinstvenoga predmeta znanja, koja je negdje od kraja 1960-tih godina utjecala i na promjenu pogleda na tu vrstu shvatanja o jedinstvenom znanju koje je dotad postojalo o tom predmetu. Rezultat je te posvemašnje razgradnje postao vidljiv upravo u rascjepkanosti poimanja književnosti na čitav niz različitih, nerijetko krajnje suprotstavljenih perspektiva, koje su se grupirale u okviru nekih od gore pomenutih akademskih istraživanja i/ili studija. Jonathan Culler (1944) u knjizi *Literary Theory: A Very Short Introduction* (“Književna teorija: vrlo kratki uvod”, 1997) smatra da je dotadašnji pojam književnosti kao neke samorazumljive kategorije počeo da se gubi, pa se time dovela u pitanje i sama teorija

književnosti, odnosno shvatanje o tome što bi trebala biti teorija književnosti. Međutim prije toga treba ukazati i na pokušaje da se na neki način sačuva duh tzv. liberalnog humanizma, koji je ugrađen u temelje sistema visokog obrazovanja u SAD-u na osnovu zamišljenih pretpostavki o njegovim osobenostima.

NAČELA LIBERALNOG HUMANIZMA U VIĐENJIMA PETERA BARRYJA

Te je pretpostavke sažeo Peter Barry u “Ten tenets of liberal humanism“ (“Deset načela liberalnog humanizma”), iznesenim u knjizi *Beginning Theory: an Introduction to Literary and Cultural Theory* (“Otpočinjanja teorije: uvod u književnu i kulturalnu teoriju”) 1995. godine, ali je neke svoje postavke dopunjavao i u kasnijim proširenim izdanjima 2002. i 2009. godine. Barry dobro locira presudni utjecaj bračnog para Leavis (Frank Raymond (F. R.) i Q. D. Roth), koji su kao nastavnici između 1930. i 1960. godine na studiju engleske književnosti na Cambridgeu, a uz pomoć časopisa *Scrutiny*, koji su uređivali više decenija, učvrstili izoliranu poziciju teorijske misli u Britaniji u odnosu na kontinuirane burne debate o teorijskim okvirima proučavanja književnosti na evropskom kontinentu, a potom i u SAD-u. Postepeno narastanje značaja i utjecaja marksistički orijentiranih mislilaca poput Raymonda Williamsa i Perryja Andersona tokom 1960-ih i 1970-ih dalo je novi zamah teorijskim razmatranjima u okvirima tzv. *The New Left* (Nove ljevice). Neke su njihove ideje potakle mišljenja kako francuskih neomarksista poput Pierrea Machereyja i Louisa Althussera, tako i kontroverzne rasprave u okviru strukturalističkih i poststrukturalistički orijentiranih krugova, ali i Lacanovih psihoanalitičkih promišljanja i Derridine dekonstrukcije. S druge strane, britanska je ljevica svoju vrstu pristupa pronašla u proučavanju širih kulturnih fenomena, što je rezultiralo u sistematskijem proučavanju tih pitanja, a potom i zasnivanju *Cultural Studies* (Kulturoloških studija). U tu su se sve složeniju teorijsku scenu priključile i feminističke, etničke i manjinske studije, a dodatni su im zamah dali radovi koji su se uobličavali u razmatranjima prvih predstavnika afroameričke književne kritike (Richard Stepto, Howard Baker, Jr., Barbara Christian i Henry Louis Gates, Jr.), postkolonijalnih mislilaca (Frantz Fanon, Chinua Achebe, Ngugi wa Thiong’o, Edward Said, Gayatri Chakravorty Spivak i Homi K. Bhabha), te i zagovornika novog historizma (Stephen Greenblatt, Stephen Orgel, Richard Helgerson, Harold Aram Veaser, Alan Liu, Lewis Montrose, Jean E. Howard, Jerome McGann i drugi). Prebogati je intelektualni mozaik bio naročito prodoran i aktivan tokom 1980-ih, koje su s razlogom nazvane

The Critical Decade (Kritička decenija), prema naslovu istoimene studije Nicolasa Tredella iz 1993. godine.

Prema Barryjevom mišljenju, tradicionalna se književna kritika ili liberalni humanizam uspio nametnuti tokom 1970-ih kao neka vrsta međuprostora naspram eksplozivnog narastanja ili prave epidemije teorije, kako je jednom prilikom ta burna događanja usporedio Terry Eagleton. U toj sintagmi prvi dio – “liberalni” – označava nešto što nije politički radikalno, već se vješto izbjegava odrediti prema političkim pitanjima. S druge strane, “humanizam” se nastoji negativno odrediti prema sebi usporedivim drugačijim obilježjima te se prikazuje kao “nemarksistički”, “nefeministički” ili “neteorijski” (Barry 2002: 3). Na taj se način zagovaratelji takvog pristupa priklanjaju nekakvoj imaginarnoj “ljudskoj prirodi” (*human nature*) kao nečemu zakovanom i konstantnom, što najbolje iskazuje tzv. velika književnost (*great literature*). Naravno da pristalice ovakvog stanovišta sebe ne nazivaju liberalnim humanistima, nego ih se smatra da tamo pripadaju, ako se već ne izjašnjavaju kao strukturalisti, marksisti ili kritičari neke druge provenijencije (Barry 2002: 3).

Barry nadalje nabraja i daje kratka pojašnjenja o tih deset principa ili načela (*tenets*), koje čine okosnicu, ako ne i samu srž, tradicionalnog shvatanja književnosti i njene interpretacije. On počinje od toga da (1) dobra književnost uspijeva prevazići ograničenja i značajke nekog vremena kada je napisana, te time zadobija vanvremensko značenje. Iz toga slijedi da (2) književni tekst sadrži značenje u sebi samom, te ga nije potrebno dodatno objašnjavati kontekstom u kojem je i kada je nastao. Kao istraživači, znanstvenici se ne mogu odreći proučavanja društveno-političkog, književno-historijskog ili autobiografskog konteksta, ali ga kao kritičari književnih djela zanemaruju jer se fokusiraju na ono što za njih predstavljaju “riječi na papiru”, što se odslikava u postupku koji se naziva “pomno čitanje na licu mjesta” (*on-sight close reading*). Za razumijevanje nekog teksta potrebno je (3) izučavati ga izdvojeno od svih vrsta konteksta, što podrazumijeva pomnu verbalnu analizu teksta bez prethodnih ideoloških natruha ili pretpostavki. Budući je ljudska priroda nepromjenjiva, iz toga slijedi (4) da je kontinuitet u književnosti važniji i značajniji od bilo kakve inovacije. Kako se smatralo da je individualnost ili osobena posebnost ključna za poimanje suštine (*essence*) ljudskih bića, koja nadilazi uticaje okoline u kojoj se i kada ta bića nalaze, uspostavljen je “transcendentalni subjekt” (*transcendent subject*). Iz tog shvatanja proističe (5) da pojedinac ili individua (*the subject*) prethodi ili transcendiraju, nadilazi i postojeće snage (*forces*) u društvu, ako ne i samo ljudsko iskustvo (*experience*). Pravi je cilj ili smisao književnosti u (6) unapređivanju života i promoviranju ljudskih

vrijednosti, ali ne kao dio izravne političke misije jer se u tom slučaju i književnost i kritika pretvaraju u golu propagandu. Mora postojati (7) organska povezanost između forme i sadržine (*form and content*) jer one neizostavno proizilaze jedna iz druge. Takvo poimanje pretpostavlja (8) izvjesnu razinu iskrenosti (*sincerity*), u kojoj se nalazi i sposobnost za ljudsko saosjećanje i empatiju. Iskrenost se mora prepoznati ili otkriti unutar književnog teksta tako što će se izbjegavati kliše i prenapuhani oblici umjetničkog iskaza. To upućuje na potrebu za suzdržanošću i nagoviještenu književnu ekspresiju, u kojoj će osjećajnost (*emotion*) izaći sama od sebe (*implicitly*) na površinu iz samog predstavljanja nekog događaja. Takvo stanovište navodi na (9) potrebu da književnost održava neku vrstu tihog ili nečujnog (*silent*) iskaza, pa da na taj način iskazuje nešto što će biti shvatljivo njenim konzumentima, a ne da im to pojašnjava ili izrijeckom navodi kao nešto očigledno. Iz navedenog je vidljivo da se smatralo kako su ideje bezvrijedne osim ako ne dožive neku vrstu uprizorenja (*enactment*) u književnom djelu. Riječi bi trebale ukazati ili zorno pokazati ili bar zazvučati tako da bude jasno šta znače, a ne da predstavljaju ideje na apstraktan način, koji je nerazumljiv većini čitalaca. Iz svih dosadašnjih načela slijedi (10): *The job of criticism is to interpret the text, to mediate between it and the reader* (“Zadatak je kritike da tumači tekst, da bude posrednik ili medijator između književnog djela i čitatelja” - Barry 2002:16). Zbog toga teorijske natruhe o prirodi čitanja ili književnosti uopće nisu korisne za kritička razmatranja jer opterećuju kritičare već prethodno dovršenim idejama koje se postavljaju kao prepreka između kritičara i teksta. U tome Barry vidi snažan utjecaj engleskog empiricizma, koji je utemeljio John Locke (1632-1704) u svojoj knjizi *Essay Concerning Human Understanding* (“Ogled koji se odnosi na ljudsko razumijevanje”, 1690). Prema Lockeovom shvatanju, ideje nastaju kao rezultat izravnih senzornih impresija koji dolaze iz okoliša, svijeta u kojem živimo, i kao takve utiskuju se u ljudski um. Nakon toga um ih procesuirao i potiče proces razmišljanja ili promišljanja. Locke je insistirao na direktnom iskustvu i dokazima o postojanju stvari, pa je time odbijao unutrašnju introspekciju (ili mudrovanje/”filozofiranje”) kao izvorište valjanog znanja. Po tome je, smatra Barry, tradicionalno proučavanje engleske književnosti trajno obilježeno Lockeovim shvatanjima (Barry 2002: 17-20). U osnovi je ono bilo anti-teorijsko, iako se i takav stav može povezati s brojnim historijsko-kulturalnim okolnostima i stalnom prisutnom sumnjom, ugrađenom u britanski umjetnički i psihološki mentalitet, prema teorijskim naklapanjima koja su u valovima i određenim periodima, uglavnom s zakašnjenjem, dolazili na britanske otoke s evropskih prostora. A kako je u procesu demontiranja britanske imperije

i uključivanja književnog stvaralaštva s nekadašnjih kolonijalnih teritorija u kratkotrajnu odrednicu “književnosti Commonwealtha na engleskom” (*the Commonwealth Literatures in English*), kao i pod širokim pluralističkim nazorima kulturalnih studija (*Cultural Studies*), došlo do neminovnog približavanja tada propulzivnoj evropskoj književno-teorijskoj misli, na djelu je bio svojevrsni paradoks.

On se podudario s drugačijim duhovnim strujanjima s druge strane Atlantika nakon što je uspješno u ranim 1970-im okončana borba za jednaka ljudska i građanska prava u SAD-u. Nakon kontroverzne konferencije u Baltimoreu (Maryland, SAD), u oktobru 1966, na kojoj je francuski mislilac Jacques Derrida istakao veću vrijednost govornog akta (*speech*) nad dotadašnjim neprikosnovenim primatom pisanog teksta (*writing*) u zapadnjačkom intelektualnom kontekstu, dogodila se svojevrsna entropija teorijskih pogleda. U želji da se pisani, prije svega teorijsko-kritički tekst, makar izjednači s derriđijanski nadmoćnim govornim jezičkim činom i na taj se način oslobode i kritičko-teorijska promišljanja od preživjelih postulata prošlih vremena, stvorila se neka vrsta duhovnog kovitlaca. U njemu su se neprestano javljala nova promišljanja, ali bez potrebne snage (pa i volje) da se nametnu kao prevalirajuća dominantna. Moglo bi se ustvrditi da je ta nagla pluralnost i raznolikost imala jednako poguban efekat kao i dotadašnje priklanjanje jednostranim i neupitnim vrijednostima *Logosa*, shvaćena kao zadata i nepromjenjiva vrijednost poimanja svijeta. Više je odjednom postalo previše! (*More is too much!*)

PROTIV TEORIJE

Književna teorija je, u međuvremenu, po mišljenju onih koji su je zagovarali ili i prakticirali, a još više onih koji su joj bili direktno izloženi u raznolikom akademskom okruženju širom svijeta, postala sve kompliciranija i nerazumljivija. Razlozi za takvu tvrdnju mogu se pronaći još od njenih početnih kritičkih utemeljenja potkraj 18. stoljeća, pa preko snažnih iskoraka u pozitivističkom okruženju tokom većeg dijela 19. stoljeća, da bi se, nakon što je oslabio taj produktivni filološki uklon, posljednjih stotinjak godina, kada su se smjenjivale brojne, nerijetko sukobljene, kritičke škole, pa je u doba punog zamaha postmodernizma, tokom 1980-ih, došlo ne samo do zasićenja nego i otvorenog otpora prema svakoj vrsti teorije! Počelo je s tekstom uticajnog mislioca belgijskog porijekla i istaknutog predstavnika tzv. *the Yale School of Deconstruction* (Škole dekonstrukcije na Univerzitetu Yale) Paula de Mana (1919-1983) *Resistance to Theory* (“Otpor teoriji”), u kojem se autor veoma

kritički odredio prema sve većem odmicanju u teorijskim razmatranjima od dotadašnjeg pretežno lingvističkog i tekstovnog razmatranja književnosti:

Literature involves voiding, rather than the affirmation, of aesthetic categories. One of the consequences of this is that, whereas we have traditionally been accustomed to reading literature by analogy with the plastic arts and with music, we now have to recognize the necessity of a non-perceptual, linguistic moment in painting and music, and learn to read pictures rather than to imagine meaning.

“Književnost podrazumijeva ispuštanje, a ne afirmiranje estetskih kategorija. Jedna je od posljedica upravo ta da smo ranije tradicionalno čitali književnost po analogiji s plastičnim umjetnostima i muzikom, a sada moramo prihvatiti neophodnost neperceptualnog, lingvističkog momenta u slikarstvu i muzici te se naučiti da čitamo slike, a ne da zamišljamo značenje” (de Man 1986: 10).

Nastavilo se veoma žestokom polemikom koju su pokrenuli Steven Knapp i Walter Benn Michaels (UC Berkeley) tekstom pod intrigantnim naslovom “Against Theory” (“Protiv teorije”), objavljenom u časopisu *The Critical Inquiry* 1982. Pet godina kasnije objavili su nastavak ili drugi dio svojih razmatranja u istom časopisu kao “Against Theory 2: Hermeneutics and Deconstruction” (“Protiv teorije 2: hermeneutika i dekonstrukcija”). Oni svojim subverzivnim prespitivanjima pokušavaju ukazati na svojevrsnu situaciju u koju je tada zapala kritička misao, previše opterećena nečim što bi se moglo nazvati *theoretical fallacy* (teorijske zablude / zablude teoretiziranja). Knapp i Michaels protive se pristupu po kojem, kad se jednom razriješe apstraktni principi i opće metode, to neminovno postaju smjernice za konkretnu primjenu književne kritike u praksi. Teorija se nikada ne smije, a prema njihovom shvatanju i ne može, do kraja uobličiti, jer time poriče samu sebe, u onom izvornom značenju, s obzirom na to što je njena ključna osobina neprekidno propitivanje svijeta, koji se također neprestano mijenja. Sličnu će poziciju dvadesetak godina kasnije zauzeti, premda iz drugačijeg ugla posmatranja, i Jonathan Culler u opsežnoj studiji *The Literary in Theory* (“Književno u teoriji”, 2007), o čemu će biti nešto više riječi kasnije u tekstu. Treba li posebno spomenuti da je nakon što su stavovi Knappa i Michaela obznanjeni široj akademsko-znanstvenoj javnosti, uslijedio niz reakcija u vidu argumentiranih osporavanja, kako od “prozvanih” američkih profesora Stanleyja Fisha i E. D. Hirscha, Jr., ili još nekih teoretičara, a koji su sakupljeni u knjigu, koju je uredio W. J. T. Mitchell *Against Theory: Literary Studies and the New*

Pragmatism (“Protiv teorije: književne studije i novi pragmatizam”, 1985). Ova zbirka tekstova uvela je u orbitu mišljenja takozvanih neopragmatista u znanosti o književnosti prema filozofskim promišljanjima Richarda Rortyja. Knapp i Michaels odbijaju mogućnost bilo kakve zaključene, finalizirane teorije, osim nekih vidova naratologije, pa se iz današnje perspektive, nakon 40 godina, čini da su njih dvojica svojom kritikom širom otvorili prostor za nova teorijska promišljanja i brojne kontroverze.

Polemika koju su izazvali Knapp i Michaels svojim stavovima može se posmatrati i kao konačno napuštanje postulata nove kritike u američkim akademskim krugovima, što zorno potvrđuje i M. A. R. Habib u predgovoru studiji koju je uredio zajedno s Michaelom Payneom, a posvećenoj Terryju Eagletonu – *The Significance of Theory* (“Značaj teorije”, 1990):

From one point of view, the critical approaches that came to be known as “theory”, each with its own inflections and motives, can be regarded as an implicit if not direct reaction against the New Critical claims as to the autonomy, independence and objectivity of a literary text.

“Po jednom mišljenju kritički pristupi koji su postali poznati kao “teorija”, a svaka od njih sa svojim modulacijama i motivima može se posmatrati kao implicitna, ako ne i direktna reakcija protiv tvrdnji nove kritike u pogledu autonomije, nezavisnosti i objektivnosti književnog teksta” (Habib 1990: 10).

Habib je kasnije proširio ovu početnu premisu i na neke novije kritičke teorije, ukazujući razložno da se radi o nizu pokušaja da se književnost odvoji od već dobro prevažanog stava da postoji u nekoj vrsti kule od slonovače, ili zatvorenog, u samoj sebi dovoljnog, sistema vrijednosti izvan bilo kakvog društvenog ili historijskog konteksta, dakle, vremena i prostora u kojem su nastala određena književna djela:

In this sense, modern theory embodies a series of endeavors to re-situate literature within other domains and broader contexts: Marxism, within larger economic-material and ideological contexts; structuralism, within linguistic categories and broader cultural sign systems; Feminism and Gender Studies, within the construction and representation of gender and sexuality; deconstruction, within underlying presuppositions and overlooked aporiai or difficulties; and ethnic and post-colonial studies, within the contexts of empire.

“U tom smislu savremene teorije otjelotvoruju niz napora da se književnost ponovo situira u okviru drugih područja i u širim kontekstima: marksizma, u okviru širih ekonomsko-materijalnih i ideoloških konteksta, strukturalizma, s lingvističkim kategorijama i širim sistemima kulturnih znakova; feminizma i rodni studija, u okviru konstruiranja i predstavljanja roda i spolnosti; dekonstrukcije s implicitnim pretpostavkama i zanemarenim pohvalama ili teškoćama; i etničkih i postkolonijalnih studija, u okviru konteksta imperije” (Habib 2024).²

Poziv na ponovno situiranje i same književnosti i književne teorije jasno ukazuje da se između njih uspostavila ako ne trajna, onda jaka, isprepletena veza kao kakav savremeni gordijski čvor. Pri tome treba imati u vidu da baš kao što se ni književnost nije mogla predugo zatvoriti u samu sebe i pretendirati da čuva neke bezvremenske i univerzalne vrijednosti, tako se ni teorija ne može nametnuti u procesu tumačenja književnosti jednako bezvremenskim i univerzalnim kriterijima. I jedna i druga vrsta ljudske djelatnosti mora se posmatrati u određenom kontekstu, a uzvik koji je ponudio ugledni američki marksistički mislilac Fredric Jameson *Always historicize!* (“Uvijek posmatrajte u historijski određenom vremenu i/ili prostoru!”) treba biti više opomena ili smjernica, a manje zadata metodološka odrednica. To naročito vrijedi u turbulentnim vremenima, kada se sukobljavaju različita mišljenja, što i jeste bio slučaj u 1980-im, u vrijeme kada je postmodernizam bio u punom zamahu.

ŠTA SVE (NE) MOŽE BITI KNJIŽEVNA TEORIJA?

Svojevrsne rekapitulacije tih događanja i kritičko-teorijskih prijedora među tada vodećim imenima na ovom planu počele su se pojavljivati već potkraj 20. stoljeća. One su nužno bile opterećene trenutkom u kojem su pisane, a i željom da se izbjegne kako banaliziranje, tako i nepotrebno kompliciranje ionako složene materije. U danas često spominjanoj i citiranoj studiji *Literary Theory: A Very Short Introduction* Jonathan Culler posmatra teoriju kao interdisciplinarnu, analitičku i spekulativnu, a nadasve hibridnu i beskrajnu aktivnost, koja je istovremeno i kritika zdravog razuma, ali i veoma reflektivna, te jasno kaže da: *Theory in literary studies is not an account of the nature of literature or methods for its study* (Culler 1997: 3) (“U području književnosti

² Širu elaboraciju ovih pitanja o savremenoj književnoj teoriji, M.A. “Rafey“ Habib, profesor Engleske književnosti na Rutgers University, Camden, NJ, SAD, iznio je u opsežnoj studiji *Hegel and the Foundations of Literary Theory* (2019), Cambridge University Press, Cambridge.

teorija nije prikaz prirode književnosti niti metoda za njezino proučavanje”) (Culler 2001:11)³. Kako se uvećava broj novih, mladih mislilaca spremnih da se upuste u nesmiljenu kritiku svojih prethodnika tako što istovremeno izvlače na svjetlo dana radove nekad zanemarenih ili zaboravljenih pregalaca na tom planu, ali i promoviraju teorijske pomake svojih savremenika s kojima se neophodno i ne moraju slagati; dolazi do svojevrsnog zagušenja sve većim brojem sukobljenih mišljenja i zapadanja u bezizlaznu situaciju. U svojim razmatranjima Culler, ipak, dodatno komplicira svoje tumačenje tako što primjećuje da teorija stalno potiče ljude da njome ovladaju, da je potčine svom umnom aparatu i na smislen način predstave svijetu, ali da baš zbog tog svog nepreglednog polja istovremeno sprečava, onemogućuje da se njome ovlada. Iz tih je razloga skoro pa nemoguće predvidjeti njene učinke, a ta želja, nalik na Platonovu čežnju, da se teorija ukroti i zadrži u strogo definiranim okvirima, prije svega iz pedagoških razloga u nastavi o književnosti, upravo proizvodi svojevrsni otpor.

The genre of ‘theory’ includes works of anthropology, art history, film studies, gender studies, linguistics, philosophy, political theory, psychoanalysis, science studies, social and intellectual history, and sociology. The works in question are tied to arguments in these fields, but they become ‘theory’ because their visions or arguments have been suggestive or productive for people who are not studying those disciplines. Works that become ‘theory’ offer accounts others can use about meaning, nature and culture, the functioning of the psyche, the relations of public to private experience and of larger historical forces to individual experience.

“Žanr teorije uključuje radove s područja antropologije, povijesti umjetnosti, teorije filma, rodni studija (*gender studies*), lingvistike, filozofije, političke teorije, psihoanalize i znanstvenih studija (*science studies*), društvene i duhovne povijesti te sociologije. Iako povezani s raspravama u spomenutim područjima, ti su radovi postali “teorijom” jer su njihovi pogledi i argumenti potakli ili utjecali na one koji se ne bave navedenim disciplinama. Radovi koji postaju “teorijom” daju prikaze korisne za promišljanje značenja, prirode i kulture djelovanja javnog

³ Prijevod ovog i ostalih navoda s engleskog preuzet je iz izdanja: Culler, Jonathan (2001), *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, s engleskog preveli Filip i Marijana Hameršak, AGM, Zagreb.

i privatnog života te velikih povijesnih silnica i sudbine pojedinaca.” (Culler 1997: 4)

Na sličnom je tragu i Terry Eagleton, koji je u svojoj studiji *Literary Theory: An Introduction* (“Književna teorija: uvod”, 1983) sačinio odličan presjek razvoja književne teorije od kraja 18. stoljeća do početka 1980-ih, te naglašava da početna tačka svake teorije mora biti praktična, politička svrha, a da je prihvatljiva bilo koja teorija koja će dati doprinos ljudskoj emancipaciji putem socijalističke transformacije društva. U ovakvom se stanovištu prepoznaje njegov preformulirani aktivistički i marksistički pogled na ulogu teorije kao korisnog, misaonog sredstva u procesu preobražaja kapitalizma ka pravednijem, socijalističkom društvu. Međutim iako se značaj teorije ne može poreći, o čemu zorno svjedoči njegov tekst *The Significance of Theory* (“Značaj teorije”, 1990) iz istoimene knjige, ona više nema uzvišenu, superiornu poziciju.

Već u uvodnom dijelu teksta Eagleton pravi razliku između meta-teorije u širem smislu, književne teorije kao predmeta njenog istraživanja, književne kritike kao predmeta kritičkih istraživanja, a konačno i “stvarnog života” (*real life*), koji je predmet same književnosti (Eagleton, 1990: 24). Po današnjim shvatanjima, meta-teorija označava teoriju o samoj teoriji ili nadteoriju, odnosno i određeni, cjeloviti sistem spoznaje u nekom znanstvenom području, pa i njegovim sastavnim dijelovima. Po njegovom se mišljenju ljudsko biće (on koristi izraz *human animal* – ljudska životinja) za razliku od drugih živih bića, prvenstveno životinja koje samo obitavaju u fizičkom svijetu, kreće u svijetu koje za njega ima značenje jer ga i određuju znakovi (*signs*), koje najčešće iskazujemo putem jezika. Iz tog je razloga naš svijet “znakovit”, signifikantan (*significant*), što je i aluzija na naslov teksta, a i cijele knjige. Eagleton vidi razlog za postojanje teorija kao dio ljudskog napora da stabilizira, sačuva te znakove, pa je svaka teorija, čak i ona najrevolucionarnija, ustvari konzervativna, ako pod tim izrazom podrazumijevamo očuvanje, prezerviranje tih znakova. Sve dok se ljudske aktivnosti odvijaju bez dramatičnih promjena ili izazova koji narušavaju uobičajeno stanje stvari, teorija kao da nije ni potrebna. Međutim ona postaje ne samo moguća nego i neophodna: [*w*]hen the traditional rationales which have silently underpinned our daily practices stand in danger of being discredited, and need either to be revised or discarded (“[k]ad naša tradicionalna promišljanja, koja nečujno podržavaju naše dnevne praktične aktivnosti, dođu u opasnost da ih se obezvrijedi, pa ih treba ili revidirati ili odbaciti”) (Eagleton 1990: 26). Drugim riječima, konkretna životna praksa nalaže da se vratimo teoriji kao vlastitom predmetu ispitivanja:

Theory is just human activity bending back upon itself, constrained into a new kind of self-reflexivity. And in absorbing this self-reflexivity, the activity itself will be transformed, as the production of literature is altered by the existence of literary criticism.

“Teorija je samo ona vrsta ljudske aktivnosti koja se presavija sama na sebe, ograničena novom vrstom samorefleksije. A u procesu prihvatanja (apsorpcije) ove samorefleksije mijenja se i sama aktivnost, kao što se i stvaranje književnosti mijenja postojanjem književne kritike” (Eagleton 1990: 27).

Ovo je važna dijalektička poveznica između teorije kao rezultata potrebe ljudske prakse da joj pribjegava u procesu samorazumijevanja (*self-reflection*), a tim se procesom mijenja i sama aktivnost, dakle, praksa, jer zadobija neko novo, drugačije značenje; baš kao što se i proizvodnja (*production*) književnosti mijenja pod uticajima postojanja (a napose i djelovanja) književne kritike. Na taj način teorija iznova destabilizira društveni život, ali ga istovremeno i čuva uvođenjem novih promišljanja, pomoću kojih formaliziramo naša značenja, a time nas i opominje na to što činimo budući da u tom postupku može iskrsnuti neka drugačija mogućnost da se postupi na drugačiji način. Prema Eagletonu na ovaj se način uspostavlja veza između “teorije” i “historije”, ali se time mijenja i sama historija, tačnije naše shvatanje određenih događaja koji su se dogodili u prošlosti. Naravno da je i tu na djelu historijska uslovljenost primjene metateorijskih načela, jer se “teorija” i “historija” neprestano prepliću i nadmeću oko prevlasti u tom očigledno beskrajnom dijalektičkom procesu.

The only way we could arrest this chain would be by arriving at the Theory of Theories, the Grand Global Theory which would not itself constitute an historical event. This solution has only one drawback, namely that it is impossible.

“Jedini način da se zaustavi taj lanac bila bi nekakva teorija svih teorija, velika globalna teorija, koja bi sama po sebi tvorila neki historijski događaj. Ovo rješenje ima samo jedan nedostatak, a to je da je nemoguće” (Eagleton 1990: 28)

Zatim se Eagleton osvrće na tzv. krizu humanističkih znanosti, ali je pobija tvrdnjom da je *humaniora* kao zbir raznorodnih duhovnih disciplina i nastala iz krize, ali i da opstaje upravo zato što joj je to prirodjeno stanje. Eagleton shvata tu oblast kao povlašteni dio svakodnevnih aktivnosti u društvenom životu, u koju se rado povlače oni koji je upražnjavaju kako bi na taj način

skrenuli pažnju na sebe, ali i očuvali tu autonomnu oazu samo za sebe te da bi u miru razmatrali vrijednosti života, o čemu pišu u svojim djelima. Humanističke su znanosti potrebne kapitalističkom društvu u cilju stvaranja i obnavljanja (*construction and reproduction*) onih oblika subjektiviteta koje su za to društvo ideološki neophodne. On to naziva posebnom vrstom transcendentnog humanizma (*this brand of transcendental humanism*), koji je i za nje ga svojevrsni mit. Taj je mit postao veoma očigledan tokom 1960-ih, kada se književna teorija kakvu danas poznajemo vinula u orbitu.

Many of the actual theories in question, of course, run back far beyond that date; but it was in that era that they were refurbished and reconstituted into the loosely connected set of discourses which we now know as literary theory.

“Mnoge aktuelne teorije, naravno, sežu mnogo dalje u prošlost od tog datuma, ali je to bilo razdoblje kada su one bile preoblikovane i ponovo uspostavljene kao labavo povezani skup diskursā koje danas znamo kao književnu teoriju” (Eagleton 1990: 30).

U svom daljem razmatranju Eagleton je poprilično skeptičan po pitanju ugroženosti humanističke teorije jer je doživljava kao duhovno stablo i kapital koji je uglavnom uvezen iz zemalja Evropske unije. Iz tih razloga on i shvata upotrebu teorije, koja se može iskoristiti i za veoma nečasne ciljeve, prvenstveno kao političko, a ne intelektualno pitanje. On ga povezuje s onim što naziva emancipatorskom stranom teorije, čiji se promotori trebaju zalagati za promjenu stanja većine obespravljenih muškaraca i žena, a kojima ta pitanja i ne mogu biti bitna dokle se god bore svojim radom osigurati sopstveno preživljavanje, kao i preživljavanje članova svoje porodice. Kada se ostvare ti ciljevi, neće više biti ni potrebe za tom teorijom, čak ni kada bude u potpunosti razumljiva. Zato on i predlaže, ponešto ironično, da se najbolji teoretičari potraže među djecom. Samo su djeca u stanju postavljati prava pitanja jer nisu opterećena rutinom društvene prakse budući da nisu prošla kroz obrazovni proces, putem kojeg je i usvajaju. Njih neće impresionirati fraze kao što je “hermeneutička fenomenologija” jer se s njima i neće susretati dok se svakog dana voze gradom autobusom. I onda iznosi ključni zaključak:

The true difficulty of theory, however, springs not from this sophistication, but from exactly the opposite – from its demand that we return to childhood by rejecting what seems natural and refusing to be fobbed off with shifty answers-from well-meaning elders.

“Međutim prava teškoća s teorijom ne proizilazi iz njene visokoumnosti (sophisticiranosti), nego upravo iz onog suprotnog – od zahtjeva da se vratimo u djetinjstvo i odbacimo ono što nam se čini prirodnim te odbijemo da nas dobrohotni odrasli otkače svojim konstantno promjenjivim odgovorima” (Eagleton 1990: 35).

Svoj esej Eagleton završava pozivanjem na odnose snaga u društvu, na tragu ideja Michela Foucaulta, te ističe da je liberalni humanizam sklon zamišljati unutrašnji prostor u ljudskom subjektu gdje će on/ona biti znakovito slobodni. Takav stav podrazumijeva da liberalni humanist nipošto neće priznati bilo kakva vanjska ograničenja koja bi na to mogla uticati, ali ih Eagleton negira svojim posljednim zaključkom:

Among the various modes of production of any social order is the mode of production of human subjects, or forms of subjectivity; and this mode of production is made up of a whole range of institutions, from church and family to school and culture. The apparatuses of production of forms of subjectivity are just as historically variable as modes of producing economic goods. Literature, in our day, is one such (somewhat subsidiary) apparatus, devoted to the inculcation of certain affective codes and disciplines within subjects. It is in this way that it has a part to play in the more general processes of political power.

“Među različitim modalitetima proizvodnje bilo kojeg društvenog poretka nalazi se i modus proizvodnje ljudskih subjekata ili formi subjektiviteta; a ovaj modus proizvodnje sastoji se od cijelog niza institucija, od crkve i porodice do škole i kulture. Ovi su proizvodni aparati oblika subjektiviteta historijski promjenjivi kao i modusi proizvodnje ekonomskih dobara. Književnost je danas jedna od tih (ponešto pomoćnih/zavisnih) aparata, posvećena opetovanom utiskivanju određenih afektivnih kodova i disciplina unutar subjekata. Na taj način ona ima izvjesnu ulogu u mnogo općenitijim procesima političke moći” (Eagleton 1990: 37).

ZLATNO DOBA TEORIJE KULTURE ODAVNO JE PROŠLO

Eagleton je veoma skeptičan prema skoro pa svim dotadašnjim književnim i/ili filozofsko-kritičkim teorijama, jer otvoreno kaže:

Structuralism, Marxism, post-structuralism and the like are no longer the sexy topics they were. What is sexy instead is sex (Eagleton 2003: 2).

“Strukturalizam, marksizam, poststrukturalizam i slične teorije više nisu onako privlačne teorije kakve su nekoć bile. Ono što je postalo seksi, jeste sam seks (Eagleton 2005: 12).⁴

Jedno je sigurno: Eagleton želi i uspijeva biti kontroverzan i veoma direktan u iznošenju svojih nerijetko krajnje sarkastičnih stajališta o svemu za šta nije siguran da se može uklopiti u njegov način promišljanja ovih fenomena. Jednako je sumnjičav (čitaj: kritičan) i prema doprinosima postkolonijalnih studija, kao najproduktivnijem dijelu ili sektoru kulturalnih studija, jer su se one od klasne borbe za nacionalno (u smislu: državotvorno, *nation-state*) oslobođenje od evropskog imperijalizma previše okrenule ka pitanjima etniciteta (Eagleton 2003: 12). S druge strane, za njega je i samo “zlatno doba” kulturalnih studija prošlo, a i o postmodernizmu ima veoma negativan stav:

By ‘postmodern’, I mean, roughly speaking, the contemporary movement of thought which rejects totalities, universal values, grand historical narratives, solid foundations to human existence and the possibility of objective knowledge. Postmodernism is sceptical of truth, unity and progress, opposes what it sees as elitism in culture, tends towards cultural relativism, and celebrates pluralism, discontinuity and heterogeneity (Eagleton 2003: 13).

“Pod ‘postmodernizmom’, grubo rečeno, mislim na suvremeni misaoni pokret koji odbacuje totalitete, univerzalne vrijednosti, velike povijesne priče, čvrste temelje ljudske egzistencije i mogućnost objektivnoga znanja. Postmodernizam je skeptičan prema istini, jedinstvu i napretku, on se opire onome što smatra elitizmu u kulturi, sklon je kulturnom relativizmu i slavi pluralizam, diskontinuitet i heterogenost” (Eagleton 2005: 20).

Treba reći da je ovu definiciju dao u fusnoti jer on stalno ističe razliku između postmodernog doba ili postmoderniteta (*postmodernity*) i postmodernizma (*Postmodernism*) kao književno-kulturalnog pravca, što je detaljnije pojasnio u knjizi *The Illusions of Postmodernism* (“Iluzije postmodernizma”, 1996), ali ističe pogubne političke posljedice koje donosi takav pristup bilo kakvim normama i konsenzusu:

⁴ Prevod ovog i svih narednih navoda iz knjige *After Theory* preuzet je iz: Eagleton, Terry (2005), *Šta nakon teorije?*, preveo s engleskog Darko Polšek, Algoritam, Zagreb.

The postmodern prejudice against norms, unities and consensuses. is a politically catastrophic one. It is also remarkably dim-witted (Eagleton 2003: 15-16)

“Postmoderna predrasuda protiv normi, jedinstva i konsenzusa politički je katastrofalna. A isto je tako i nevjerovatno tupava” (Eagleton 2005: 22).

Iako nevjerovatno duboko secira postmodernizam iz raznih uglova, Eagleton ne daje odgovor šta bi se moglo očekivati da se desi nakon što ga definitivno napustimo ili čak “pokopamo”. Svjestan je da je takav pristup bio u modi još od Fukuyaminog mišljenja o “kraju historije”, ili o “smrti romana”, pa i o “smrti teorije”, te ne želi da ga ubroje u “brzonoge filozofe” (*hot-foot philosophers*), koji bi naprečac nešto zaključili, a onda shvatili koliko su pogriješili. Premda je umjereno kritičar prema Rortyju i Fischu, koje naziva “antiteoretičarima” (*anti-theorists*), a blago sklon Adornu, Barthesu, Foucaultu ili Jamesonu, on jasno kaže da su i nekadašnje teorijske postavke S. T. Coleridgea ili T. S. Eliota bile jednako zakučaste kao i one novijeg datuma iz pera Jacquesa Derride (Eagleton 2003: 75). Iz tog razloga uvijek treba stvari posmatrati u konkretnom društvenom i historijskom kontekstu, što je on i pokušao učiniti u ovoj zanimljivoj studiji, u kojoj je kritički i vrlo pregledno ukazao na to šta se događalo na kraju 20. stoljeća u svijetu.

Potrebno se, makar i nakratko, osvrnuti na ponešto revidirane Cullerove stavove iz njegove veoma uputne studije *The Literary in Theory*. U odnosu na njegovu ranije spominjanu studiju *Literature: A Very Short Introduction* ovo je izuzetno akribična studija, namijenjena istinskim znalcima ove široke i složene materije, nerijetko veoma polemična, ali i sveobuhvatna. Culler s razlogom ističe da je razmatranje onoga što se nekada nazivalo “teorijom” na početku 21. stoljeća postalo beskrajno (*endless*) razmatranje koje ne može dovesti do smislenog rezultata:

But today – this is the leading characteristic of modern theory – theory is not a circumscribed body of knowledge that one could master, even if one wished to. Theory presents itself as a diabolical assignment of difficult readings from fields one knows little about, where even the completion of an assignment will bring not respite but further more difficult assignments. (“Ah, but have you read Zizek on Lacan and Hitchcock?”)

“Ali danas – to je vodeća karakteristika savremene teorije – teorija nije ograničeni korpus znanja koje se može savladati, čak kad bi to neko i htio. Teorija se predstavlja kao dijabolički zadatak preteških čitanja iz

znanstvenih polja, o kojima se malo zna, gdje čak i dovršetak zadatka neće donijeti predah, nego će voditi ka još težim zadaćama ('Ah, a vi niste pročitali Žižeka o Lacanu i Hitchcocku?')" (Culler 2007: 79).

U Cullerovim se analizama vidi široki raspon tema – od razmatranja postepenog usložnjavanja odnosa prema književnoj teoriji od ranih 1960-ih do početka 21. stoljeća, preko očitovanja o otporu teoriji i tvrdnjama da je teorija "mrtva", podsjećanjem na bitne elemente pojedinih kritičkih koncepata oko kojih su se toliko lomila koplja u tom burnom razdoblju, te odnosa prema ključnim pitanjima kritičke prakse, u koje je smjestio i vlastiti odnos prema analiziranju poezije, ali i stav prema kulturalnim studijama i komparativnoj književnosti. U sukusu je njegove vrijedne studije i stav da se teorija uvijek opire tome da postane teorija – ona je u svom biću antiteorija u smislu da se ne smije zatvoriti u sebe i postati sama sebi svrha, baš kao što i kulturološke ili komparativne studije moraju sadržavati transnacionalnu dimenziju, koja će se sve više približavati globalizacijskom viđenju književnosti doslovno cijelog svijeta (Culler 2007: 240-253). U toj će se preobrazbi neminovno morati redefinirati i početni odnos prema književnom stvaralaštvu kao elitističkoj kategoriji kulture jer će je iznutra sve više "nagrizati" vidovi novih književnih iskaza, poglavito onih kojih nastaju u elektronsko-informatičkom, internetskom prostoru.

Sličan su pristup imali i neki drugi istaknuti znanstvenici diljem svijeta na početku 21. stoljeća jer je, očigledno, ova tema zaintrigirala mnoge od njih da se odrede prema ovom naizgled naglom zastoju u produbljivanju teorijske misli u oblasti književnih studija. Među njima bili su kako oni nešto stariji, poput J. Hillisa Millera, Jr., iz generacije dekonstruktivista s Yalea, kao i Wolfganga Isera, zagovornika tzv. recepcionističke kritike (*Reader-Response Criticism*), a s Hans-Robertom Jaussom i zagovornika teorije recepcije (*Rezeptionsästhetik*), s djelom koje je zaokružilo njegovu bogatu akademsko-znanstvenu karijeru *How to Do Theory* ("Kako raditi teoriju", 2006).

Pored već spomenutih imena kao što su Culler i Eagleton tu se, svakako, moraju spomenuti i njemački teoretičar Jochen Hörisch, s izvanredno zanimljivim djelom *Theorie-Apotheke – Eine Handreichung zu den humanwissenschaftlichen Theorien der letzten fünfzig Jahre, einschließlich ihrer Risiken und Nebenwirkungen* ("Teorijska apoteka: pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama", 2007), te i Martin Middeke i Christoph Reinfandt, koji su uredili knjigu *Theory Matters: The Place of Theory in Literary and Cultural Studies Today* ("Teorija je bitna: mjesto teorije u književnim i kulturalnim studijama", 2016).

Iako je Hörischa interesirala prvenstveno njemačka kritička scena, on je, slično mnogim drugim autorima koji su se bavili ovom materijom, u 32 odvojenih poglavlja svoje studije na vrlo ironičan način ustvrdio da za razliku od “ne tako davnih blaženih vremena u kojima su velike teorije još obećavale sveopći spas, danas većina humanističkih teorija u najboljem slučaju još obećava izlječenje od točno određenih bolesti i patnji” (Hörisch 2007: 9). U ovom se stavu krije i referenca na starogrčku riječ *pharmakon* (“lijek”), ali Hörisch podsjeća na to da je Jacques Derrida u svojoj studiji o Platonu i njegovom dijalogu *Phaedrus* (*Phèdre / Fedar*) upozorio da je ta riječ možda i najbolji primjer poliseimije, odnosno višestrukog značenja iste riječi. *Pharmakon* jeste u osnovi lijek, ali je istovremeno i otrov (*La Pharmacie de Platon / Plato's Pharmacy / “Platonova apoteka”*),⁵ te je shodno tome svaka teorija kao pisani tekst nepouzdana, pa i opasna! Derrida se zalaže za povratak platonovski shvaćenoj usmenoj, izgovorenoj riječi (*logos*), što i jeste temelj njegovih stavova o dekonstrukciji pisanog teksta, osobito onog u teorijskim promišljanjima kao zadatih, fiksnih iskaza, u kojima se krije opasnost cementiranja, petrifikacije slobodne ljudske kritičke misli.

Na tom je tragu bio i jedan od poznatijih američkih pristaša dekonstrukcije J. Hillis Miller kada je tumačio svog istomišljenika Paula de Mana u eseju *Comes the Revolution* (“Dolazi revolucija”, 2016), ali se u njemu i upitao da li je danas uopće moguće govoriti o lingvistički orijentiranoj, retoričkoj teoriji (kako je shvatao de Man) u doba masivnog prelaska na digitalne komunikacije i miješane medije (kao što su televizija, kino, videoigrice, društvene mreže, *streaming* platforme, pametni telefoni, e-mail te internet kao sveukupni kišobran) (Miller 2016: 18). I Miller odbija tvrdnju da je teorija “mrtva” u doba “postteorije” te podržava urednike knjige u kojoj se njegov esej nalazi na prvom mjestu, Martina Middekea i Christopha Reinfandta, da se nekadašnja teorijska promišljanja postepeno transformiraju u tri rukavca: **metateoriju** (*Metatheory*), **kritičku teoriju** (*Critical Theory*) i **tekstovnu teoriju** (*Textual Theory*) (Middeke & Reinfandt 2016: 1-14). Obrazlaganje ovog široko zamišljenog i međusobno isprepletenog pluralistički postavljenog skupa kritičko-teorijskih postavki kao mosta između nedavne prošlosti i pretpostavljene budućnosti nastoji opravdati početnu premisu da je teorija bitna i ima dobre izgleda ne samo da preživi nego i da se dalje razvija. Prostor ne

⁵ Esej “La Pharmacie de Platon” nastao je 1968. i prvobitno je objavljen u časopisu *Tel Quel*, a onda i u zbirci eseja *La Dissemination*, 1972. Na engleski je preveden kao “Plato’s Pharmacy” (“Platonova apoteka/ljekarna”) u: Jacques Derrida (1981), *Dissemination*, translated into English by Barbara Johnson, University of Chicago Press, Chicago, 62-171.

dozvoljava da se u ovom tekstu makar i ovlaš upustimo u dalju elaboraciju iz ove nadasve vrijedne zbirke eseja, baš kao što se mora samo spomenuti sličan pokušaj troje rumunskih znanstvenika (Matei, Alexandru, Moraru, Christian and Terian, Andrei, eds. (2022), *Theory in the "Post" Era: A Vocabulary for the 21st-Century Conceptual Commons*, London, Bloomsbury Academic / "Teorija u 'Post' eri: rječnik konceptualnih postavki za 21. stoljeće"). U njoj je predstavljeno mnoštvo inovativnih termina, koji, prema njihovim autorima, predstavljaju zajednički napor većeg broja mlađih teoretičara iz cijelog svijeta da osmisle novi terminološki okvir i dalje ga razvijaju kao zajedničku kritičku platformu. Među ponuđenom terminologijom jesu i: "*postanalog*", "*postcritique*", "*posthumanism*", "*postcommunism*" and the awkwardly sounding "*post-postmodernism*"; the other, items like "*constructalism*", "*eastethics*", "*digicriticism*", and "*post-presentism*" (Matei, Moraru and Terian 2016: 2), od kojih je neke nemoguće prevesti, kao i one druge: *anarchetype*, *post-synchronism*, *post-presentism*, *post-futurism* ili *post-canonism*! Tu ne pomažu ni (bez)brojni vodiči za zbunjene ili početnike, pa ni oni krajnje komplicirani, kao što je zbirka eseja o "devet života teorije", koju su uredili Jane Elliott i Derek Attridge pod nazivom *Theory after 'Theory'* ("Teorija nakon 'teorije'", 2011), te i doprinos pretežno njemačkih znanstvenika u zbirci eseja koju su priredili Mario Grizelj i Oliver Jahraus *Theorietheorie: Wider die Theoriemüdigkeit in den Geisteswissenschaften* ("Teorijateorija: o zamoru teorije u duhovnim naukama", 2011). Moglo bi se reći da i brojni drugi pokušaji dokazivanja da teorija nije ni "odumrla" niti je "upokojena", nego da joj treba ubrizgati svježje, nove ideje, odnosno postaviti je na drugačije temelje kako bi bila primjerena promijenjenom društvenom i kulturološkom konceptu 21. stoljeća. O tome svjedoče i neke druge studije, osobito one nastale iz pera Vincenta B. Leitcha *Theory Matters* ("Teorija je važna", 2003) ili ona kasnija o svojevrsnoj renesansi teorije (Vincent B. Leitch, *Literary Criticism in 21st century: Theory Renaissance* / "Književna kritika u 21. stoljeću: renesansa teorije", 2014). Zasad je teško potvrditi da su ovi pokušaji uspjeli dokazati održivost i svojevrsnu vitalnost teorije kao takve jer se kritička produkcija o tim pitanjima iz raznih dijelova današnjeg akademskog i znanstvenog svijeta u okviru književnih studija neprestano vraća na te teme. Bilo bi nepravedno ne spomenuti barem još neke s engleskog govornog područja, premda se spektar naslova odavno proširio i na druge žive jezike i sve kontinente.

TEORETIČARI BEZ TEORIJE

Vjerovatno je najbolji kritički pregled događanja na ovom planu ponudio Nicholas Birns u svojoj studiji *Theory after Theory: An Intellectual History of Literary Theory from 1950 to the Early Twenty-First Century* (“Teorija nakon teorija: intelektualna historija književne teorije od 1950. do ranog 21. stoljeća”, 2010). I, naravno, da nije bio jedini koji se odvažio cjelovito sagledati taj sumrak teorijskih promišljanja ili kraj “teorijske hegemonije”, kako je nazvao (Birns 2010: 281). U posljednjem poglavlju svoje knjige on izriješkom spominje ugledne profesore Terryja Eagletona i njegovu ovdje prethodno razmotrenu knjigu *After Theory*, kao i Valentinea Cunninghama *Reading After Theory* (“Čitanje nakon teorije”, 2002). Jednaku pažnju posvetio je i novom historizmu i njegovom najpoznatijem predstavniku Stephenu Greenblattu, kao i Fredricu Jamesonu te i Franku Morettiju i njegovoj ideji tzv. “čitanja s distance / udaljenog čitanja” (*distant reading*) kao suprotnosti nekadašnjeg zagovaranja “pomnog čitanja” (*close reading*). Birns, kao i mnogi drugi noviji proučavatelji kretanja na teorijsko-kritičkom planu, ukazuje na sve veću prisutnost, pa i svojevrсну dominaciju medijskih i komunikoloških studija, ali i povezuje te nove trendove s nastupima pojedinih istaknutih teoretičara s kraja 20. stoljeća upravo u medijskom prostoru. Ako su nekada na kritičkom nebu sjajila imena Derride, Foucaulta ili Baudrillarda, sada su ulogu “teorijskih zvijezda” (*theory stars*) zauzeli italijanski teoretičar Giorgio Agamben, slovenački filozof Slavoj Žižek i francuski mislilac Alan Badiou (Birns 2010: 291). Međutim kada su oni nastupili na kritičku scenu, teorija se već bila raspala.

There were no more schools of theory; critics were operating on their own rather than predicating their analyses of writers and ideas under the rubrics of European eminences' dogmas. So Agamben, Žižek and Badiou became theorists without “theory”.

“Nije više bilo teorijskih škola; kritičari su djelovali po svome umjesto da su podvodili svoje analize pisaca i ideja pod rubrike dogmi evropskih eminencija. Tako su Agamben, Žižek i Badiou postali teoretičari bez ‘teorije’” (Birns 2010: 291).

U zaključku se svoje studije Birns dotakao i promjene orijentacije od dotadašnje “čiste” akademske kritike ka književnom novinarstvu (*literary journalism*), u kojem se lakše snalaze novije generacije proučavalaca književnosti od svojih vrljih prethodnika, kao što su Eagleton i Cunningham: “*Younger generations emerged, writers of an age to be trained by theorists and to*

decide they wanted to practise less arcane, more accessible way of writing” (“Pojavile su se mlađe generacije, pisci u vremenu koje su istrenirali teoretičari i koji su odlučili da žele da prakticiraju manje tajanstven, pristupačniji način pisanja”) (Birns 2010: 301).

Među onima kojima je dao više prostora jeste britanski kritičar i autor James Wood, obrazovan na Cambridgeu, u duhu najboljih prethodnika kao što su bili George Steiner ili Frank Kermode, a koji je ispekao zanat pišući književne kritike za ugledne novine kao što je *The Guardian* ili *The New York Times*, te i časopise poput *The New Republic* ili *The New Yorker Review of Books*. Po mišljenju mnogih savremenika, u svojim esejima i akademskim radovima spojio je sjajnu erudiciju sa shvatanjem da u prikazima knjiga treba veću pažnju pridavati estetskom, a ne pretežno ideološkom elementu, čemu teži većina mlađih kritičara. To je nesumnjivo doprinijelo da je postao profesor praktične književne kritike (*Professor of the Practice of Literary Criticism*) na Harvardu i zagovornik koncepta “histerijskog realizma” (*hysterical realism*) pod koje je podveo dugačke, velike i narativno poprilično ambiciozne romane poput prvijenca Zadie Smith *White Teeth* (“Bijeli zubi”, 2000). Njegov se pristup, prema Birnsu, može shvatiti i kao antiteorijski jer je on više zainteresiran za čitanje i analiziranje književnih djela, a ne za osporavanje ili napade na određene teorijske postavke (Birns 2010: 306). Po tome je Woods sličan idejama koje su u svojim radovima promovirali historičar umjetnosti Dave Hickey i profesor Jacques Khalip, koji se bavi tzv. novim romantizmom (*New Romanticism*) te i spojem književnosti i medija (*Releasing the Image: From Literature to New Media* / “Objavljivanje slike: od književnosti do novih medija”, 2011). Birnsova studija obuhvata i mnoge druge autore, kako iz nekadašnjeg postkolonijalnog kritičkog konteksta, tako i one druge, poput lingviste mađarskog porijekla Thomasa Sebeoka i njegove teorije biosemiotike (*biosemiotics*), odnosno spoja semiotike i biologije, u čijem se području ispituje prelingvističko stvaranje značenja, procesi biološke interpretacije, proizvodnja znakova i kodova i općenito raznoliki komunikacijski procesi. Bez obzira na tu ogromnu raznolikost mišljenja, kritičkih i teorijskih pristupa u drugoj polovini 20. stoljeća, kao i autora čija je stajališta pomno ispitao i korektno predstavio, Birns smatra da se mora nastaviti s tim aktivnostima i “nakon teorije”, možda i još intenzivnije nego ranije.

PONOVNO POSTAVLJANJE PITANJA SVIH PITANJA

Umjesto kakvog smislenog zaključka čini se da je bolje drugačije postaviti “majku svih pitanja” ili pitanje svih pitanja. Ako su teoretičari ostali bez teorije, pa smo suočeni s nebrojeno mnogo posve različitih ili suprotstavljenih književnih teorija, makar ponekad izgleda da su neke od njih udaljene od književnosti hiljadama svjetlosnih godina, šta se može očekivati u bliskoj ili daljoj budućnosti na tom planu? Možda je jedino izvjesno da se na ovakvo postavljeno pitanje ne može ponuditi samo jedan, nego mnogo više odgovora, odnosno da se ne smijemo nadati, a kamoli očekivati pojavljivanje neke jedinstvene, “velike teorije” (*grand theory*). Baš kao što književnost općenito opstaje i perzistira u vremenu i prostoru, koji je u današnjem globalnom okruženju postao višestruka, mozaična slika sastavljena od najstarijih zabilježenih pa do najnovijih književnih djela, na sličan bi se način morao uspostaviti odnos prema pluralnosti teorija. Sve ono što se događalo na tom planu hiljadama godina – od razmatranja u drevnoj Kini ili Indiji, preko antičkih promišljanja u Grčkoj i Rimu, a kasnije i u islamskom civilizacijskom i kulturološkom krugu, te i srednjovjekovnih i renesansnih povratka tim izvorima, kao i onome što se događalo u evropskoj kritičkoj misli negdje od sredine 17. do kraja 20. stoljeća – valja sačuvati kao dragocjeni teorijski repozitorij. Pri tome će se vremenom u toj množini pojedinačnih tekstova, opsežnih studija, preglednih hrestomatijskih i kritičkih monografija izdvojiti, u nedostatku boljeg izraza, korisniji ili referentniji izvori. Iako će se među njima naći i oni koji će biti češće navođeni u potonjim istraživanjima, ne bi im se trebao pripisivati nekakav “kanonski” status. Njihovu će vrijednost odrediti sljedeće generacije proučavatelja, prije svega u akademskim i znanstveno-istraživačkim sredinama širom svijeta, ali i oni najhrabriji među njima, koji će se odvažiti da i sami ponude svoje viđenje ove materije u kritičko-teorijskim razmatranjima što će se naći u fokusu interesovanja i stručne i znanstvene javnosti, pa i “običnih” čitalaca spremnih da se uhvate ukoštac takvom vrstom pisanja.

Neka im je svima sa srećom!

LITERATURA

- Barry, Peter (1995, 2002, 2009), *Beginning Theory: an Introduction to Literary and Cultural Theory*, Manchester University Press, Manchester and New York
- Birns, Nicholas (2010), *Theory after Theory: An Intellectual History of Literary Theory from 1950 to the Early Twenty-First Century*, Peterborough, Broadview Press, Canada

- Botha, Marc, Waugh, Patricia (2021), *Future Theory: A Handbook of Critical Concepts*, Bloomsbury Publishers, London
- Burzyńska, Anna, Markowski, Michał Paweł (2009), *Književne teorije XX veka*, prevela s poljskog Ivana Đokić, Službeni glasnik, Beograd
- Compagnon, Antoine (2007), *Demon teorije*, prevela Morana Čale, Algoritam, Zagreb
- Culler, Jonathan (1997), *Literary Theory: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford and New York
- Culler, Jonathan (2001), *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*, s engleskoga preveli Filip i Marjana Hameršak, AGM, Zagreb
- Culler, Jonathan (2007), *The Literary in Theory*, Stanford University Press, Stanford, CA
- Cunningham, Valentine (2002), *Reading After Theory*, Blackwell Publishers, Oxford
- de Man, Paul (1986), 'The Resistance to Theory', u: de Man, Paul (1986), *The Resistance to Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 3-20.
- Eagleton, Terry (1990), *The Significance of Theory*, Blackwell, Oxford
- Eagleton, Terry (2003), *After Theory*, Basic Books, New York
- Eagleton, Terry (2005), *Šta nakon teorije?*, preveo s engleskog Darko Polšek, Algoritam, Zagreb
- Elliott, Jane, Attridge, Derek, eds. (2011), *Theory after 'Theory'*, Routledge, London and New York
- Grizelj, Mario, Jahraus Oliver, eds. (2011), *Theorietheorie: Wider die Theoriemüdigkeit in den Geisteswissenschaften*, Wilhelm Fink Verlag, München
- Habib, M. A. R. (1990), "Introduction", u: Eagleton, Terry (1990), *The Significance of Theory*, Blackwell, Oxford, 1-23.
- Habib, M. A. R. (2024), "The Myth of Liberal Humanism", dostupno na: <https://habib.camden.rutgers.edu/publications/essays/the-myth-of-liberal-humanism/>.
- Hörisch, Jochen (2007), *Teorijska apoteka: pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama*, preveo Kiril Miladinov, Algoritam, Zagreb
- Leitch, B. Vincent (2003), *Theory Matters*, London and New York, Routledge
- Leitch, B. Vincent (2014), *Literary Criticism in 21st century: Theory Renaissance*, Bloomsbury Academic, London
- Matei, Alexandru, Moraru, Christian, Terian, Andrei, eds. (2022), *Theory in the "Post" Era: A Vocabulary for the 21st-Century Conceptual Commons*, Bloomsbury Academic, London
- Michaels, Walter Benn & Knapp, Steven (1985), "Against Theory 2: Hermeneutics and Deconstruction", u: *The Critical Inquiry*, 14/1, 49-68.
- Middeke, Martin, Reinfandt, Christoph, eds. (2016), "Introduction: The Place of Theory Today", u: Middeke, Martin & Reinfandt, Christoph, eds. (2016), *Theory*

Matters: The Place of Theory in Literary and Cultural Studies Today, Palgrave Macmillan, London, 9-14.

Middeke, Martin, Reinfandt, Christoph, eds. (2016), *Theory Matters: The Place of Theory in Literary and Cultural Studies Today*, Palgrave Macmillan, London

Miller, J. Hillis, Jr. (2016), "Comes the Revolution", u: Middeke, Martin & Reinfandt, Christoph, eds. (2016), *Theory Matters: The Place of Theory in Literary and Cultural Studies Today*, Palgrave Macmillan, London, 17-32.

Rudrum, David, and Stavris, Nicholas, eds. (2015), *Supplanting the Postmodern: An Anthology of Writings on the Arts and Culture of the Early 21st Century*, Bloomsbury, New York – London

IN THE EDDIES OF TUMULTUOUS TIMES: FOR AND AGAINST LITERARY THEORIES

Summary

Since numerous tumultuous critical and academic discussions about a particular “resistance to theory” in the process of redefining literary, and, in general, overall artistic and cultural production from the last quarter of 20th century, a certain amount of boredom and burnout in this rather dynamic process on all sides took place. The paper attempts to present the most fundamental standpoints of the most well-known repudiators of this “obsession with theory”—ranging from Paul de Man and Steven Knapp and Walter Benn Michaels, via solid deliberations of what happened “after theory”, from Peter Barry, Jonathan Culler and Terry Eagleton to Antoine Compagnon and Jochen Hörisch—to those, among others, such as Martin Middeke and Christoph Reinfandt, Vincent B. Leitch or Nicholas Birns, who offer their own understandings of the position of literary theories and the need to deal differently with literature in the transformed context of the new millennium. Almost all of them have claimed that literary theories are neither dead nor without perspectives in the future attempts to keep them not only within academic and university settings but also giving them a new and fresh impetus that can ensure their viable development.

KEY WORDS: *literary theories, obsession and critical resistance at the end of 20th century, perspectives for a viable development of theories in 21st century*

Saira HADŽALIĆ

ŽENSKA POLIFONIJA I KARNEVAL U ROMANU *LAĐA* DŽABRE IBRAHIMA DŽABRE

KLJUČNE RIJEČI: *polifonija, karneval, egzil, identitet, narativna struktura, Bahtin, intertekstualnost, mit, savremena arapska književnost, kulturni otpor*

Roman *Lađa* Ibrahima Džabre istražuje sudbine skupine putnika iz različitih društvenih i kulturnih sredina tokom sedmodnevnog krstarenja Mediteranom. Kroz polifonijsku narativnu strukturu i retrospektivne priče roman problematizira teme egzila, otuđenja, identiteta i odnosa prema domovini. Likovi poput Lume 'Abd al-Ġānī, Waḡī'a 'Assāf i Mahe aAl-Ḥaġġ simboliziraju različite dimenzije borbe intelektualaca i potlačenih u savremenom svijetu. Alegorijska upotreba mitoloških simbola i intertekstualne reference daju romanu univerzalnu dimenziju, dok se Bahtinov karnevalski princip koristi za razbijanje društvenih i hijerarhijskih konvencija. *Lađa* postaje alegorija egzistencijalne borbe, suočavanja s prošlošću i neprestane težnje ka slobodi.

UVOD

“More je most do spasa” – ovako Ġabrā (1985: 11) počinje svoj izuzetni roman simboličnog naziva – *Lađa*. Događaji spomenutog romana odvijaju se na grčkom brodu *Hercules* tokom sedmodnevnog krstarenja morem od Istoka (Liban) do Zapada (Francuska). Na brodu skupina putnika iz različitih dijelova svijeta, uključujući: Irak, Palestinu, Egipat, Italiju i Ameriku, putovanjem pokušava pronaći bijeg od stvarnosti. Međutim misli i snovi likova na brodu usmjereni su na različita kopnena pristaništa gdje su njihova srca zauvijek usidrena. Na prvi dojam, kada su se putnici bjegunci tek ukrcali na *Hercules*, čini se kao da su se sreli slučajno. Međutim vjerovanje da se u životu ništa ne dešava slučajno dokazuju događaji koji se rasvjetljavaju kako brod odmiče od svoje luke i čitatelj od prve stranice. *Lađa* je polifonijski roman koji se sastoji od deset poglavlja, gdje je svako poglavlje nazvano imenom lika koji nam priča

svoju priču, dijeli svoju perspektivu i upoznaje nas sa svojim životom, ali i zanimljivim životima drugih likova. Roman ima dva naratora i jednu naratorku: Iṣām, Waḏī' i Emilia.

Kroz cijelo djelo događaji i okolina pokreću čitav niz povratnih sjećanja – *flashbackova*, koji snažno vraćaju prošlost u sadašnjost. Ti *flashbackovi* služe za objašnjavanje mnogih potrebnih detalja koji se tiču djetinjstva i odrastanja, obrazovanja, međusobnih relacija i stavova likova. Agonija likova na brodu kroz brojne monologe i digresije postaje repriza prošle agonije, neizbježna sudbina koju samo prošlost može artikulirati (Jabra 1985). U *Lađi* radnja počinje u tački blizu svog vremenskog završetka, kao da se želi naglasiti da je vrijeme u svom hronološkom kapacitetu irelevantno. Vrijeme nije na strani likova, ono neće riješiti njihove probleme niti ublažiti njihove strahove. Ono što se računa jeste trenutak izvan vremena, u kojem se prošlost oslobađa u sadašnjosti kako bi se otvorila nova mogućnost budućnosti (isto). S ovom neizmjerljivo bogatom mješavinom prošlosti i sadašnjosti i načinom na koji su obje predstavljene Ğabrā je dao najuspješniji doprinos modernoj arapskoj fikciji.

Sigurno je jedna od namjernih ironija ovog djela da, dok je sadašnje vrijeme smješteno tokom krstarenja Mediteranom, prava tema ovog djela nema nikakve veze s morem, već s kopnom, tj. zemljom. Dakle glavni problem koji naglašava metafizičke čežnje glavnih likova jeste zemlja. Ako postoji samo jedan heroj u *Lađi*, to je domovina. Potraga za njom motivirajuća je snaga radnje romana. U slučaju pak da roman ima više heroja, onda su svi likovi u *Lađi* heroji jer svaki doprinosi s jednim ili više djelića složenog mozaika u čijem je središtu zemlja s mukom, čežnjom i obećanjima koja sa sobom nosi (isto). Likovi su u romanu *Lađa* posebni upravo zbog toga što su njihovi izbori ostvareni uprkos neizbježnoj patnji koja je uvijek na pomolu i spoznaji da skorija mogućnost spasenja postoji, ali samo kao maglovita mogućnost. Autor razotkriva patnje intelektualaca u svijetu koji ih ne razumije, nevolje potlačenih u svijetu u kojem su bespomoćni i agoniju svih ljudi u modernom svijetu koji ruši njihove snove i kroji sudbine; svijetu koji je gluh na proteste duše i savjesti (isto). Bijeg, egzil, usamljenost, samoubistvo, otuđenje, Palestina, tjeskoba modernog intelektualca, a posebno arapskog intelektualca – glavne su teme koje Ğabrā istražuje s posebnim umijećem u ovom izvanrednom romanu.

LUMĀ' ABD AL-ĠĀNĪ: KARNEVAL KAO MIMIKRIJA

U prvom poglavlju obraća nam se lik Iṣām al-Salmān i upoznaje nas s tajanstvenim likom Lume' Abd al-Ġānī, bagdadskom intelektualkom ponosnog i dostojanstvenog držanja. Nesvakidašnja žena koja svojom očaravajućom

pojavom i bistrinom uma plijeni pažnju gdje god se pojavi. Potiče iz aristokratske bagdadske porodice, koja joj je omogućila luksuzan život, studij u inostranstvu i udaju za uglednog ljekara. Naizgled Lumā ima savršeno uređen život.

Opasna je to igra. Ja sam ovdje kako bih pobjegao. Ovdje sam iz više razloga, ali najviše zbog toga što nisam mogao učiniti Lumu mojim morem, mojom lađom, i mojom avanturom. Ipak, Lumā nikad nije bila meni suđena, osim možda tih nekoliko sati koje sam imao i koje sam živio minut po minut, poljubac za poljupcem... (Jabra 1985: 11)¹

Odmah po ukrcavanju na brod prvi pripovjedač, bagdadski arhitekt Iṣām, koji je krenuo na bezbrižno putovanje Evropom ne bi li pobjegao od turobne svakodnevnice, ugleda ženu koju voli i za kojom godinama pati kako stoji sa svojim mužem. Misli ga odvođe u vrijeme kada su bili zajedno, u Bagdadu. Ovaj roman karakterizira korištenje fragmentiranog vremena i povratnog sjećanja. Također, jezik je pun simbola, od kojih izdvajamo *more i brod*: brod pruža mikrokosmos unutar kojeg skup arapskih intelektualaca postavlja mnoga pitanja koja se tiču njih samih, ali i cijelog čovječanstva, dok more može simbolizirati snagu prirode, misteriju nepoznatog, ali i nade. More pobuđuje osjećaj slobode i avanture, o kojoj svi putnici *Lađe* sanjaju. Motiv bijega naglašen je u romanu. Često je krajnja destinacija *Lađinih* putnika upravo bijeg – od sebe, od realnosti, od nemoguće ljubavi, od neprijatelja, od društvene paradigme i tradicije, od domovine, od sudbine itd., samo kako bi na kraju ipak došli do neizbježnog – suočavanja. Bez obzira na želje putnika, more ih ipak nosi tamo gdje trebaju biti.

Wadi se približio i zagledao se u mene svojim duboko usađenim očima. – “Od čega tačno bježiš?”, upitao je. “Od Lume”, odgovorio sam bez razmišljanja. (...) “Lumā je tlo, drveće, voda. Ona je zemlja, koliko god ti drugačije zamišljao, koliko god je ne uspijevao imati u naručju, i pored svih njenih filozofiranja.” Ne znam zašto sam se baš tada nasmijao. Veselo sam se nasmijao. Bilo je kao da se Lumā iznenada pojavila u kabini i sjela mi u krilo kao nekada u Londonu. (Jabra 1985: 76)

Zanimljivo je kako svaki lik, shodno svojoj jedinstvenoj životnoj pozadini, doživljava svijet oko sebe. Tako, naprimjer, Waḏī‘ Assāf, Palestinac u izgnanstvu, s lakoćom uočava u čemu se krije Iṣāmova agonija. U Iṣāmovom slučaju zemlja je zamišljeni neprijatelj koji zabija klin između njega i Lume i

¹ Prijevod je na bosanski jezik naš. Tako i dalje u ovom radu.

tjera ga na bijeg. Njegova je odluka da prekine vezu sa svojom domovinom dobrovoljna. S druge strane, Wađī' je protjeran sa svoje zemlje, a kao rezultat toga izgubio je bitan dio svog identiteta. Njegova zemlja postaje njegova opsesija. Navodno se brod udaljava od Iraka i Palestine, a ipak su na kraju krstarenja i Wađī' i Iṣām bliže domovini. Čini se da je bijeg nemoguć.

Wađī' nas u svom poglavlju upoznaje s Luminom širokom naobrazbom i sklonošću ka filozofskim raspravama u kojima istinski uživa. Njena očita odsutnost i rasijanost tokom krstarenja nestajale bi u momentima žive rasprave kada je naprosto sijala.

“Ali Wadi”, rekla je, “zar nisi čitao svog Svetog Tomu Akvinskog, ili kako ga zovu na arapskom, Toma al-Aqwini?” Dok je pričala, osjećao sam da bi njezini bijeli, biserni zubi mogli samljati svu logiku u meni. Njeno me pitanje zaprepastilo. Možda sam očekivao da će postaviti hiljadu različitih pitanja, ali ne i to. Toma al-Aqwini? “Lumā,” odgovorio sam, “zaprepastila si me, uništila! Možeš li se sjetiti što Toma Akvinski ima za reći o vjeri? Bože moj! Prošlo je mnogo godina otkad sam ga čitao. Znaš li što sam studirao na Američkom sveučilištu u Bejrutu davno?” – “Šta?” – “Nemoj se smijati, molim te. Filozofiju. Uprkos želji mog oca da studiram medicinu. Toma Akvinski i njegove kolege fascinirali su me više negoli anatomija leševa. Ali šta bi Akvinski rekao o vjeri? Ne mislim da bi instistirao na podržavanju svojih argumenata s dokazima i svjedočenjima, zar bi?” Usred te gomile muškaraca Lumā je nastavila o Tomi Akvinskom. Način na koji je stalno gestikulirala rukama bio je stalna potvrda živosti u njezinim očima, njezinu licu i njezinim mislima. (Jabra 1985: 80)

Lumā je vodila žustre rasprave o filozofiji, umjetnosti i nauci, uvijek čvrstim, naučnim jezikom odavajući progresivan i humanistički stav o društvu te svoju široku kulturu. Njen karakter upoznajemo u različitim perspektivama, dijalozima, unutrašnjim monolozima i umetnutim žanrovima. U polifonijskom romanu značajan je jezički varijetet. Međutim prisustvo određenih jezičkih stilova i socijalnih govora samo po sebi nije najbitnije. Ono što čini posebnim te stilove jeste to pod kojim su dijaloškim uglom konfrontirani ili suprotstavljeni u djelu. Ğabrā svojim polifonijskim postupkom naglašava da je dijaloški kontakt istinska sfera života jezika.

Sjeli smo na stolice; neki su sjeli na palubu. Ponudio sam Lumi stolicu, ali je odbila i sjela prekrštenih nogu na palubi pored svog muža, a nasuprot Isamu. Svi su djelovali sretno. Većina ih je pila grčki ouzo u velikim

količinama prije i poslije večere. Zapravo, doktor Falih izvadio je plastičnu čaturicu s viskijem iz džepa i popio gutljaj; tokom cijelog razgovora nastavio je piti. Fernando je okretao krug na radiju od postaje do postaje. Svaki put kad bi pronašao arapsku stanicu, puštali su Umm Kulthum. Kad nastupi ponoć u arapskom svijetu, glas Umm Kulthum ispuni zrak posvuda, pa čak i u grčkim morima. Iako je Fernando tražio neku drugu vrstu muzike, insistirali smo da ostavi radio upaljen na stanici s Umm Kulthum. Odjednom, Emilija je ustala i počela da pleše trbušni ples u svom stilu uz muziku. Fernando se ustao i pridružio joj se, karikirajući ples, tresući trbuhom lijevo-desno. Zvuk pljeskanja pojačavao se i ljudi postadoše jako glasni. Upravo tada Lumā – baš od svih ljudi, Lumā – ustade i poče pjevati zajedno uz Umm Kulthum. (Jabra 1985: 85)

U jednom od ključnih momenata u *Lađi*, kontroverznoj plesnoj sceni na palubi, svjedočimo fantastičnoj Bahtinovoju karnevalskoj atmosferi. Muzika legendarne arapske pjevačice 'Umm Kulthūm imala je funkciju prijelaza iz uobičajne situacije na brodu u takvu atmosferu.

U karnevalu se u konkretno-čulnom, doživljajnom i polurealno-polupredstavljakom obliku izgrađuje novi modus odnosa čovjeka prema čovjeku, suprotstavljen svemoćnim socijalno-hijerarhijskim odnosima nekarnevalskog života. Bahtin napominje da se tu "ponašanje, pokret i čovjekova riječ oslobađaju dominacije svake moguće hijerarhijske situacije (staleža, položaja, uzrasta, imovnog stanja), koja ih je potpuno određivala u nekarnevalskom životu, i zato postaju ekscentrični, neumjesni s tačke gledišta logike običnog nekarnevalskog života". Ekscentričnost je posebna kategorija karnevalskog osjećanja svijeta, organski povezana s kategorijom familijarnog kontakta; ona omogućava da se u konkretno-čulnom obliku otkriju i izraze skrivene strane ljudske prirode (Bahtin 1989: 117).

Lumā je, kao i većina imućnih intelektualaca, sklona određenim tzv. manama, poput naučene samouvjerenosti, oholosti, staleške izolovanosti, povlaštenosti, elitizma i sl. (Bezić 1988: 339). Ona se plesom oslobađa pritisaka i očekivanja od nje kao (istočnjačke) žene i kao supruge u zarobljavajućoj patrijarhalnoj paradigmi. U oba slučaja Lumā treba biti "savršena", poslušna i odmjerena te da ne prkosi autoritetu i sistemu. Od nje se očekuje da se ponaša u skladu s normama u okvirima socijalno-hijerarhijskih odnosa unutar kojih živi i kreće se. Međutim nekarnevalsko se vrijeme nakratko zaustavlja i Lumina revolt se budi. U njoj se oslobađa dobro čuvani duh i ona plesnim pokretima izražava snažnu pobunu protiv muške dominacije, običaja i društvenih

konvencija, zbog kojih je primorana zanemarivati lična uvjerenja, želje i potrebe. Svojim plesom izražava nevjerovatnu energiju, koja je plod represije, kao da u sebi predugo potiskuje nepravdu u kojoj njen duh naprosto vene. Nenosna patrijarhalna težnja za moći i kontrolom porobljava žensku kreativnu energiju, a tako i sam život. Na nekom drugom mjestu takva plesna scena u javnosti ne bi izazvala pometnju, ali u kontekstu arapskog društva ona šalje snažnu poruku potrebe za oslobađanjem od višestruke dominacije i socijalnih stega.

Doktor se uznemirio i reče jedva čujnim glasom: "Dosta je, Lumā!" Njegov izraz lica sada je bio mješavina tuge i ljutnje. "Lumā", rekao je opet, "dosta je!" Ali Lumā ga nije čula (ili se pretvarala da nije) te nastavila plesati uz zvuk Umm Kulthum. Pjesma je, u bezobzirnom naletu strasti, postajala je sve više i više divlja. Odjednom Falih skoči na noge. Štunuvši tranzistorski radio kao da je poludio, zgrabio je Lumu za ruku i odvuкао je kroz gomilu gledatelja koji su pljeskali. Radio je nastavio sa svojom pjesmom iako je ljudima pao među noge. Odjednom su svi prestali pljeskati i u tišini koja je nastala, glas Umm Kulthum kao da je ispunio cijelo more. To je bilo popraćeno zvukom odlazećih koraka dok je Falih odvlačio Lumu što je brže mogao. (Jabra 1985: 87)

Ženski likovi u *Lađi*, kao i u *Hiljadu i jednoj noći*, predstavljeni su kako žive unutar falocentrične kulture, koja ih diskriminira ne samo kao inferiorno *Drugo* u odnosu na muškarce već i kao žrtvene jarce i nametljive simbole političke korupcije i nedostatka suvereniteta svojih nacija (Zakariya 2017: 4). Lumā svoju psihološku opsadu i otuđenost od drugih razbija identificiranjem s prirodom i muzikom. Edward Said tvrdi da u muzičkim i plesnim izvedbama postoji neka vrsta konflikta. Lumā, tajanstvena individua fiksirana svojim društvenim položajem, ipak je u stanju koristiti svoje tijelo kao jezik komunikacije. Budući da njen nastup kombinira vrijeme i muziku, Lumā uspoređuje svoj predbračni život bezgranične slobode sa svojom trenutnom situacijom pod bezgraničnim despotizmom. Živeći u zatvorenom i konzervativnom društvu Lumini spol, rasa, klasa i seksualnost oblikuju njenu interakciju s okolinom i mjestima u kojima živi. Ipak, ona počinje koristiti ono što zna ne bi li potaknula pobunu protiv represije unutar svoje kulturne okoline (isto). Said percipira egzil i kreativne prakse kao emancipatorske snage koje oslobađaju ljudsku dušu i duh od negativnih osjećaja ljutnje, nepravde i neprijateljstva. Potlačeni likovi poput Lume koriste duhovne i kreativne prakse muzike, plesa i pisanja kako bi prevladali psihološku i kulturnu potčinjenost i stereotipe

te se suosjećali i identificirali s Drugim kao drugim ljudskim bićem, a ne kao neprijateljem (isto).

Roman je kontekstualizirao brojne mitove i legende, a posebno privlači pažnju alegorija koju Ğabrā koristi kada poredi Lumu s Kirkom. U grčkoj mitologiji Kirka označava čarobnicu koju spominje priča o Odiseju. Kako bi zadobila Odisejevu ljubav, vratila je ljudski lik njegovim drugovima, koje je prethodno pretvorila u svinje. Kod nje je Odisej ostao godinu dana i gotovo zaboravio na povratak kući (isto). Kako Kirka nije prava božica, ona ne posjeduje božanske moći nego tek umijeće čarobnjaštva. Zato se od muškog nasilja može odbraniti jedino čarolijom. Baš kao Kirka, ni Lumā nije prikazana kao žena besprijealnog morala, nego, naprosto, kao žena koja se brani jedino kako može i zna. Takva interpretacija mijenja i odnos snaga u sceni gdje je Lumā ustvari shvaćena kao nadmoćna: ne samo da je njen postupak opravdan, nego je žena koja ne pristaje na ulogu podređene. Roman ne uvodi osuvremenjivanje Kirke; ona je uvijek antička, a ne suvremena žena, ali su neki problemi s kojima se susreće vječni.

Pored simbola iz grčke mitologije Ğabrā ne izostavlja ni bezvremensku čaroliju *Hiljadu i jedne noći* i puštanje džina iz starog ćupa. Lumin se nemirni duh uz melodije zvijezde Istoka 'Umm Kulṭūm oslobađa nevidljivih okova te prkosi društvenim pritiscima i licemjernom patrijarhatu. Ti pritisci čine da se Lumā teško identificira s prostorom gdje živi i osjeća se kao stranac u vlastitoj zemlji. Prostorna iskustva Lume i drugih ženskih likova u *Lađi* oblikuju percepciju njihovih rodnih uloga i stavova prema rasnim i rodnim razlikama. Lumino psihološko ropstvo plemenskim i seksističkim stereotipima ograničava njenu ličnu slobodu i čak iskrivljuje njen osjećaj nacionalne pripadnosti (isto).

“Ne laži”, prekinula me je. “Često si izlazio s Engleskinjama, baš kao i s onom talijanskom raspuštenicom na brodu s kojom te stalno viđam. Onda bi se vratio u svoju sobu i pisao mi svoje strastvene gluposti.” Nema veze! Zašto ne? Za mene si uvijek bio čudan i neposredan. Rekla sam sama sebi da ću te čekati u Bagdadu, ali sam se zapravo bojala učiniti te dijelom svoga plana. Kao da si svemirsko biće, Marsovac. Ti i Bagdad bili ste kontradikcija. Imala sam taj osjećaj posebno tokom posljednjih nekoliko sedmica na Oxfordu. (Jabra 1985: 142)

Već u knjizi *Marksizam i filozofija jezika* Bahtin (1980) nagovještava obraćanje dijalogu i dijalogizmu, odnosno Drugome. Ovdje se naročito naglašava postojanje različitih silnica koje djeluju na riječ i na iskaz, te se smatra da je značenje svakog pojedinog konkretnog iskaza rezultat istovremenog

djelovanja različitih aspekata konteksta u kojem se javlja. Za Bahtina riječ je uvijek usmjerena na sagovornika, na to ko je taj sagovornik s obzirom na socijalni status, hijerarhiju u odnosu na govornika, vezu bliskosti ili distance. Riječ je produkt uzajamnih odnosa govornika i slušaoca, tako da je u suštini uvijek bilatelarni akt, “most između mene i drugoga” (Bahtin 1980). Bahtinove su ideje aktuelne i njegovo analiziranje socijalnih relacija među sagovornicima te odnosa hijerarhije potpuno nalazi odziv u savremenim proučavanjima diskursa s pragmatičkog aspekta, uz uzimanje u obzir odnosa moći (socijalne, situacione, diskurzivne) među sagovornicima (Katnić-Bakaršić 2005: 27).

Uprkos elitnom obrazovanju, visokom staležu, boravku u inostranstvu kao djevojka, gdje upoznaje Išāma i zaljubljuje se u njega, budući da je žena, Lumā teško može zamisliti prkošenje porodičnom odbijanju njihovog braka ili bijeg s njim kao s ljubavnikom. To bi se smatralo sramotnim nepoštovanjem autoriteta oca i uvredom časti cijeloj porodici. U tradicionalnom i patrijarhalnom društvu Lumino seksualno ponašanje, objašnjava Gershen Kaufman, smatra se izravnim izrazom časti njene porodice, pa čak i njenog nacionalnog karaktera. Lumā kaže Išāmu: “Bojala sam se učiniti te dijelom mojih planova. Bilo je kao da ste biće iz svemira. Ti i Bagdad bili ste kontradikcija” (Zakariya 2017: 5). U arapskoj kulturi žene su čuvari tradicije.

Lumā primjećuje da moralni i društveni kodeksi u *Lađi* čine skup svjetovnih i plemenskih tradicija, a ne religijskih učenja. Ovdje mjesto nalaže specifičan kodeks ženskog ponašanja, kojeg se Lumā mora pridržavati. U suprotnom je kažnjena. Budući da je Išāmov siromašni otac ubio svog rođaka, Lumino bogatog amidžu, siromašna je porodica marginalizirana i isključena iz zaštite plemena. Osjećajući se zarobljenima unutar svojih društvenih i porodičnih veza i odgovornosti, Lumā i Išām shvataju da su prošlost i sadašnjost bliske i isprepletene, a obje usmjerene jedna na drugu. Kako bi ispunila odgovornosti koje njena porodica i društvo očekuju, Lumā se pokorava željama svojih muških skrbnika (isto).

Pojam i problematika klase jedno je od glavnih pitanja *Lađe*. Ipak, roman zamjenjuje moć patrijarhalnih silnika snagom patrijarhalnih kultura. Svojevoljno se odričući svoje slobode, Lumā postaje saučesnica u održavanju režima falocentrične moći pretvarajući svoje tijelo u teren seksualnog ugnjetavanja. Išāmovo i Fāliḥovo nadmetanje oko Lume uglavnom je političko-kulturološki sukob, a ne čista strast ili ljubav. Dok doktor Fāliḥ Lumu smatra majkom svoje djece i onom koja reproducira i produžava liniju svoje etničke/nacionalne skupine, Išām svoju seksualnu dominaciju nad Lumom smatra oblikom političke dominacije budući da su je njeno bogatstvo i utjecajan

društveni status smjestili pravo u neprijateljski tabor. Posljedično, obojica smatraju posjedovanje Lume ispoljavanjem moći i autoriteta nad zemljom, utvrđujući svoju muškost kao jedinu moć “održavanja vlasti nad arapskom kulturom i ženama”, moć koja se pretvara u “opsjednutost pokoravanjem i porobljavanjem”. Edward Said pojašnjava da je nacionalni identitet osobe spoj “nacionalnog jezika, nacionalne zajednice i spoja tradicija ili kulture te nacije”. Kako bi bila član zajednice, osoba mora prihvatiti da kultura njegove/njene zajednice “uvijek uključuje hijerarhije; hijerarhija razdvaja elitu od običnog naroda, najbolje od manje najboljih itd. Hijerarhija je također utjecala na to da određeni stilovi i načini razmišljanja prevladaju nad drugima” (isto).

Doktor Fāliḥ Ḥasīb ugledni je bagdaski doktor, intelektualac, aristokrata. U romanu je predstavljen kao Lumin muž. Doktor Fāliḥ opisan je kao osoba koja vjeruje u nauku, izražene inteligencije, osjetljiv na krizu humanosti u modernom svijetu, samokritičan, veoma zatvoren. Patio je od teškog oblika depresije i ovisnosti o alkoholu. U romanu se predstavlja u prvom licu u intimnim ispovijestima, predočenim u obliku pisama, koje je ostavio iza svoje smrti.

Waḏīf opisuje Fāliḥa kao puritanca, vrlo strogog, ali rezervisanog čovjeka koji se plaši pretjeranog opuštanja i prepuštanja užicima (Jabra 1985: 103). Iz Waḏīf-ijeve perspektive glavni uzrok njegove ogorčenosti leži u nesretnom braku, spoju njegovog osobitog karaktera sa ženom slobodnog duha i ponašanja, zamamne ljepote i nevjerovatnog intelekta. Da li je Fāliḥov vlastiti moralni zakon bio jači od njegovog psihičkog kapaciteta da podnese sve užase svijeta kojima je svjedočio dok je liječio nevinu djecu, pokušavao shvatiti apsurd života, podnijeti Luminu hladnoću i slobodu, vlastitu preljubu, alkohol, depresiju i dr.? Ili je njegova mogućnost da kupuje vrijeme postajala sve manja, a koža sve tanja? Odavanje strastima i nemogućnost modernog čovjeka da nadvlada sebe, svoje strahove i slabosti na koncu ga je učinilo robom tih ubitačnih strasti.

U romanu ne nalazimo niti jedan dijalog između supružnika, što dokazuje nedostatak bliskosti između njih. Fāliḥ koristi pismo da izrazi posljednja unutrašnja previranja i nesnošljivu bol. Fāliḥovo zgražavanje nad propadljivošću svijeta potcrtava tjeskobu modernog čovjeka. Živio je u svijetu koji mu je govorio da je strah nešto neprilično i ružno, a jedino što se nudilo kao lijek bilo je je opijanje njegovih osjetila i iluzorno samozavaravanje, zbog čega je sve više tonuo. Razočaran nakon što spas od takvog svijeta nije mogao pronaći kod Lume, najprije se odaje alkoholizmu i preljubi, a u trenutku kada nije mogao prihvatiti ono što je pronašao u sebi, odlučuje se na konačni bijeg – samoubistvo. Aluzijom na djelo *Neobičan slučaj doktora Džekila i gospodina*

Hajda naglašava se motiv dualnosti, kontradiktornosti i unutrašnjeg rascjepa, koji uzrokuje užasavajuću tjeskobu. U spomenutom djelu autor Robert Louis Stevenson sugerirao je da ljudske sklonosti dobru i zlu nisu nužno prisutne u jednakoj mjeri. Hyde je prilično manji od Jekylla, što možda ukazuje na to da je zlo samo mali dio Jekylllove ukupne ličnosti, ali ono koje se može izraziti na snažne, nasilne načine. Baš kao i Fālih, Jekyll je u svakom pogledu džentlmen, ali ispod površine leže niske želje i strasti koje ostaju neizgovorene; on je sama personifikacija dihotomije između vanjske plemenitosti i unutrašnje požude (Stevenson 1998).

Dijaloški i intertekstualni karakter upućuje na područja koja se kroz roman evociraju, a kreću se od Biblije, svjetske književnosti, mitologije pa do historije i filozofije. Oblici u kojima se intertekstualnost pojavljuje jesu citati, aluzije, parafraze, imitacije. Književno djelo više se ne konstituira kao autonomna, zatvorena struktura, već se formira kao svojevrsan “odgovor” na druga djela, a često i na izazove suvremene kulture (Lešić 2005: 517).

PENELOPA BEZ ITAKE: MAHĀ AL-ḤAĠĠ

Mahā al-Ḥaġġ opisana je kao uspješna libanonska doktorica, žena koja voli život svom silinom svoga bića. Predstavljena je kao Waḍī'ijeva zaručnica, osoba u kojoj vidi svoje utočište i nadu, ali i svoju zemlju, domovinu Palestinu. Waḍī' je okupiran planom da se zajedno vrata u Palestinu te tamo osnuju porodicu i žive od rada na svojoj zemlji. Takvim očekivanjem palestinski izgnanik Waḍī' na neki način povjerava Mahi odgovornost za reprodukciju nacionalne kulture i identiteta.

Opsjednutost zemljom kao figurom i sveobuhvatnom temom snažno je prisutna u *Lađi*. U romanu se Waḍī' često prepušta dugim razmišljanjima o domovini za kojom čezne i vlastitom životu, koji je određen sudbinom Palestine:

Dakle izgubio sam svoju zemlju u Jeruzalemu i dobio ured za uvoz u Kuvajtu! Prognan od svojih korijena, za svoj egzil nagrađen sam poslom u kupoprodaji! Kada je Naima umrla tijekom poroda i moj sin rođen mrtav, više se nisam ženio. Oženiti se drugi put kad imaš više od 35 teško je samo po sebi, ali još teže kad si odsječen od svojih korijena i provodiš vrijeme uvozeći željezo, cement, šećer i rižu u zemlji daleko od vlastitog rodnog mjesta, gdje su jedine žene koje vidite već udane. Nakon četrdesete brak je još teži. A ako ste opsjednuti snovima svoje mladosti i mislima o djevojkama iz Jeruzalema, koje možete vidjeti samo dvije ili tri sedmice godišnje, ili svake dvije godine... Vidim sebe kako pokušavam opravdati činjenicu da se nisam ponovo oženio. (Jabra 1985: 38)

Iako gotovo svi likovi u *Lađi* izražavaju nostalgiju za svojim zemljama, nisu toliko strastveni u svojim čežnjama kao Wađī. Njegova privrženost Palestini dobija na snazi zahvaljujući postkolonijalnoj dimenziji narativa – dimenziji koja poprima veći naglasak u isticanju Wađī ijevog osjećaja krivnje zbog toga što nije ostao u svojoj domovini (Al-Mousa 2015: 136).

Moje su riječi možda tihe, ali moja djela nisu. Opirem se, na svoj način, tvrdoglavo i strpljivo. To je ono što mi je Mahā znala povremeno prigovarati. Govorila mi je kako sam tvrdoglav i svojeglav jer nikad ni zbog koga ne bih odustao od onoga što mi je na umu. Odlučio sam da ćemo se, čim se vjenčamo, preseliti u Jeruzalem kako bih mogao biti blizu svoje nove zemlje i blizu stvarnog polja rada za koje se sada pripremam. "A šta bih ja trebala raditi u Jeruzalemu?", pitala je. "Baviti se liječenjem", odgovorio sam, "besplatno, ukoliko treba." "Ali od čega ćemo živjeti?" upitala je. "Živjet ćemo kao i svi ostali!" Odgurnula bi me kao da sam imbecil. "Ne mogu ostati daleko od Bejruta ni jedan dan", znala bi reći. Kako uvjeriti ženu da u svom srcu imate drugu ljubav koja se ni na koji način ne protivi vašoj ljubavi prema njoj, pogotovo kada ta druga ljubav neizbježno uključuje suočavanje s neprijateljem, pa čak i smrt? (Jabra 1985: 43-44)

Mahin lik predstavlja modernu arapsku ženu koja otpor i revolt inteligentno izražava marljivim radom i prioritiziranjem obrazovanja. Zahvaljujući svojoj upornosti Mahā postaje uspješna te posvećuje život nauci. Opisana kao živahna, privržena, i impulsivna (Jabra 1985), Mahā je feministički duh u nastajanju koji traži kontrolu, regulaciju i samoostvarenje u svijetu haosa i kolonijalnog podjarmljivanja. Mahā stoji za ono što Sandra Gilbert kaže "lično je političko" (Gilbert – Gubar 1979). Svoj lični uspjeh kao pojedinke smatra snagom koja podržava političku borbu svoje zemlje. Obje borbe temelje se, smatra Mahā, na načelu "suočiti se sa stvarima, prihvatiti sve što te boli" (Jabra 1985: 199). Mahā je čvrsta kao stijena pri svom otporu na neuspjeh ili nestajanje. Odbijajući Wađī ijev prijedlog da se vrati u Palestinu "kako bi zasadio svoju zemlju", dok bi Mahā liječila "besplatno" i "gradila porodicu", Mahā brani svoje društvene i kulturalne uspjehe kao nezavisne žene. Stoga, tvrdi Amina Mama, ona ne samo da se opire pokušajima svog ljubavnika "da je prisili da se vrati domaćinstvu iz prošlih vremena" nego se tako suprotstavlja i "kolonijalnom društvu i njegovoj ekonomiji", koja ograničava kolonizirano "na margine ekonomije" (Zakariya 2017: 11).

Mahino odbijanje da se vrati u Palestinu može se smatrati onim što Said naziva “sekularnom interpretacijom koja predlaže način suočavanja, način izbjegavanja zamki nacionalizma”, koji stavlja veliki naglasak na stvaranje vlastitog identiteta kao nacija ili narod koji se opire, ali ima vlastiti integritet. Marti Kheel i Maggie Humm slažu se sa Saidom da su inferiorizacija i marginalizacija u modernim društvima upisane u društvene institucije i nacionalnu misao kako bi se naturalizirala hijerarhija i dominacija. Prkoseći dominantnim fetišiziranim nacionalnim i rodnim idejama, Mahā, poput Lume, razvija pozitivnu situaciju iz svojih opresivnih patrijarhalnih i kolonijalnih iskustava. One rastu i razvijaju se u prihvatanju ljudske različitosti i slobode te vjeruju da je razlika, kako spolna tako i rasna, pozitivna kvaliteta (isto).

Wađīf otkriva svoje nedvosmisleno poistovjećivanje s Odisejem u završnom dijelu romana:

Jesam li se zavaravao? Ne mislim tako. Želio sam da Mahā bude jedna od stijena Jeruzalema, stijena na kojoj bih mogao izgraditi svoj grad. (...) Moram se vratiti u zemlju. Odisej je bio mnogo bolji mornar i putnik od svih nas. Ipak, čak bi i on, poput nas, pobjegao kako bi na kraju mogao stići negdje gdje bi mogao čvrsto stajati nogama na zemlji i reći: “Ovo je moje tlo.” I kad mu je najviše trebao odmor nakon muke i patnje njegovog putovanja, nije li mu čarobnica Kalipso dala izbor da zauvijek ostane s njom na otoku kao božanstvo ili da se vrati u svoju domovinu kao smrtnik? Ipak je odbio besmrtnost i odlučio da se vrati kući. Mahā će sigurno to shvatiti. Neka Jacqueline ili bilo koja druga žena, što se toga tiče, bude još jedna Calypso. Na kraju, smrtnost je u tvojoj zemlji bolja, ugodnija i značajnija. Čim Mahā to spozna, više neće biti nesuglasica između nje i stvari koje volim. Dvije polovice ponovno će postati jedna kao što bi i trebale. (Jabra 1985: 188)

Prethodni citat aludira na novu bitnu temu Džabrinog romana, a to je odraz rascijepljenog svijeta. Upravo ovdje prepoznamo ključnu odliku postkolonijalnih književnosti: njihovu preokupaciju mjestom i izgnanstvom, pri čemu dolazi i do posebne krize identiteta povezane s prepoznavanjem veze između sebstva i mjesta (Karić 2010).

Dok jukstapozicija ili kontrast sa Sindbadom izaziva tugu kod Wađīfija zbog njegovog nesretnog statusa izgnanika, kome je suđeno da vječno živi u egzilu, poređenje s Odisejem pruža Wađīfiju tzv. mitsku utjehu da će se jednog dana vratiti u svoju domovinu. Odisej je na svom putovanju kući i pri dolasku na Itaku ratnik, vladar, savjetodavac, mudrac, patriota, trgovac,

moreplovac i istraživač. Osim toga, u njemu možemo vidjeti i odlike čovjeka kome je porodica i žena na prvom mjestu te ga ljubav prema njima i rodnoj zemlji vode prema cilju. Ğabrā koristi mit i kombinira ga sa stvarnošću, dajući tako borbi Palestinaca protiv izraelske okupacije njihove zemlje univerzalnu epsku dimenziju. Iz dekolonizacijske perspektive intertekstualnost omogućava Wađī'iju da zadrži svoj poetski osjećaj povratka kući usprkos turobnosti prozaičnog svijeta u kojem mu je zabranjen povratak kući kao rezultat izraelske okupacije. Nedal al-Mousa (2015: 134) tvrdi i da se iluzija nadahnuta Odisejem u Wađī'ijevom životu koristi kao figurativna strategija dekolonizacije, koja mu pomaže pri održavanju svog otpora okupaciji i njenim pratećim problemima osjećaja iščašenosti, gubitka korijena i identiteta do kojih je došlo prisilnim progonom iz domovine. Zanimljivo, Wađī' u nečemu što se čini kao odjek Ibsenove često citirane opaske: "Ukradite prosječnom čovjeku njegovu životnu iluziju, time ćete ga lišiti i njegove sreće" kaže: "Uklonite iluziju, i tama će prevladati" (Jabra 1985: 73).

Išām potvrđuje Wađī'ijevo uvjerenje kada mu kaže: "Ono što hoću reći je da, koliko god čovjek bio pretenciozan, iluzija je nešto što on ne može izbjeći... pa neka čovjek pjeva koliko hoće. Pjevanje je samo iluzija. Iluzija su sve slatke stvari u životu" (isto). Zanimljivo, u svojoj knjizi *Kultura i imperijalizam* Edward Said tvrdi da se zemlja koju je okupirao kolonijalizam "može povratiti najprije samo kroz maštu" (al-Mousa 2015: 134).

Opet po homerovskoj analogiji, baš kao što sirene nisu uspjele spriječiti Odiseja da nastavi svoje putovanje prema Itaki, tako Wađī' uspijeva odoljeti zavodnjima ženskih likova na brodu. *Lađa* također označava iskustva ženstvenosti i muškosti u *Hiljadu i jednoj noći*, kakva se doživljavaju u savremenim arapskim društvima. U tom smislu može se posmatrati i Saidov koncept identiteta i egzila kao sredstva propitivanja slobode i djelovanja pojedinca pred tiranskim kulturnim, političkim i institucionalnim moćima u *Lađi* te kao odraz interakcija između različitih historijskih i kulturnih patrijarhalnih sistema širom svijeta. Moguća je analiza romana kao roman bjegunaca i prognanika koji pokušavaju pregovarati o svojim pozicijama unutar patrijarhalnih sistema, prostora i mjesta (Zakarriya 2017: 3).

POLIFONIJA "TUĐINKI": EMILIA FARNESI I JACQUELINE DURAND

Emilia je Italijanka na brodu koja je Liban počela zvati svojim domom udavši se za jednog Libanca. Nakon određenog vremena njen suprug iznenađeno je odlučio postati svećenik, nakon čega su se i razveli. Predstavljena je kao

Mahina bliska drugarica. Nije slučajno što je upravo njoj kao jedinjoj ženi dato da se obrati čitateljima u prvom licu u jednom poglavlju pod nazivom “Emilia Farnesi”. Tek nakon uvida u njene ispovijesti postaju nam kristalno jasni međusobni odnosi među putnicima i razlozi njihovog susreta na brodu.

Bila je tu jedna Italijanka na brodu u povratku iz Libana. Imala je nekih tridesetak godina. (Ona je tvrdila da je imala dvadeset i četiri.) Reče da ne bježi ni od čega. Ali onda kad je uz zvuk sirene brod otpušten sa svojih vezova i kad se udaljio od pristaništa, ona odluči da je i ona ta koja bježi. Rekla je da joj je brak trajao nešto više od godinu dana, ostavivši joj ništa doli uspomene na bujne zelene planine nad Bejrutom i osjećaja da mora pobjeći. “Razmiješ li?”, upita ona. “Radi se o uspomeni nekog kraja, a ne o emociji; uspomene na zemlju, a ne na muškarca. Moj me suprug ostavio. Mislila sam da će se vratiti, ali nije. To je bilo prije dvije godine ili duže”. (Jabra 1985: 12)

U predočenom dijalogu iz Išāmovog poglavlja saznajemo da i Emilia bježi, poput većine putnika. Nespretno laganje u vezi s godinama i ispovijedanje potpunom strancu odaju duboku usamljenost i očaj.

Dok sam naručivala šoljicu espressa pogledala sam oko sebe da se uvijek da sam na mjestu koje zaslužuje sav novac koji tako olako trošim. To je sve što u životu vrijedi: dobra hrana, dobro vino, raspjevani grad i usamljenost koju ni ljubav ne može izliječiti. Ljubav? Treba da se stidim sama sebe. Malo smrti, malo stida, malo strasti. A zatim povratak arapskim valovima u Rawshi. Ali ima još do kraja putovanja, putovanja života i neživota. Ono malo što preostaje. Do vječnosti. (Jabra 1985: 12)

Emilijina ispovijest otkriva nam da se iza njenih plavih očiju krije jedna nesretna žena koja je očajno tražila ljubav tamo gdje za nju ne postoji. Ne podnosi lako bolno podsjećanje da je pristala da bude ljubavnica, druga žena osuđena na tajnost. Potpuno očajna, odlučuje da se “počasti” dobrom večerom u otmjenom restoranu. Naivno vjerujući da može pronaći sreću u kvalitetnom vinu i komadu mesa, shvata da je sama sebe prevarila. Navedeni odlomak fantastičan je primjer samoobmane modernog čovjeka i njegove potrage za smislom u užicima koji ih naposljetku ostavljaju još praznijim. Da citiramo Georga Lukácsa u *Teoriji romana*: “svijet ovih romana je napustio Bog” (1990: 70). Cijeli se jedan poredak stvari raspao. Muškarci i žene žive frustrirani, prepuštajući se tijelu – njihovoj jedinjoj zaštiti od vlastite agonije – i slaveći život punim plućima kako bi smirili tjeskobu svoje duše (Jabra 1985: 4).

Polifonijskom strukturom Ğabrā dokazuje da su svi likovi važni i poprimaju važnost jedni uz pomoć drugih. Iṣāmov bijeg možda ih je sve spojio na brodu, ali njegova pozicija nije pozicija junaka romantičnog romana. Kako se radnja odvija, Wađīʿ, Lumā, Fāliḥ, Emilia, zauzimaju središnje pozicije. Lumā i Emilia igraju ključne uloge u Fāliḥovoj agoniji. Njegovo samoubistvo pokreće čitav niz prividnih rješenja. U određenom smislu svi su likovi *Lade* heroji jer svaki pridonosi složenom mozaiku.

Vezani uz dominantno represivan i patrijarhalan svijet, većina likova bježi u iluziju. No budući da bijeg u iluziju ne nudi rješenje, muški likovi ili potpuno odustanu poput Fāliḥa, ili jednostavno stoje, nesposobni osloboditi se svog robovanja prošlosti ili krenuti naprijed prema drugačijoj budućnosti, poput Iṣāma i Wađīʿija. Ženski likovi, s druge strane, iako su im pokreti ograničeni, a pozicije inferiorne u odnosu na muškarce, naporno rade na redefiniranju svojih kulturnih pozicija i prostornih iskustava (Zakarriya 2017: 12).

Jacqueline Durand neobična je Francuskinja koja se brodom vraća kući nakon turističke posjete Palestini. Bezbrižno uživajući u krstarenju, pridružila se druženjima arapskih putnika i ne sluteći o kakvoj se zamršenoj mreži, u koju je slučajno upala, radi. Njen lik moguće je razumjeti kao još jednu nijansu *Drugoga* u romanu. S njom nas najbliže upoznaje Wađīʿ, koji uživa u njenom društvu i neuspjelim pokušajima bijega od svojih misli:

Susreo sam se s Jacqueline licem u lice kod carinika i krenuo okolo. Razmijenili smo nekoliko riječi miješajući arapski, engleski i francuski. Ona je turistkinja koja se vraća kući nakon posjeta Jeruzalemu i Betlehemu; oko vrata nosi mali križić. Provela je neko vrijeme u Libanonu i pokušala naučiti arapski, bolje rečeno, svom znanju pisanog jezika, koje je studirala na francuskom univerzitetu, dodati neke kolokvijalne izraze. Imala je preplanule crte lica koje voli duga hodanja bez obzira na vrućinu ili hladnoću. (Jabra 1985: 41-42)

Glasna muzika oživjela je sjećanja kod Wađīʿija tokom plesne zabave na brodu dok mu je Jacqueline bila u zagrljaju. Prisjetio se ubistva svog prijatelja Fāyiza od strane vojnika okupacijskih izraelskih snaga 1948. godine. Ovaj tragični događaj ispričan je na 24 stranice. Muzika koja je korištena na brodu pobudila je uspomene i natjerala ga da se prisjeti tužnih detalja iz mladosti. Muzika je bila poveznica između Wađīʿija i Jeruzalema te razlog da se vrati u daleku prošlost, dugu više od 20 godina, i ispriča dirljiva sjećanja o svom bezbrižnom djetinjstvu prije smrti prijatelja Fāyiza. Muzika je povezana s ostvarenjem njegovog sna i nosi nagovještaje povratka kući (Hajj 2016: 87).

U zoru je naišla grupa naših boraca. Predali smo šehida njegovim ljudima zajedno s ostalim šehidima tog poslijepodneva. Usred plača i jecanja vlastitu sam tugu zatomio zakletvom da ću se vratiti; svaki je se dan prisjećam i sjećam već više od 15 godina. Možeš li to razumjeti, Mahā? Korintski kanal sada je iza nas. Grčko more sada nas obavlja svojom mjesečinom, noć puna priča o ljubavi i ubistvu. Miris zemlje privlači Odiseja dok luta usred morskog nemira. Mora postojati povratak. Bio je ples. Jacqueline je plesala u mom naručju lagano poput povjetarca iako je dvorana bila krcata. Kad je muzika postala intenzivnija, divlja, bacila mi se na prsa kao da mi se želi uvući među kosti. Sjetio sam se Fayiza. Sjetio sam se stijena. Sjetio sam se smrti i rođenja. (Jabra 1985: 64-65)

Arhetipski obrazac odlaska i povratka kući služi kako bi istakao postkolonijalni kontekst nepravde Palestinaca kojima Izrael brani povratak kući. Kako bi razvio proces dekolonizacije, Ğabrā koristi još jednom mit o odlasku i povratku kući te poistovjećuje svog lika s homerskim junakom.

Većina je ljudi prvenstveno svjesna jedne kulture, jednog okruženja, jednog doma; prognanici su svjesni barem dvije, i taj pluralitet vizije daje svijest o simultanim dimenzijama, svijest koja je kontrapunktska. Za prognanika se životne navike, izražavanje ili aktivnost u novoj okolini neizbježno pojavljuju nasuprot sjećanjima na te stvari u drugoj okolini. Tako su i nova i stara sredina žive, stvarne, pojavljuju se zajedno u kontrapunktu. U takvoj je vrsti shvatanja jedinstven užitak, posebno ako je prognanik svjestan drugih kontrapunktskih jukstapozicija koje umanjuju pravovjerni sud i povećavaju simpatiju. Tu je i poseban osjećaj postignuća u ponašanju kao da smo kod kuće bez obzira na to gdje se nalazili. Međutim to je rizično: navika je pretvaranja i zamorna i izaziva napetost. Egzil nikada nije stanje u kojem je čovjek zadovoljan, spokojan ili siguran. Egzil je, prema riječima Wallace Stevensa, “um zime” u kojem su prisutni osjećaj ljeta i jeseni, jednako kao i mogućnost proljeća; blizu, ali nedostižni. Možda je to drugi način kojim se može reći da se život prognanika kreće u skladu s različitim kalendarom i manje je sezonski i manje smješten u kontekst u odnosu na život kod kuće. Egzil je život izvan uobičajenog reda. Nomadski, bez središta, u kontrapunktu; čim se čovjek navikne na njega, njegov nemir ponovo eksplodira (Said 1984: 192).

Prema Saidu izgradnja identiteta iziskuje postojanje jedne druge razlike i suparničkog *alter ega*. Međutim identitarno stasanje “uključuje i konstrukciju suprotnih i ‘Drugih’ čija je aktualnost uvijek predmet kontinuiranih interpretacija i reinterpretacija njihove različitosti u odnosu na ‘nas’. Svako doba i njegovo društvo rekreira svoje ‘Druge’. Daleko od toga da bude statičan,

vlastiti identitet ili identitet ‘Drugoga’ uveliko je prerađen historijski, društveni, intelektualni i politički proces koji teče kao nadmetanje između individuala i institucija u svim društvima” (Sarajkić 2016: 185).

Naredni je dijalog također ilustrativan zbog aluzije na mit o Narcisu, koji simbolizira mladalačku ljepotu i emocionalnu nezrelost.

“Šta planiraš sa Jacqueline na kraju putovanja?”, pitao sam ga. “Nadam se da ću je se potpuno riješiti”, rekao je. “Ona iziskuje puno pažnje, a to je nešto što više nikome ne mogu dati, ni muškarcu ni ženi.” “Ti si narcis!” uzviknuo sam. “Čudno! Baš tako sam ja opisao Jacqueline! Ti si personificirani narcizam”, rekao sam joj. “Želiš sebe, a ja sam ogledalo.” “A što je s tobom?”, pitala je. Rekao sam: “I ja te želim narcisoidno, kao ogledalo za tebe”. (Jabra 1985: 31)

Prema grčkoj mitologiji Narcis, sin boga Kefisa, bio je kažnjen od Afroдите da se zaljubi u vlastiti odraz, što ga je dovelo do propasti. Mit prikazuje Narcisa kao arhetip beznadne ljubavi, umjetničkog subjektivizma, egocentričnosti i patološke samozaljubljenosti. U frejdovskoj psihoanalizi narcizam označava prekomjerno samopouzdanje ili introspektivnost, često povezanu s emocionalnom nezrelošću i tendencijom iskorištavanja drugih.

Ogledajući se jedni u drugima likovi ustvari prepoznaju sebe. Kako ogledalo duplicira sve što se u njemu odražava, likovi se nerijetko zaprepaste onim što uoče. Jacqueline primjećuje da je posmatrana isključivo kao objekt, tijelo. S druge strane, Wađī svoje osjećaje prema izgubljenom domu i porodici zamjenjuje posjedovanjem žena i materijalnih stvari (Zakarriya 2017: 7). Nije spreman pokloniti svoje vrijeme niti pažnju, tj. investirati u odnos. Paradoksalno, oboje shvataju da ih drugi doživljava sebično, kao puko sredstvo postizanja užitka. Nastaje neumitno razočarenje kada shvate da ni jednom ni drugom nije istinski stalo. Prokletstvo modernosti ogleda se u površnim ljudskim odnosima, usmjerenosti na sebe, vlastite potrebe i užitke, koji ih ipak ne spašavaju od agonija koje ih progone.

ZAKLJUČAK

Roman *Lađa* Ibrahima Džabre nudi bogatu polifonijsku strukturu i slojevitom narativnu dinamiku koja premošćuje lične i kolektivne identitete likova, naglašavajući tematske preokupacije poput egzila, otuđenja i konflikta između modernosti i tradicije. Ženski likovi poput Lume ‘Abd al-Ġānī, Mahe al-Ḥaġġ i Emilije Farnesi igraju ključnu ulogu u artikulaciji otpora patrijarhalnim normama i društvenim stezama. Njihova borba za ličnu autonomiju, slobodu

izražavanja i redefiniciju rodni uloga osvjetljava kompleksne dinamike kulturnog i socijalnog otpora u okviru savremenog arapskog društva. Kroz njihovu perspektivu roman ispituje kreativne i duhovne strategije emancipacije unutar represivnih sistema. Kombinacija mitoloških, filozofskih i književnih referenci doprinosi univerzalnoj vrijednosti ovog romana, dok Bahtinova teorija karnevala dodatno naglašava dijalošku i kulturnu raznovrsnost. *Lađa* predstavlja sintezu egzistencijalne borbe, kolektivne čežnje za domovinom i emancipatorskog potencijala pojedinca u svijetu prepunom društvenih i političkih prepreka.

IZVOR

Ibrahim Jabra, Jabra (1985), *The Ship*, s arapskog na engleski preveli: Adnan Haydar i Roger Allen, Lynne Rinner Publishers, London

LITERATURA

- ‘Ibrāhīm Ġabrā, Ġabrā (2008), *al-Safīna*, Dāru-l-’ādābi, Bejrut
- al-Mousa, Nedal (2015), “A Postcolonial Reading of two Arabic Novels Translated into English: Abdel Rahman Al-Sharqawi’s Egyptian Earth and Jabra Ibrahim Jabra’s The Ship”, *Arab World English Journal*, 3, 127-137.
- Bahtin, Mihail Mihailovič (1980), *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd
- Bahtin, Mihail Mihailovič (1989), *Problemi poetike Dostojevskog*, Nolit, Beograd
- Bezić, Živan (1988), “Tko je i što je intelektualac”, *Crkva u svijetu*, 23/4, 331-341.
- Gilbert, Sandra, Susan Gubar (1979), *Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, Yale University Press, New Haven
- Hajj, Samir (2016), “The Music in the Works of Jabra Ibrahim Jabra and the Influence of James Joyce’s Writings”, *Vestnik of Saint Petersburg University*, 13/3, 86-100.
- Karić, Dženita (2010), “Fenomen palestinskog postkolonijalnog romana i novele u arapskoj književnosti”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 59, 75-95.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2005), “Mihail Mihailovič Bahtin – Kultni teoretičar dijaloga i karnevalizacije”, *Novi Izraz*, 27/28, 17-30.
- Kaufman, Gershen (1989), *Shame: The Power of Caring*, Schenkman Books, New York
- Lešić, Zdenko (2005), *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Lukács, Georg (1985), *Teorija romana*, Globus, Zagreb
- Said, Edward (1984), “Reflections on Exile”, *Granta Magazine*, 13, 159-172.
- Said, Edward (2002), *Kultura i imperijalizam*, Buybook, Sarajevo

- Sarajkić, Mirza (2016), "Kontrapunktualna konstrukcija Drugosti u poeziji Mahmuda Derviša", *Pismo*, 14, 180-195.
- Stevenson, Robert Louis (1998), *Neobičan slučaj doktora Džekila i gospodina Hajda*, Dereta, Beograd
- Zakariya, Jihan (2017), "Sexual Identity and Disturbed Intellectual Female Terrain in J. M. Coetzee's *Foe* and Jabra Ibrahim Jabra's *The Ship*: An Ecofeminist Reading", *Journal of International Women's Studies*, 18/2, 219-232.

WOMEN'S POLYPHONY AND CARNIVAL IN *THE SHIP* BY JABRA IBRAHIM JABRA

Summary

The novel *The Ship* by Jabra Ibrahim Jabra delves into the lives of a group of passengers from diverse social and cultural backgrounds during a seven-day Mediterranean cruise. Through a polyphonic narrative structure and retrospective storytelling, the novel explores the themes of exile, alienation, identity, and the connection to one's homeland. Characters such as Lumā 'Abd Al-Ghani, Waḍī' Assāf, and Mahā Al-Ḥaḡḡ embody different dimensions of the struggles faced by intellectuals and the oppressed in the modern world. The allegorical use of mythological symbols and intertextual references lends the novel a universal quality, while Bakhtin's carnivalesque principle is employed to challenge social and hierarchical conventions. *The Ship* emerges as an allegory of existential struggle, confrontation with the past, and an unyielding pursuit of freedom.

KEY WORDS: *polyphony, carnival, exile, identity, narrative structure, Bakhtin, intertextuality, myth, contemporary Arabic literature, cultural resistance*

II. PRIKAZI

Enisa BAJRAKTAREVIĆ

BOSANSKOHERCEGOVAČKI GOVORI KRAJEM XIX STOLJEĆA – OD REŠETARA DO HALILOVIĆA

(Senahid Halilović, *Bosanskohercegovački govori krajem XIX stoljeća*,
Slavistički komitet, Sarajevo, 2023, 407 str.)

U monografiji *Bosanskohercegovački govori krajem XIX stoljeća* S. Halilović donosi sintetiziranu dijalektološku građu bosanskohercegovačkih govora, koja je upitnikom *Pitanja o govoru prostoga naroda* sakupljena krajem XIX stoljeća. *Bosanskohercegovačke govore krajem XIX stoljeća*, u izdanju Slavističkog komiteta iz Sarajeva (Biblioteka Bosnistika – Lingvistika) i Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke uredio je M. Kardaš. Knjiga na 407 stranica osvjetljava dijalektološku građu iz 226 upitnika koji su na području Bosne i Hercegovine ispunjeni krajem XIX stoljeća.

I. Uvodni dio (11-40) podijeljen je na tri poglavlja: 1. *Jezička anketa Zemaljskog muzeja u Sarajevu iz 1897. godine*, 2. *Spisak upitnika, ispitivanih govora i ispitivača* i 3. *Karta okruga i kotareva u Bosni i Hercegovini s brojčanim oznakama upitnika*.

U prvom poglavlju *Uvoda* autor kontekstualizira nastanak jezičke ankete Zemaljskog muzeja iz 1897. godine, dekonstruirajući sve aktivnosti koje su dovele do realizacije ovog značajnog dijalektološkog poduhvata.

Povod za izradu upitnika bio je filološko-etnografski kongres koji se u organizaciji Zemaljske vlade trebao održati krajem 1897. godine i okupiti stotinjak naučnika iz više evropskih zemalja te nekoliko uglednijih pojedinaca i gimnazijskih profesora iz Bosne i Hercegovine. Direktor Bosanskohercegovačkog zemaljskog muzeja K. Hörmann, po preporuci znamenitog V. Jagića, angažirao je M. Rešetara da sačini pitanja kojima bi se ispitali bosanskohercegovački govori. M. Rešetar je sastavio 150 pitanja kojima su se, uz znatan broj potpitanja, tražili podaci o 1137 jezičkih pojava. Najviše pitanja odnosilo se na fonetiku (73) i morfologiju

(53), dok se manji broj pitanja odnosio na sintaksu (16), akcent (4) te na frazeologiju (1) i leksiku (1). Ciljevi ove jezičke ankete bili su jasno postavljeni – dobivenim odgovorima trebale su se utvrditi osnovne osobine bosanskohercegovačkih govora, definirati granice bosanskohercegovačkih dijalekata, steći uvid u osobenosti govora s obzirom na konfesionalnu pripadnost te ustanoviti razlike između narodnih govora i onovremenog standardnog jezika.

Popunjeno je 226 upitnika u četrdeset sedam ondašnjih kotareva (od ukupno pedeset): u mostarskom okrugu popunjeno ih je pedeset četiri, u donjotuzlanskom četrdeset jedan, banjalučkom trideset osam, sarajevskom trideset dva, travničkom trideset jedan i u bihaćkom trideset upitnika. Najviše ih je popunjeno u trebinjskom kotaru (dvanaest; dva su iz Sutorine), bihaćkom (jedanaest), donjotuzlanskom, ljubuškom i mostarskom (po devet), a u pet kotareva popunjen je po jedan upitnik – u bijeljinskom, glamočkom, prnjavorskom, vlaseničkom i žepačkom. Odgovori nisu stigli samo iz Bileće, Bosanskog Novog i Zenice.

U anketi je učestvovalo 228 ispitivača; najveći broj njih (117) bili su učitelji, učiteljice i školski upravitelji, potom svećenici i vjeroučitelji te državni službenici i trgovci.

U drugom poglavlju *Uvoda* S. Halilović tabelarno prikazuje brojčane i registarske oznake svih 226 upitnika, popis imena mjesta / područja koja su obuhvaćena istraživanjem, vjersku pripadnost ispitanika (k. – katolici, m. – muslimani, p. – pravoslavci) te imena ispitivača. Autor posebnu pažnju posvećuje najmarljivijim ispitivačima, poput učitelja Krušića (Hrasno, kotar Stolac), učiteljice Zorice I. Borjanović (Donje Brotnjo i Brda kod Mostara), gimnazijskog učitelja Mateja Milasa (Mostar), učitelja Ljubomira V. Popovića (Višegrad i okolica), učitelja bogoslovije Radoslava Kalembera (Reljevo kod Sarajeva) itd., precizno navodeći na koji način su bilježili pojedine podatke, čemu su posvećivali posebnu pažnju, kao i niz drugih važnih pojedinosti u vezi s načinima popunjavanja upitnika, sugestijama i razmišljanjima pojedinih ispitanika itd. Ističe kako, uz sve izazove s kojima su se ispitivači i ispitanici susretali, u građi preovladavaju pouzdani odgovori koji omogućuju adekvatno praćenje rasprostiranja pojedinih pojava u bosanskohercegovačkim govorima krajem XIX stoljeća. Manjkavost podataka iz sintakse, akcenta i leksike ne umanjuju vrijednost *Pitanja o govoru prostoga naroda*, prvog dijalektološkog upitnika na južnoslavenskom području koji ima posebnu važnost i kao svjedocanstvo

stanja nauke u vrijeme njegova nastanka. Pa, ipak, ova važna dijalektološka građa koja ne samo da nije poslužila za izradu bosanskohercegovačkog dijalektološkog atlasa krajem XIX i početkom XX stoljeća ostala je sakrivena od javnosti i gotovo potpuno neobrađena (u manjem broju knjiga i radova korišteni su podaci iz pojedinih upitnika) sve do ove monografije.

U II. dijelu *Bosanskohercegovačkih govora krajem XIX stoljeća – Pitanja, odgovori i komentari* (41-207) autor uz 150 Rešetarovih pitanja i potpitanja, donosi odgovore iz svih 226 upitnika, analizira ih i komentira te, povezujući pojedine izglose, pravi areale određenih pojava; ističe posebnosti.

Primjer:

64. pitanje: jest, jedanest, dvanaest, trinest, četrnest *itd.* ili jes, jedanes, dvans, trines, četnes *itd.*? On će dovest, ukrast, oplest, propast, ubost *ili* on će doves, ukras, ooples, propas, ubos?

Oblici *jest, jedanest, dovest, ukrast* i sl. podvučeni su kao jedini u tri petine upitnika i još u jednoj uz *jes, jedanes, doves, ukras*. Oblici s očuvanim suglasnikom *t* na kraju riječi rašireni su u svim krajevima, izuzevši jugoistočnu areu u kojoj su govori u kojima *-st > -s*, a čije su granice Sutorina kod Trebinja (P 1-2) na jugoistoku – Vitina kod

Ljubuškog (P 36) na jugozapadu – Mostar (P 48) na sjeveru – općina Nadenić kod Gacka (P 19) – Foča (P 60) – Rogatica (P 70) na sjeveroistoku. U Petrovićima, Gurdićima, Kolakovićima i susjednim selima kod Olova (P 91) m. imaju oblike s očuvanim *t*, a p. one bez *t*.

Posebnosti. Govori u kojima se čuva infinitiv sa završetkom *-ti* (*dovesti, ukrati*) nalaze se sjeverozapadno od granice koju čine Drvar (P 199), Tomina kod Sanskog Mosta (P 204), Marička, Tomašica i okolna sela kod Prijedora (P 91) te Suvaja i susjedna dubička naselja (P 194).

Halilović predočava i četiri dijalektološke karte (karta br. 1 prikazuje areale rasprostranjenosti P 2 (*vjera / vira*), karta br. 2 – P 35/2 (*ognjište / ognjišće*), karta br. 3 – P 147/29 (*brašno / muka / mlivo*) i karta br. – P 147/44 (*utorak / utornik*)).

U *Zaključku* (211-221), III. dijelu monografije, S. Halilović iznosi i sljedeće podatke:

u sedamdeset dva upitnika opisan je govor katolika, muslimana i pravoslavaca; u šezdeset tri muslimana i pravoslavaca; u trideset šest samo pravoslavaca; u dvadeset jednom samo katolika; u petnaest katolika i muslimana; u deset samo muslimana; u sedam katolika i pravoslavaca; u jednom jevreja, katolika, muslimana i pravoslavaca, dok

u jednom (P 32-14494) nema informacija o vjerskoj pripadnosti mještana. U konačnici doznajemo da sto sedmadeset devet upitnika (79%) sadrže građu iz govora pravoslavaca, sto šezdeset jedan (71%) iz govora muslimana a sto šesnaest (51%) iz govora katolika. Rukopis ispitivača javljao se u različitim formama: od krasnopisne do nečitljive, što je bio dodatni izazov za autora monografije.

Podaci iz 226 upitnika, prema riječima autora, “omogućavaju kartografsko prikazivanje rasprostranjenosti pojedinih pojava i rekonstruisanje dijalekatske slike u Bosni i Hercegovini krajem XIX stoljeća”, a naročitu vrijednost za historijsku dijalektologiju i historiju jezika imaju napomene ispitivača koje su vjerodostojno predočene u IV. dijelu knjige – *Prilozima*.

U *Prilozima* (223-396) čitamo napomene zapisivača koje je S. Halilović klasificirao prema tematici na koju se odnose. Ovdje nalazimo 1040 (1039) napomena o vokalizmu, konsonantizmu, akcentu, morfologiji, tvorbi, antroponimima i etnicima, sintaksi, leksici, učestalosti oblika te napomene o različitim vidovima raslojenosti mjesnih govora, kao i poslovice, prispodobе, šaljive izraze, rugalice, fraze, kletve, pozdrave te napomene o radu na terenu i samom ispunjavanju upitnika. Ova građa uistinu je

dragocjena i nezaobilazna u svim budućim istraživanjima koja se budu ticala bosanskohercegovačkih govora, kulture i običaja u BiH s kraja XIX stoljeća.

Navest ćemo nekoliko primjera:

2. (uz pit. 14: *samrt* ili *smrt*) I ako se obično čuje samo riječ *smrt*, ipak se katkad kaže: *on je na samrti*, kao što i *samrije od gladi*; – (uz pit. 17: *greb* ili *grob*) I ako se u nas kaže samo *grob* i *groblje*, ne čini mi se suvišnim upozoriti, da u trebinjskom kotaru ima mjesto, selo, koje se zove *Grepci*, gen. *Grebaca*. Još ću spomenuti da se u psovka-ma obično upotrebljuje *greb* mjesto *grob* kao na pr. *jebem mu greb*, *popišam mu se na greb*. Sad je dakako pitanje, smije li se iz toga zaključivati, da narod, koji se slabo ili nikako ne sastaje s ljudima iz drugih krajeva, govori *greb*, a ne *grob*, tim većma, što treba uvažiti da često naš narod, hoteći se pokajati za psovku, od koje se u svojoj strasti ne može uzdržati – promijeni jedno slovo, a katkad i čitavu dotičnu riječ. Poznato je i često se čuje *Palim mu mater* mjesto *jebem mu mater*. Prvo je manje sramotno od drugoga. Tako nije pofaljeno te se ne valja mnogo kleti Bogom, jer je božija kletva najveća, s toga i teška. S toga se baš i kaže: *Bora mi mjesto Boga mi*. Tu se baš vidi zamjena slova radi ublaženja kletve. Nije li

taj momenat odlučujući i kod riječi *greb?* (5a/6a). (Trebinje, P 8-14561)

310. (uz pit. 68: *netko* ili *neko*) Neodređena zamjenica 'neko' glasi kod nas jednako kao i određena zamjenica 'niko', n. pr. *Niko je pred vratima*, – ili *niki dan* (11a); – (uz pit. 91) *Od svoje ćeri; pošla je s ćerom; daj to ćerama* (14a); – (uz pit. 106) *upo je u nikakvu nevolju* (16a); – (uz pit. 124) *ja umr, ja odr, ja pro-dr* (18a). (Dolac kod Travnika, P 151-14552)

508. (uz pit. 147: *mahrama* li *rubac*) Po selima obično *otirač* ili *peškir*, pa makar to bio i *rubac*; – (želudac ili *stomak*) Kada koga boli stomak pa ga upita čovjek šta ti je, odgovori: *Boli me srce*; – (*magarac* ili *kenjac*) Kada hoće koga da naruži kaže mu *kenjče* (21a). (Štrpca, Uvac, Rudfo, P 64-14588)

U završnom dijelu *Priloga* naći ćemo imena i prezimena (onako kako su zapisana u upitnicima) abecedno složena (396-402) kao i indeks imena (403-406).

Rešetarovim upitnikom *Pitanja o govoru prostoga naroda* sakupila se neprocjenjiva građa koja svjedoči stanju u bosanskohercegovačkim govorima krajem XIX stoljeća. Podaci iz upitnika čekali su više od jednog vijeka da se steknu adekvatni društveno-politički uvjeti koji bi im omogućili / dopustili da ugledaju svjetlost dana. Izgleda da su čekali i bolje vrijeme i najpredanijeg bosanskohercegovačkog filologa. Senahid Halilović je, u saradnji sa Zemaljskim muzejem u Sarajevu, sintetizirao građu iz upitnika e da bi ona, konačno, bila dostupna bosanskohercegovačkoj javnosti (i šire) i budućim istraživačima.

Mirela OMEROVIĆ

ISMAIL PALIĆ: *GRAMATIKA BOSANSKOGA JEZIKA.*
SINTAKSA. KNJIGA 1

(Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo, 2024, 533 str.)

Nakon dvadesetak godina od prvog izdanja *Gramatike bosanskoga jezika* iz 2000. god. kao prve gramatike iz posljednje – pete faze standardizacije bosanskoga jezika, dakle, standardnoga gramatičkog priručnika u savremenom smislu, pojavila se *Gramatika bosanskoga jezika. Sintaksa. Knjiga 1* autora prof. dr. Ismaila Palića u izdanju Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu. Ova knjiga predstavlja kapitalno djelo u lingvističkoj bosnistici na najvišoj naučnoj razini i s teorijsko-metodološkog i s analitičkog aspekta budući da opis sintakse bosanskoga jezika daje teorijsko-eksplikativne okvire. Prvi tom nove *Gramatike bosanskoga jezika* (2024), napisane i uobličene na 533 stranice, rezultat je višegodišnjeg promišljanja i tumačenja gramatičkih sadržaja njegova autora u punom kapacitetu, a to podrazumijeva utemeljenost iznesenih interpretacija, klasifikacija i postavljenog

modela u autorovom veoma plodnosnom naučnoistraživačkom opusu temeljnih gramatičkih tema, njihovom stalnom propitivanju i dotjerivanju pristupa jezičkoj strukturi. Knjiga sadrži sintaksički opis bosanskoga jezika zasnovan na teorijsko-metodološkom pristupu u čijim je temeljima gramatika fraznih struktura ili konstituentna gramatika, karakteristična za anglosaksonska lingvistiku, a koja je u ovoj *Gramatici* prilagođena i primijenjena na strukturu bosanskoga jezika. Uz navedeni pristup uključeni su i elementi drugih gramatičkih teorija i metoda, npr. gramatike zavisnosti, kognitivne gramatike, sistemske funkcionalne gramatike i sl. *Gramatika* se sastoji od *Uvodne riječi* i četiri temeljna poglavlja, i to: 1) *Pristup*, 2) *Pregled sintakse*, 3) *Glagoli*, 4) *Glagolska fraza i klauza*, te na kraju od *Registra pojmova* i *Pregleda izvora i literature*.

Nakon kraće *Uvodne riječi*, u kojoj autor pojašnjava opredijeljenost za teorijske postavke savremenih lingvističkih pravaca, ali i nastojanje da se zadrži poseban odnos prema tradicionalnoj gramatici s obzirom na njenu duboku ukorijenjenost u južnoslavenskim opisima jezičke strukture, slijedi poglavlje *Pristup*. U njemu se pojašnjavaju osnovna stajališta konstituentne gramatike primijenjena na bosanskome jeziku. Tako se govori o konstituentnoj strukturi rečenice sačinjenoj od konstituenta ili funkcionalnih članova na temelju uspostavljenih hijerarhijskih odnosa, što se prikazuje dijagramima u obliku strukturnih stabala. Autor napominje da je svijest o konstituentnoj strukturi rečenice dio inherentnog jezičkog znanja svakog izvornoga govornika bilo kojeg jezika budući da je pojedinac na osnovu vlastitih jezičkih intuicija sposoban uočavati čvršće ili labavije veze među sastavnim dijelovima rečenične strukture. U okviru sintaksičkih kategorija, ključnih za strukturni opis rečenice, razlikuju se leksičke sintaksičke kategorije od funkcionalnih sintaksičkih kategorija. Prvima je svojstvena semantička i gramatička sposobnost da udruživanjem s drugim riječima obrazuju konstituente u kojima gramatički dominiraju, dok su druge podređene prvima, a u njih spadaju

determinativi, čestice, koordinatori i subordinatori. Potom se govori o osam kategorija fraza koje se odnose na konstituent nastao spajanjem dominantne i podređene riječi, a čine ih: klauza, glagolska, imenička, pridjevska, priložna, prijedložna, determinativna i čestična fraza. Potom se definiraju termini glava i zavisnik, pri čemu se izdvajaju posebni tipovi glava – predikat i predikator, što predstavlja svojevrsnu novinu kojom se žele razlučiti pojmovi glave klauze i glave glagolske fraze. Autor naglašava da je u nedostatku tradicionalnih gramatičkih pristupa ovoj problematici, gdje su opisi određenih konstrukcija ostajali neprecizno određeni, bilo neophodno uvesti navedena terminološka razgraničenja. U zavisnike spadaju: dopune ili komplementi, adjunkti, modifikatori, kvantifikatori i determinatori. Nakon toga opisuju se gramatički odnosi između glave i zavisnika, te se daju prikazi gramatičkih funkcija pomoću stabala kroz primjere dvostrukog i jednostrukog grananja, kao i prikazi sintaksičke strukture pomoću uglatih zagrada.

U okviru potpoglavlja o semantičkoj i pragmatičkoj perspektivi rečenice Palić ističe kako rečenicu nije dovoljno opisati samo s gramatičkog, nego posebno i sa semantičkog i s pragmatičkog aspekta. Semantički aspekt rečenice razmatra se kroz

denotativna i konstrukcijska značenja njenih konstituenata, a pragmatički aspekt uključuje kontekst i ukupne kontekstualne resurse koji utječu na interpretaciju sadržaja rečenice, što je osobito značajno za ukupne gramatičke opise. Tako se rečenica promatra kroz propozicije, ilokucijsku snagu, govori se o konvencionalnim i konverzacijskim implikaturama, presupozicijama, direktnim i indirektnim govornim činovima, što je u pragmalingvistici jedno od temeljnih istraživačkih pitanja. Naprimjer, pojam konvencionalnih implikatura autor je objasnio kroz rečenice tipa: a) *Ubacio je loptu u koš, ali vrijeme je bilo isteklo.* i b) *Ubacio je loptu u koš, a vrijeme je bilo isteklo.* Naime, obje navedene rečenice imaju iste propozicije, iste istinosne uvjete, ali sadržajno nisu istovjetne upravo zbog značenjskih razlika među veznicima *ali* i *a*, čime se unose dodatni sadržaji koji se u rečenicama određuju kao konvencionalne implikature. Prosječni govornici bosanskoga jezika, napominje autor, vrlo precizno uočavaju značenjsku razliku među navedenim rečenicama i mogu ih lahko interpretirati. Ovakvim primjerima skreće se pažnja na to koliko su u okviru sintaksičkih analiza značajni semantički kriteriji da bi se u potpunosti dao sintaksički opis jezičke strukture, a tradicionalne gramatičke uglavnom su ih zanemarivale.

Drugo poglavlje pod naslovom *Pregled sintakse* nudi nam obilje savremenih interpretacija gramatičkih pojavnosti s izrazitom terminološkom raznovrsnošću. Govori se o kanonskim i nekanonskim rečenicama, o glagolima i odnosima glagolskog vremena i temporalnosti, glagolskog vida i aspektualnosti, glagolskog načina i modalnosti, te se u okviru potpoglavlja o glagolskoj frazi i klauzi razmatraju vrste komplemenata i adjunkta. Govoreći o imeničkoj frazi koju kao glava obrazuje imenica, Palić izdvaja da se kao njeni zavisnici javljaju kvantifikatori, determinatori, komplemeni i modifikatori, dok su u okviru pridjevske fraze zavisnici komplemeni (npr. *bogat duhom*) i modifikatori (npr. *izuzetno dobar*). Tako je i u priložnoj, prijedložnoj i determinativnoj frazi, dok su čestične fraze (npr. *skoro potpuno*, *vrlo vjerovatno*), kako navodi autor, manje razvijene i rjeđe u upotrebi. Potom se govori o negaciji i njenim okvirima, tipovima rečenice s obzirom na ilokucijsku snagu i u vezi s tim o direktnim i indirektnim govornim činovima, što prethodne gramatike uglavnom nisu razmatrale niti su u svoje opise uključivale pragmalingvističke kriterije. U ovome poglavlju posebno se opisuje i definira koordinacija kao sintaksička relacija između dvaju ili više konstituenata jednakog sintaksičkog statusa,

pa se razlikuju konjunktivne, disjunktivne i adverbzivne koordinacije, te se govori o suplementaciji kao pragmatičkom postupku ume-tanja ili dodavanja određene sintak-sičke strukture kao neintegriranog dijela strukture u koju se umeće. Takvi suplementi zapravo koreliraju s onim strukturama koje u tradicionalnim gramatičkim pristupima određujemo kao apozicije. U okviru potpoglavlja o složenoj rečenici detaljnije se razmatra zavisna klauza, te relativne, nerelativne, nefinitne i bezglagolske klauze, a zasebno se opisuju deiksa i anaforičnost kao relacijske pojavnosti utemeljene na semantičkim i pragmatičkim parametrima bitnim za gramatičke opise. Također se razmatra i pojam aranžiranja obavijesti koji upućuje na postupke čiji je cilj predstaviti obavijest na specifičan način, što je također povezano s preciznijim semantičkim i pragmatičkim interpretacijama iskaza u komunikacij-skom procesu.

Treće se poglavlje *Gramatike* bavi glagolima nudeći vrlo iscrpna tumačenja samoznačnih i suznačnih glagola, od kojih su naročito značajni detaljni opisi modalnih glagola. Oni se dijele na centralne modalne glagole, kojih je pet: *moći, morati, smjeti, umjeti* i *namjeravati*, i na periferne modalne glagole, kojih je mnogo više: *trebati, imati, htjeti, željeti, valjati, znati, voljeti,*

naumiti, smjerati, pokušati itd. Pri-tom se govori o različitim tipovima modalnosti – deontičkoj, dinamičkoj, epistemičkoj kao osnovnim ti-povima modalnosti, a modalnost se u bosanskoj jeziku iskazuje raz-novrsnim formalnim sredstvima – modalnim operatorima. U njih se ubrajaju: a) glagolski načini (impe-rativ, potencijal I i potencijal II); b) modalno upotrijebljena glagolska vremena (modalni prezent – *Neka dođe odmah!*, modalni perfekt – *Da to više nikad nisi rekao!* i modalni futur I – epistemički: *Mnogo je radio; bit će da je jako umoran*; de-ontički – *Reći ćeš mi odmah sve!*; dinamički – *Svi već znaju da je on to uradio, ali on to neće priznati*); c) slobodni glagolski pridjev rad-ni – *Živio sto godina!*; d) modalni glagoli; e) leksički modali – pojedine vrste čestica, npr. *možda, vjero-vatno, sigurno, obavezno*, pojedini pridjevi, npr. *moguć, nužan, vje-rovatan, siguran...* itd.; f) klauze (upitne klauze, pojedine zavisne klauze); g) prozodijska sredstva; h) neverbalna sredstva.

Detaljnije se opisuju lični i ne-lični glagolski oblici i uopće odnos glagolskog vremena i temporalno-sti kao semantičke kategorije koja predstavlja vremensku sferu smje-štenosti rečeničnog sadržaja. Kad je riječ o glagolskim načinima, uz potencijal I i II posebno se opisuje imperativ budući da je semantički

vrlo zanimljiv i raznolik. Palić ističe da imperativ u svojoj prototipnoj upotrebi obilježava jaku deontičku modalnost koja se interpretira kao obavezivanje adresata (sagovornika) na imperativnu situaciju, zbog čega se buduća aktualizacija te situacije predstavlja vrlo izvjesnom. Tako se razlikuju – doslovni imperativ (*Dođi i uzmi svoje stvari!*) od nedoslovnog (*Dođi i uzmi svoje stvari, ako smiješ!*, tj. ne dolazi i ne uzimaj svoje stvari), imperativ jake modalnosti (*Bježi!*, *Dolazi ovamo!*), ultimativni imperativ (*Dođi ovamo, dok ti ja nisam došao tamo!*), imperativ izazivanja i prijjetnje (*Dođi, ako smiješ!*), imperativ s ekspliciranim subjektom (*Stanite vi tamo!*), imperativ s generičkim subjektom (*Ne izlažite toplini!*), imperativ bodrenja i hrabrenja (*Budi jak, najteže tek dolazi!*), imperativ prvog lica (*Krenimo odmah!*), savjetodavni imperativ (*Pritisni prekidač!*), imperativ ironije (*Pričaj mi malo o tome!*), kondicionalni imperativ (*Daj mi ruku, i izvući ću te!*), imperativ ponude (*Posluži se kolačima!*), imperativ dopuštenja (*Uđi slobodno!*), reklamni imperativ (*Obiđi svijet s nama!*), imperativ dobre želje i proklinjanja (*Ozdravi nam!*, *Idi dovraga!*), pasivni imperativ (*Budi proklet!*), imperativ s fiktivnim adresatom (*Daj zapali se!*), kontrafaktivni imperativ (*Ne pitaj me ništa!*, *Nemoj samo biti*

njen brat, molim te!), diskursni imperativ (*Dajte da razmislim*).

U okviru četvrtog poglavlja, koje je najopširnije i obuhvaća gotovo polovicu knjige, posebno bih izdvojila opis semantičkih uloga u datoj semantičkoj predikaciji, koje svakako ovise o leksičkom značenju predikata. Tako se detaljno opisuju glavne semantičke uloge: *agens* – kao biće koje svjesno vrši neku radnju (*Ema je popila mlijeko*); *efektor* ili *kauzator* – entitet koji uzrokuje promjenu kakva stanja (*Naudili su mu prekomjerni obroci*); *sredstvo* ili *instrument* – entitet koji *agens* neposredno koristi da izvede neku radnju (*Otključao sam vrata ključem*); *pacijens* – entitet koji je izravno pogođen radnjom izvedenom od vršioca (*Prevario si me*); *doživljivač* i *stimulus* (doživljivač je živi entitet koji osjeća ili percipira, a stimulus je entitet koji izaziva osjećanje – *Mi smo očarani ljepotom prirode*); *tema* – prototipno entitet koji je smješten ili se kreće u prostoru (*Zvuk se širi uokolo*); *izvor* i *cilj* – izvor je entitet od kojeg se udaljava ili potječe neki drugi entitet (*Čuo sam to od nje*), a cilj je krajnja tačka kretanja ili prijenosa nekog drugog entiteta (*Zabio se ravno u zid*); *lokativ* – semantička uloga prostora kad nije fokusirano kretanje ili transfer s istaknutim krajnjim tačkama (*Hodnik se ori galamom*). Semantičke uloge općenito

naročito su značajne u opisu padežnih značenja, te je u tome kontekstu važno njihovo razumijevanje kroz odnos semantičkog predikata i argumenata odnosno komplemenata. U ovome poglavlju detaljnije se interpretira rečenična struktura s raznovrsnim terminološkim određenjima i jednostavnim oprimjerenjima kako bi se na najbolji mogući način dao precizan opis gramatičke strukture bosanskoga jezika. Naročito se u okviru interpretacije adjunkta može izdvojiti detaljan opis semantičkih kategorija adverbijala, gdje autor pored općepoznatih adverbijala prostora, vremena, načina, uzroka i dr. iscrpno opisuje npr. i adverbijale mjere, stupnja, frekvencije, serijskog broja i sl. Na kraju se posebno govori o aspektualizatorima kao specifičnoj vrsti adjunkta kojima je kao zavisnicima u glagolskim frazama i klauzama svojstveno izricanje odnosno preciziranje semantičke kategorije aspektualnosti, a u toj se ulozi javljaju čestice *još (uvijek), već, tek, više / dalje, i dalje* kao vrlo frekventne u bilo kojem funkcionalnostilskom tipu diskursa. Posljednje potpoglavlje u okviru razmatranja adjunkta posvećeno je rečeničnim modifikatorima kao adjunktima koji se dodaju klauzi u najvišem čvorištu strukturne hijerarhije, čemu se u tradicionalnim gramatičkim

pristupima nije posvećivala zaslužena pažnja.

Zaključno se može kazati da je objavljivanje nove *Gramatike bosanskoga jezika. Sintaksa. Knjiga I* kapitalni pothvat za bosanskohercegovačku akademsku i društvenu zajednicu kojem treba odati dužno poštovanje posebno stoga što je prof. Palić svojim intelektualnim kapacitetom premašio brojne priznate lingviste na južnoslavenskom prostoru započevši pisanje trotočne gramatike samostalno, bez ičije stručne, finansijske ili bilo koje druge podrške. Sama činjenica da su *Sintaksu savremenog srpskog jezika. Prosta rečenica* (2005) i *Sintaksu složene rečenice u savremenom srpskom jeziku* (2018) pisali cijeli timovi lingvista (njih sedam u prvoj i devet u drugoj publikaciji) govori nam o vrijednosti i značaju *Gramatike* i njenog jedinog autora, koji je sam sebi postavio ogroman, zahtjevan zadatak ispunivši ga na najbolji mogući način. Ova knjiga nudi savremeni pristup gramatičkim pitanjima utemeljen na rekonstruiranju i propitivanju terminološke adekvatnosti brojnih interpretacija jezičke strukture određenih tradicionalnim okvirima. Gramatičke su klasifikacije u njoj uveliko obogaćene uključivanjem semantičkih i pragmatičkih kriterija bez kojih savremena lingvistička propitivanja jednostavno ne mogu ponuditi

zadovoljavajuće opise. Palić je sistematično, jezgrovito, s vrlo jednostavnim i efektnim primjerima, drugim riječima – maestralno opisao gramatičku strukturu bosanskoga jezika na sintaksičkoj razini, a nama ostaje da iščekujemo i preostala dva toma kako bi se određena gramatička pitanja u cijelosti postavila u zaokružene teorijsko-metodološke okvire. Stoga svesrdno preporučujem naučnoj i stručnoj

javnosti pomno iščitavanje ove knjige s napomenom da će ona zasigurno pomoći u rasvjetljavanju brojnih dilema u gramatičkim i širim lingvističkim interpretacijama strukture bosanskoga jezika. Posebno će biti izazovna i korisna kad je riječ o zahtjevima školske nastave gramatike s obzirom da nudi brojne ilustrativne primjere s elegantnim terminološkim obrazloženjima.

Nudžejma SPAHIĆ

OD SLOVA DO ZNAČENJA – ČITANJEM DO FUNKCIONALNE PISMENOSTI

(Mirela Omerović – Leila Hamzagić Kovačević, *Jezička djelatnost čitanja – temelj funkcionalne pismenosti*, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Sarajevo, 2024, 265 str.)

Čitanje je složena jezička djelatnost koja ima vrlo značajnu upotrebu i predstavlja osnovu za postizanje uspjeha u svakodnevnom životu. Izrazito je značajna za razvoj mladih osoba, njihov rad i djelovanje, što se pokazuje kroz unapređivanje njihovih komunikacijskih sposobnosti, kao i sticanje potrebne funkcionalne pismenosti. Osim što je temelj opismenjavanja i obrazovanja pojedinaca i garancija njihovog životnog uspjeha, uvjet je i kulturnom napretku društva u cjelini.

Upravo o takvom značaju procesa čitanja govori knjiga autorica Mirele Omerović i Leile Hamzagić Kovačević *Jezička djelatnost čitanja – temelj funkcionalne pismenosti* (2024).

Kao što autorice navode u predgovoru, u knjizi *Jezička djelatnost čitanja – temelj funkcionalne pismenosti* predstavljaju se određena teorijska i praktična promišljanja

o procesu čitanja i jezičkoj djelatnosti čitanja kao temelju čitalačke i funkcionalne pismenosti. Knjiga se, između ostalog, bavi značajem čitanja za razvoj govora djeteta, čitalačke pismenosti i ukupne jezičko-komunikacijske kompetencije učenika osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja.

Knjiga se sastoji od 265 stranica i, nakon predgovora (7-11) i uvida (11-21), organizirana je u sedam poglavlja: *Osnovne jezičke djelatnosti* (21-41), *Neurolingvistički i psiholingvistički pogled na čitanje* (41-77), *Dubinsko čitanje – čitanje u vremenu* (77-109), *Značaj čitanja za unapređenje funkcionalne pismenosti* (109-135), *Čitanje u srednjoškolskom uzrastu – uživanje ili mučenje?* (135-167), *Istraživanje čitanja kod srednjoškolaca – čitalačke navike, potrebe i interesi* (167-201), *Čitanje kao temelj za razvoj svih ključnih kompetencija* (201-223), nakon kojih slijede

Zaključak – postpriča (223-231), Literatura (231-251), Registar imena (251-257), Registar pojmova (257-263) te Bilješke o autoricama (263-265).

U prvom poglavlju *Osnovne jezičke djelatnosti* navode se četiri vrste jezičkih djelatnosti: slušanje, govorenje, čitanje i pisanje, pri čemu se slušanje i govorenje smatraju spontanim jezičkim djelatnostima, dok se čitanje i pisanje svrstavaju u jezičke vještine koje se razvijaju svjesnim učenjem i uvježbavanjem. Dalje autorice svaku od jezičkih djelatnosti predstavljaju pojedinačno. *Slušanje* definiraju kao prvu jezičku djelatnost koja podrazumijeva početak govorno-jezičkog razvoja djeteta, koja se usvaja spontano, s preduvjetom postojanja urednog govornog sluha koji omogućava primanje i registriranje govornih poruka te njihovo razumijevanje, pamćenje, doživljavanje. Ističu kako je u ranom jezičkom razvoju potrebno razvijati aktivno slušanje s razumijevanjem, jer je aktivno slušanje preduvjet kvalitetne komunikacije i naročito je značajno u odgojno-obrazovnom procesu. *Govorenje* se predstavlja kao produktivna jezička djelatnost koja se temelji na općeljudskoj sposobnosti proizvodnje govorno-akustičkih elemenata i njihova povezivanja u složenije jedinice. Kao spontana jezička djelatnost,

razvija se od prve godine čovjekova života i usvaja se u svakodnevnim komunikacijskim situacijama bez velikog napora. *Čitanje* se definira kao receptivna jezička djelatnost koja podrazumijeva primanje informacija u pisanom obliku, dekodiranje i razumijevanje pisane riječi. Razumijeva se kao fiziološka (rad govornih organa, organa vida i aktivnosti korteksa), komunikacijska (način prijenosa obavijesti), psihološka (obuhvata niz psiholoških procesa i različite kognitivne aktivnosti), pedagoško-metodička (služi kao oblik poučavanja i učenja određenih sadržaja u odgojno-obrazovnom procesu) i umjetnička (interpretacija umjetničkog teksta interpretativnim čitanjem) djelatnost. Kao posljednja i najsloženija od četiri osnovne jezičke djelatnosti izdvaja se *pisanje*. To je produktivna jezička djelatnost koja zahtijeva poznavanje grafijskog sistema te usvajanje gramatičko-pravopisnih pravila i normi određenog jezika. Uključuje psihičku aktivnost i kognitivne sposobnosti prenošenja fonijske strane jezika u grafemsku, te fizičku aktivnost – motoričku, auditivnu i vizualnu. U zaključku poglavlja autorice navode kako se ovladanost služenjem jezikom u slušanju, govorenju, čitanju i pisanju smatra cjelovitom sposobnošću primanja i proizvodnje jezika, a za postizanje najvišeg stepena jezičke

sposobnosti potrebno je dograđivati jezičko izražavanje cijeli život, a naročito u odgojno-obrazovnom sistemu.

U drugom poglavlju *Neurolingvistički i psiholingvistički pogled na čitanje* predstavlja se pojam razumijevanja u čitalačkom procesu, a govori se i o utjecaju čitanja na mozak. Navodi se kako pismenost mijenja moždanu aktivnost, ima dugoročni utjecaj na moždane sklopove i utječe na anatomiju mozga. Objašnjava se proces učenja čitanja, pri čemu se navodi da se učenje čitanja u mozgu sastoji od povezivanja jezičkog sistema i vizualnog sistema za raspoznavanje predmeta te se odvija u trima fazama: slikovnoj (prepoznavanje riječi u cjelini), fonološkoj (sposobnost povezivanja izgovorenih glasova s prepoznavanjem fonema) i ortografskoj (automatizacija prepoznavanja riječi). Da bi se razvila vještina čitanja, potrebna je koordinacija niza okulomotornih i perceptivnih procesa, kao i procesa razumijevanja, što podrazumijeva usmjeravanje pokreta očiju od jednog mjesta do drugog, zatim dekodiranje vizualnog uzroka i povezivanje sa značenjem riječi iz pamćenja, te povezivanje semantičkih, sintaksičkih i referencijalnih odnosa između sukcesivnih riječi, fraza i rečenica u tekstu. Za razvoj čitanja i razumijevanja teksta od temeljnog su značaja

pretčitalačke vještine koje se zasnivaju na prepoznavanju znakova za glasove, a potom i na prepoznavanju riječi, što započinje u najranijoj dobi. Prepoznavanje riječi podrazumijeva proces povezivanja pisanog oblika riječi s njegovom reprezentacijom u mentalnom leksikonu, a sastoji se od procesa dekodiranja (dešifriranje informacija upisanih u grafički oblik) i razumijevanja (pristup značenju riječi). U nastavku poglavlja navode se osnovni faktori koji doprinose razumijevanju sadržaja u procesu čitanja. Ističe se da je jedan od najvažnijih faktora bogatstvo rječnika ili obim leksičkog fonda. Djeca sa siromašnijim rječnikom imaju poteškoća u razumijevanju pisanog teksta, dok bogatiji rječnik poboljšava razumijevanje sadržaja. Iskustvo čitanja i radno pamćenje također se navode kao važni predskazatelji za uspješno čitanje. U procesu čitanja čitalac zadržava pročitane informacije u radnom pamćenju istovremeno procesirajući nove i povezujući ih sve međusobno.

U trećem poglavlju *Dubinsko čitanje – čitanje u vremenu* govori se o utjecaju čitanja na razvoj različitih kompetencija i postizanje intelektualnog napretka. Ističe se značaj dubinskog čitanja za razvoj kritičkog, kreativnog i analitičkog mišljenja. Dubinsko čitanje predstavlja aktivan proces promišljenog

i laganog čitanja sa svrhom povećanja razumijevanja pročitano­g i uživanja u tekstu, a kao osnovni uvjet za njegovo ostvarivanje ističe se ljudska sposobnost koja omogućava korištenje prethodnih znanja s ciljem uspoređivanja i razumijevanja novih informacija. Naglašava se značaj vremenske komponente za dubinsko mišljenje – vrijeme otvara put za aktiviranje složenih i zahtjevnih kognitivnih procesa zaključivanja, apstraktnog razmišljanja i kreativnosti, koji vode konsolidaciji različitih oblika znanja u dugoročnom pamćenju.

Četvrto poglavlje *Značaj čitanja za unapređenje funkcionalne pismenosti* osvrta se na značaj čitanja u procesu unapređenja funkcionalne pismenosti i podizanja kvaliteta funkcionalnih znanja učenika u obrazovnom kontekstu. Funkcionalna pismenost podrazumijeva sposobnost primjene usvojenih znanja, razumijevanja i vještina nužnih za učinkovitije funkcioniranje u svakodnevnom životu, te fleksibilnost u razumijevanju osnovnih životnih procesa i načela i njihovom korištenju u različitim situacijskim kontekstima. Ističe se važnost maternjeg jezika u odgojno-obrazovnom procesu kroz razvoj svih jezičkih djelatnosti, bogaćenje vokabulara i razvoj komunikacijske kompetencije, s ciljem izgrađivanja jezički kompetentnih i funkcionalno

pismenih govornika maternjeg jezika. Naglašava se značaj jezičke djelatnosti čitanja za ukupan napredak u učeničkim obrazovnim postignućima i razvoj funkcionalnih znanja. Djelatnost čitanja snažno je sredstvo za ostvarenje temeljnih ciljeva institucionalnog proučavanja maternjeg jezika, što se ogleda u razvoju lingvističko-komunikacijskih vještina, osposobljavanju za samostalno čitanje i interpretaciju tekstova iz različitih književnih korpusa, osposobljavanju za pisanje tekstova, razvoju sposobnosti pravilnog i jasnog izražavanja te razvoju vlastitog jezičko-kulturnog identiteta.

U petom poglavlju *Čitanje u srednjoškolskom uzrastu – uživanje ili mučenje?* autorice govore o izazovima obrazovnog sistema u današnje vrijeme, ističući kako mladi ljudi, pod utjecajem digitalnih tehnologija i vizualnih oblika medija (stripovi, filmovi, kompjuterske igre), sve više gube interes za čitanje i književnost, doživljavajući ih više kao obavezu, a ne kao užitak. Navodi se kako je ključna uloga škole u takvoj situaciji razviti metode koje će ih motivirati i usmjeriti prema knjigama. Primjena informacijsko-komunikacijskih tehnologija i korištenje različitih oblika umjetnosti metode su koje mogu učiniti nastavu atraktivnijom i potaknuti učenike na sudjelovanje u nastavnom procesu.

Šesto poglavlje *Istraživanje čitanja kod srednjoškolaca – čitalačke navike, potrebe i interesi* prikaz je trenutnih čitalačkih navika, potreba i interesa srednjoškolaca, na osnovu provedenog istraživanja anketiranjem o čitalačkim navikama i stavovima prema čitanju kod gimnazijalaca. Ističe se kako digitalno okruženje ima veliku ulogu u oblikovanju njihovih navika i interesa, zbog čega je potrebno osmišljavati različite aktivnosti kako bi se održao interes za čitanje i poticale čitalačke aktivnosti. Upoznavanjem učenika s različitim književnim žanrovima, poticanjem kritičkog razmišljanja i njegovanjem poticajnog okruženja za čitanje nastavnici mogu probuditi strast prema književnosti i čitalačkim aktivnostima, a uključivanje čitanja različitih tekstova i davanje vremena za samostalno čitanje u okviru kurikuluma omogućava učenicima da istraže vlastite interese i razviju osjećaj autonomije u izboru čitanja, što dovodi do dubljeg razumijevanja čitanja kao aktivnosti u slobodno vrijeme.

Posljednje poglavlje *Čitanje kao temelj za razvoj svih ključnih kompetencija* ističe značaj razvijene

čitalačke sposobnosti i čitalačkih kompetencija u svakodnevnom životu. Govori o važnosti čitanja i pismenosti za razvoj ključnih kompetencija u okviru cjeloživotnog učenja (jezička kompetencija, matematička kompetencija, digitalna kompetencija, lična i socijalna kompetencija, građanska kompetencija, kompetencija poduzetništva, kompetencija kulturne svijesti i izražavanja). Čitanje ima ključnu ulogu u sticanju obrazovnih kompetencija koje su osnova za cjeloživotno učenje, a ovladavanje čitalačkom pismenošću osnovni je uvjet za razvoj samouvjerenе i sposobne osobe koja uživa u čitanju, kritički promišlja i aktivno sudjeluje u društvenim, ekonomskim, političkim, obrazovnim i kulturnim promjenama u društvu.

Na kraju, ovom se knjigom, pored isticanja značaja čitanja za cjelokupan razvoj ličnosti pojedinca, pruža i okvir za unapređenje procesa poučavanja u odgojno-obrazovnom sistemu, zbog čega ona postaje značajno štivo za školsku praksu i smjernica mladima ka razvijanju ljubavi prema čitanju.

Amina BAŠIĆ

MOZAIK SA MARGINA JEZIKA I DRUŠTVA

(Halid Bulić, *Na marginama leksikografije i gramatike*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla, 2024, 208 str.)

Dublja znanja o jeziku i njegovim nutarnjim pojavama nadasve su stvar ličnog angažmana pojedinca, njegovog impulsa i osjećaja za neobične i oneobičene jezičke pojave. Takve pojave nisu česta praksa niti tematska polja lingvističkih istraživanja jer iziskuju veći angažman istraživača, koji mora zaroniti ispod površine gramatike i *strukturalističkog* pristupa u ono *atipično*, nepoznato i neistraženo, pa je, s tim u vezi, svaka naučna studija ovog tipa itekako dobrodošla. Knjiga *Na marginama leksikografije i gramatike* Halida Bulića upravo je produkt jednog takvog pristupa – poniranja ispod površine uobičajenog uvida u jezičku problematiku.

Knjiga se sastoji od sedam poglavlja, zapravo sedam zasebnih radova, od kojih je treće poglavlje najobimnije: očekivano s obzirom na vrlo neobičnu upotrebu distala, njihovu deklinacijsku raznolikost te heterosemantičnost. Sigurna

sam da će ovo poglavlje biti i najzanimljivije među čitaocima jer tematizira vrlo specifične oblike česte u razgovornom jeziku, koji dosad nisu bili predmet istraživanja ovog tipa. Poglavljima slijede literatura, bibliografski podaci o radovima objavljenim u ovoj knjizi, imenski indeks, predmetni indeks te podaci o autoru. No, krenimo redom.

U prvom poglavlju *Alternativna leksikografija i antirječnici u Bosni i Hercegovini* autor ističe, prvotno, standardnu definiciju rječnika, ali se osvrće i na uopćenu recepciju i doživljaj ovog pojma. Posebno se naglašava i definiranje pojma *opći rječnik* Henrija Béjointa. Osim općih rječnika, postoji više drugih vrsta rječnika te autor precizno elaborira kriterije za klasifikaciju. U nastavku se ukratko predstavlja historijat leksikografije, a potom se referira na pojam tzv. *alternativne leksikografije*. Rad ove knjige, kako autor ističe, zasnovan je

na hipotezi da u Bosni i Hercegovini postoji kvalitetna alternativna leksikografija, a cilj je predstaviti njeno savremeno stanje, naznačiti obrise trendova i prikazati istaknute predstavnike. Praćenje produkcije je, kako autor naglašava, trajalo duže od deset godina, a uključivalo je i pretrage bibliotečkih kataloga i internetske pretrage, pregled štandova na sajmovima te razgovore s brojnim saradnicima i informatorima (Bulić, 2024: 10, 11). Bulić zatim navodi primjere manje poznatih riječi koje se pojavljuju na omotima sarajevske rok-grupe Zabranjeno pušenje: *sadaka*, *baščaršija*, *ferhadija*, *imaret* i dr. Autor u nastavku istražuje štampane rječnike koji su ili samostalna knjiga ili samostalna cjelina unutar knjige, tj. samo fizički nisu knjiga. Tri su takva djela: *Rječnik zapretanih riječi i izraza u bosanskom jeziku* Muhidina Šarića, *Seksikon* Nenada Veličkovića i *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona* nepoznate grupe autora. Šarićev rječnik ne predstavlja detaljno, dok Veličkovićev *Seksikon*, koji je rječnik pojmova koji se tiču ljudske spolnosti i koji je napisan književnim stilom (ne naučnim), predstavlja detaljnije te tumači neke od navedenih riječi (*abortus*, *celibat*, *afrodizijak*, *preljuba*, *ljubavni trokut*). S druge strane, *Ero Gag: Mala zbirka hercegovačkog žargona* naziv

je internetske i Facebook stranice, koje su posvećene uglavnom zabavnim i satiričnim sadržajima. Nakon predstavljanja istraživačkog korpusa, predstavljeni su i rezultati ankete u vezi sa rječničkim člancima, koji pokazuju savremenu recepciju alternativne leksikografije.

U poglavlju *Sufiks -suz u korpusu* autor naglašava da je za potrebe ovog istraživanja pregledana leksika koja se navodi u rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* Abdulaha Škaljića (1966) i u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović, 2010). U Škaljićevom se rječniku, naime, navode 32 riječi koje se završavaju sufiksom *-suz*, a koje se međusobno razlikuju po akcentu ili stepenu prilagodbe glasovnom sistemu bosanskog jezika. Neke od navedenih riječi su: *àrsuz*, *dínsuz*, *gùrsuz*, *rahàtsuz*, *sènsuz* (*sèmsuz*), *terbijèsuz* i dr. Mnoge od ovih riječi danas su arhaizmi te su slabo zastupljene u novijim rječnicima i korpusima. Analiza pokazuje da su predstavljene riječi sa sufiksom *-suz* u skoro svim slučajevima posuđenice iz turskog. Vrlo je frekventno, u vezi s navedenim primjerima leksema sa sufiksom *-suz*, značenje ‘nosi-lac loše osobine’, pored neutralnog i pozitivnog značenja. Autor zaključuje da skoro svaka riječ u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović, 2010) označava

nosioca loše osobine ako je imenica ili, ako je u pitanju pridjev ili pri-log, lošu osobinu ili lošu okolnost – *hatèrsuz, belájsuz, drvènsuz* i dr. Dakle, možemo zaključiti da se su-fiks – *suz*, porijeklom iz turskog je-zika, udaljio od izvornog značenja odsustva ('bez') i sve više učvršćuje značenje 'nosilac loše osobine'.

U poglavlju *Dvostruki distali* anamon i anamonaj i srodni izrazi u bosanskom jeziku Bulić vrlo detaljno promatra posebno zanimljivu i heterosemantičnu leksemu, koja dosad nije naročito opisivana zbog slabe frekventnosti upotrebe. Riječ *anamòñ*, naime, determinira se kao imenica i kao zamjenica te se pojavljuje u sljedećim značenjima: 1. 'šejtan, đavo, vrag, džin' i 2. 'mrska drugost'. Na osnovi primjera iz književnog jezika zaključak je sljedeći: najviše je potvrda za riječ *anamòñ* u nominativu. Bulić navodi i niz primjera iz tekstova islamske tematike (u značenju 'šejtan', 'sotona', 'vrag', 'đavo'), iz internetskih izvora, foruma, kolumni (u značenju mrske drugosti, negativca). Tu je leksema *anamon* primarno u značenju homoseksualca, nepoznatog drugog, omražene, odbojne i nepoželjne osobe, često druge etničke ili vjerske provenijencije. Pojavljuje se u značenju 'rak' te 'zaštitna formula' kojom se zlo koje se spominje želi zadržati daleko od sudionika u govornom činu. Riječ je,

u svim značenjima, o naročito negativnoj konotaciji. Autor posebno detaljno opisuje i gramatičke osobine, značenja i pragmatičke odlike izraza sastavljenih od distalnog priloga *anamo* i ličnih zamjenica *on, ona...* ili distalnih pokaznih zamjenica *onaj, ona...* Takvi su izrazi nazvani "dvostruki distali". Upotrebom ovih izraza govornik u diskursu uspostavlja distancu između sebe i referenta – govornik sebe smatra superiornim. Cilj ovakvih govornih činova mogu biti različite vrijednosti, ističe autor, od blagog prijekora, preko umjerene kritike, do stroge osude (Bulić, 2024: 102).

Poglavlje *Čestice bosanskog jezika i gramatička kategorija lica* predstavlja jasniju sliku o česticama kao veoma heterogenoj vrsti riječi. Autor istražuje čestice bosanskog jezika i istraživanje temelji na korpusu bosanskog jezika, dok se pri opisu oslanja i na literaturu o česticama i u hrvatskom, srpskom i crnogorskom jeziku. Također, govori o riječima koje se u literaturi ubrajaju u čestice, a za koje mogu postojati naznake da pokazuju odnos prema kategoriji lica. Pod gramatičkom kategorijom lica podrazumijeva oblike i značenja koji izražavaju razlike između diskursne uloge govornika i sagovornika te ukazuju na entitete o kojima se govori, a koji nisu ni govornik ni sagovornik. Tipične su to upravo deiktičke

riječi *ěvo*, *ěto* i *ěno*, poticajne riječi *hàjde*, *dě* i *němōj* te upitni izraz *jě li* (*jě l'*), kao i niz drugih riječi čija je upotrebnost vrijednost manje frekventna. Za potrebe istraživanja pregledana su dva opća rječnika bosanskog jezika: *Rječnik bosanskog jezika* (Čedić i dr., 2007) i *Rječnik bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović, 2010). U obzir su uzete sljedeće riječi i izrazi: da riječi i izrazi *bīvā*, *bōgami*, *bōgati*, *bōgdō*, *bōgznā*, *bōjse*, *dāj*, *jě li*, (*jě l'*), *jěst*, *ōvō*, *ōnō*, *tō*, *ōvaj*, *utolikō*, *žalibože*, *hàjde*, *dě*, *němōj* te *ěvo*, *ěto* i *ěno*. Riječi i izrazi *bīvā*, *bōgdō*, *bōgznā*, *bōjse*, *dāj*, *jě li*, (*jě l'*), *jěst* i *žalibože* sadrže tragove informacija o licu, ali nemaju aktivnu kategoriju lica, dok riječi *ōvō*, *ōnō*, *tō* imaju aktivnu gramatičku kategoriju lica. Riječi *ěvo*, *ěto* i *ěno* često imaju funkciju predikata te se u tim slučajevima trebaju smatrati priložima, napominje autor. Ukoliko ne vrše funkciju predikata, one su čestice koje imaju aktivnu gramatičku kategoriju lica.

Žargon učenika bosanskohercegovačkih medresa peto je poglavlje ove knjige. Kako autor napominje, žargon učenika medrese dosad nije bio predmet posebnih lingvističkih istraživanja. Bulić detaljno objašnjava osnovne pojmove u vezi s ovom tematikom te ukratko predstavlja djelovanje medresa u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori. Osnovna je hipoteza

da postoji žargon učenika medrese, koji se razlikuje po određenim osobinama od žargona drugih društvenih grupa. Bulić, s tim u vezi, u okviru *žargona učenika medrese u širem smislu* terminološki i suštinski razlikuje termine *medresanski diskurs* ili *diskurs medrese* ("profesionalne" žargonske jedinice) i *žargon učenika medrese* (*medresanski žargon* ili *žargon medrese*) u užem smislu. *Medresanski diskurs* uključuje riječi poput *korepeticija*, *povečerje*, *zapisnik*, *odgajatelj*, *noćni odgajatelj* i sl., dok će primjer žargona biti *korépa* ili *kòreps*. Kao žargonizmi se koriste i sljedeći izrazi: *džémo* 'džemat', *šéle* 'šejtan', *hôle* 'hodža' i dr. Žargonizmi koji su popisani i opisani razvrstani su u sedam tematskih skupina, a autor se u svom istraživanju koristio četirima vrstama izvora: jednim učeničkim popisom medresanskih žargonizama, četirima savremenim romanima u kojima je tematika životu u medresi i glavni likovi učenici medrese, fokusirani intervju i upitnici s otvorenim završetkom.

Nadalje, *pučka lingvistika*, *pučka etimologija* te *pučka gramatika* temeljni su pojmovi koji se razmatraju u šestom poglavlju *Elementi pučke gramatike u bosanskim poslovicama*. Korpus istraživanja u ovom radu su bosanske poslovice objavljene u trima zbirka: prvo izdanje knjige *Narodno blago*

(1887), koju je objavio Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, prvo izdanje knjige Vehida Gunića *Na nebu paučina: Bosanske izreke* te knjiga Amira Sijamhodžića *Krajiške izreke i poslovice: Nemoj pa se ne boj*. U poslovicama postoje implicitni i eksplicitni stavovi o komunikaciji i njenom značaju. Ukazuje se na činjenicu da je jezik djelovanje i da upotreba jezika može imati pozitivne i negativne učinke; da je ono što ljudi govore znak njihovog karaktera i identiteta; da je obećanje dug; da savjeti rijetko imaju učinka i sl. Na kraju, autor posebno predstavlja i kategorije kvaliteta, kvantiteta, načina te relacije Griceova načela saradnje.

Posljednje poglavlje knjige *Na marginama leksikografije i gramatike* jeste *Eskimi i njihovi nazivi za snijeg*, u kojem se razmatra jezički mit da Eskimi imaju *mnoštvo* naziva za snijeg. S tim se u vezi nastoji napraviti pregled naziva snijega u *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović, 2010), a neki od njih su: *bljūzgavica*, *cijélaç*, *hläpavica* ili *läpavica*, *kītina* (*kītina*), *mèçava* i dr. Osim rječničkih naziva, poznati su i sljedeći narodni nazivi za pojavne oblike snijega: *hlópo*, *hljāpuža*, *pròšarica*, *sítno* i *smèt*. U dijalektima je raznolikost još veća. Bulić naglašava da je mit o eskimskim riječima uopćeno toliko poznat i raširen da

je postao i dio popularne kulture i izvršio utjecaj i na nelingvističke krugove.

Knjiga *Na marginama leksikografije i gramatike* Halida Bulića predstavlja značajan doprinos lingvističkim istraživanjima bosanskog jezika kroz multidisciplinarni pristup i inovativnu obradu tema. Autor uspijeva povezati tradicionalne i savremene aspekte jezičke prakse, nudeći čitatelju dublji uvid u dinamičku prirodu jezika, njegove pragmatičke i semantičke osobine te u njegovu sociolingvističku dimenziju. Autorova analiza pokazuje visok stepen naučne rigoroznosti, posebno u pogledu leksikografskih i morfoloških istraživanja. Metodološki posmatrano, upotreba korpusa, rječnika i anketnih metoda omogućava temeljnu obradu tema, što je posebno evidentno u poglavljima o sufiksima i alternativnoj leksikografiji. Doprinos ove knjige leži u njenoj sposobnosti da otvori nova istraživačka polja, kao što su žargon učenika medresa i elementi pučke gramatike u poslovicama, čime doprinosi razumijevanju jezika kao društveno-kulturnog fenomena. Time se ne samo obogaćuje lingvistička literatura već se i postavlja temelj za buduće interdisciplinarnе studije koje bi mogle proširiti zaključke Bulićevih istraživanja.

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

OSTATI *HOMO LUDENS*

(Dalila Potogija, *Kreativna nastava bosanskog jezika i književnosti: kurikulumski pristup u 6. razredu osnovne škole*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2024, 166 str.)

Sarajevo Publishing u jesen 2024. godine objavilo je knjigu Dalile Potogije *Kreativna nastava bosanskog jezika i književnosti: kurikulumski pristup u 6. razredu osnovne škole*. Ona predstavlja nastavak ličnog doprinosa autorice svojevrsnoj vidljivosti značaja metodike za nastavni poziv koji je u Kantonu Sarajevo pokrenula kurikularna reforma započeta prije nekoliko godina, ali treba reći da je ta vidljivost potaknuta akumulacijom metodičke snage kroz mnogo godina. Potogija je jedna od autorica dvaju priručnika promoviranih 2022. godine za koje treba reći da pokazuju da je vrijednost humanih resursa i njihovo umrežavanje ispred svih drugih resursa u savremenoj civilizaciji. Kurikularna reforma potaknuta je potrebom da se kroz promjenu ostane vjeran osnovnim težnjama obrazovnog procesa. U tom svjetlu zorno je i ime same reforme; *kurikul* daje na značaju kružnoj formi,

koja svjedoči da je svaka tačka u stalnom potencijalu da istovremeno bude i postane početak iako je možda kraj nečemu.

Model proste kategorizacije nastavnog procesa potječe iz 17. stoljeća i razumijeva se kroz prizmu razredno-predmetno-satnog karaktera te vrlo često dokida mogućnost unošenja razigranosti u navedenu kategorizaciju tako uspijevajući negirati samu bit obrazovanja. Budući da se obrazovni proces zasniva na prenošenju transgeneracijskog znanja, on mora imati svoje konstante, naravno. Međutim, obrazovni proces mora posjedovati i kritičku masu varijabli, promjenjivih koje stalno inoviraju kondenzirano iskustvo. Kako je to moguće osigurati? Igrom.

S druge strane, Omerović i Hamzagić Kovačević (2024) uhvatile su se ukoštac s osnovnim razumijevanjem fenomena čitanja u knjizi *Jezička djelatnost čitanja*

– temelj funkcionalne pismenosti. Svi učitelji, bez obzira na nivo obrazovanja na kojem rade i bez obzira na nastavnu materiju, jesu učitelji čitanja (usp. Stantić-Peti 2019) te se čitanje javlja kao osnovni kohezivni element obrazovnog procesa bez obzira na nivo. Kako ipak privoljeti djecu za čitanje pored sjajnih ekrana koji nude gotove doze dopamina? Ponovo igrom. Ta čarobna riječ proistekla je iz opće ocjene onoga kako čovjek nastupa u nastojanju da spozna svijet oko sebe. Modelom rasta, koji podrazumijeva igru kao svoju inherentnu metodu, omogućavamo emocionalno i formalno prisustvo u trenutku jer ko od nas ne želi pobijediti u igri?

Knjiga *Kreativna nastava bosanskog jezika i književnosti: kurikulumski pristup u 6. razredu osnovne škole* jedna je od knjiga koje promoviraju igru kao osnovnu mjeru i poželjno mjerilo aktivnosti u nastavi. Ona se sastoji od dvije komplementarne cjeline: prva, koja čini svojevrsni spoj praktično-teorijskih razumijevanja metoda poučavanja kroz igru, i druga, koja čini homogenu cjelinu praktičnih priprema za nastavu u 6. razredu.

Prva se cjelina sastoji od sljedećih poglavlja: *Uvod* (7-10), *Elementi predmetnog kurikuluma – 6. razred osnovne škole* (11-14), *Ishodi učenja – unapređenje učenja i podučavanja* (15-26), *Ključne kompetencije*

u nastavi bosanskog jezika i književnosti u 6. razredu osnovne škole (27-32), *Učenje i poučavanje – uloga metoda i strategija u nastavi* (33-42), *Vrednovanje* (43-58), *Međupredmetna povezanost* (59-68), *Strategije u nastavi bosanskog jezika i književnosti* (69-102), *Igra u nastavi bosanskog jezika i književnosti* (103-118), *Uloga ilustracija u nastavi bosanskog jezika i književnosti* (119-126). Nakon prve cjeline slijedi druga pod naslovom *Primjeri nastavnih priprema za 6. razred osnovne škole* te ih obje autorica ujedinjuje u *Zaključku* (157). Nakon njega slijede literatura i bilješka o autorici.

U prvom poglavlju autorica razlaže elemente predmetnog kurikula pozicionirajući čitanje kao centralnu komponentu bosanskog jezika i književnosti. Čitanje je praćeno pisanjem i usmenim izražavanjem i slušanjem kao pripadajućim istovrijednim faktorima. Drugo poglavlje razlaže nam značaj Bloomove taksonomije koja olakšava planiranje i primjenu ishoda u nastavi koja je ishodišnoorijentirana te kroz praktičnu primjenu Bloomovih glagola i imenica pokazuje kako se može konkretizirati plan pristupa času, ali i ocijeniti nakon što se izvede.

Treće se poglavlje bavi ključnim kompetencijama koje se nastoje osvojiti na časovima bosanskog jezika i književnosti u 6. razredu,

čime se nagovještava prikaz međupredmetne povezanosti koja se u kurikularnoj reformi postavlja kao jedan od orijentira. Četvrto poglavlje detaljno opisuje vrednovanje u obrazovnom procesu nudeći tako različite metode kojim se može prikazati kompleksnost kognitivnih radnji koje su rezultante određene metodске jedinice nudeći sliku idealnog, stalno budnog koordinatora u nastavi. Preplitanje tematskih silnica na različitim predmetima vrlo često izostane kao eksplicitno artikulirana vrijednost ukupnog znanja o svijetu. Budući da svijet postoji u ukupnosti različitih znanja, osnovni princip obrazovnog procesa suštinski bi morao olakšati uočavanje tih silnih veza koje postoje među znanjima o svijetu. Mjesto predmeta Bosanski jezik i književnost, budući da se na njemu najočitiije otkriva uloga čitanja i važnosti čitanja za funkcionalnu pismenost, ima preveliku odgovornost za uspostavljanje korelacija prema ostalim predmetima u nastavi. Korelacija podrazumijeva obavezno prisustvo dviju komponenata u dvjema različitim kategorizacijama te se tako usložnjava ionako neraskidiv odnos u velikom svijetu znanja. Autorica nam pokazuje povezanost sadržaja časova bosanskog jezika s časovima biologije, likovnog, matematike, informatike, tjelesnog odgoja i geografije.

Konceptualno najvredniji element ove monografije slijedi nakon osmog poglavlja, koje nosi naslov *Strategije u nastavi bosanskog jezika i književnosti*. U njemu Potogija pokazuje raskošnost i nadmoćnost igre kao strategije koja omogućava da se nastava i apstraktnijeg sadržaja može učiniti prijemčivijom i predočivijom uzrastu od 11 godina. Tu su putovanje maštom, *brainstorming*, *brainwriting*, umna mapa, kockarenje, grozdovi, drvo problema, Venov dijagram, plakat za učenje, fabularna piramida, dvostruki dnevnik, piktograf, koja je lična inovacije autorice, zatim sociogram, mreža diskusije, džepići za tekstove, interaktivne bilježnice, pokretne knjižice, pripovjedna rukavica, strip, izrada televizora, promjena perspektiva, pripovjedna staza, prozorčić u likove, ukrštenica, uparivanje kartica, slikovni rječnik, skupljanje teksta, igra uloga, zidne novine i obilazak galerije. Osim navedenih strategija Potogija se u narednom poglavlju posebno bavi igrom kao metodom u nastavi i u njemu nudi niz izazova za organiziranje učionice kao igraonice. U desetom nam poglavlju pokazuje kako se činjenica da smo civilizacije slika može iskoristiti na časovima bosanskog jezika i književnosti te u njemu nudi hiperlink preko QR koda za realizaciju određenih ideja. U jedanaestom poglavlju nudi

pregledno sedamnaest nastavnih priprema za realizaciju časova u 6. razredu, što će biti posebnom olakšicom u pripremi ishodišnoorijentirane nastave za sve njene kolegice i kolege. Zaključak dovoljno sažeto iznosi osnovnu ideju da od poticajnog okruženja u učionici ovisi sve što nas čeka u bliskoj budućnosti.

Pozamašno iskustvo autorice Potogije izrodilo je knjigu koja će biti od višestruke koristi nastavnicima i metodičarima budući da su oni nosioci najvažnije promjene u obrazovnom sistemu.

Selma GRAHIĆ-BILIĆ

DA LI JE VAŠ ČAS NEMI FILM? RAZVIJANJE VEŠTINE GOVORENJA U DRUGOM/STRANOM JEZIKU (NA PRIMERIMA ČASOVA SRPSKOG JEZIKA)

(Jelena Redli, *Da li je vaš čas nemi film? Razvijanje veštine govorenja u drugom/stranom jeziku (na primerima časova srpskog jezika)*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2023, 138 str.)

Knjiga zanimljivog naslova *Da li je vaš čas nemi film? Razvijanje veštine govorenja u drugom/stranom jeziku (na primerima časova srpskog jezika)* autorice Jelene Redli, vanredne profesorice Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, objavljena je u izdanju Univerziteta u Novom Sadu, Filozofskog fakulteta u Novom Sadu i uz finansijsku pomoć Centra za srpski jezik kao strani i izdata je 2023. godine. Veoma je važno napomenuti da je knjiga osim u pisanoj formi dostupna i u elektronskoj formi, što će, vjerujemo, utjecati na to da ona dopre do većeg broja čitalaca¹.

I dalje suočeni s nedostatkom kvalitetnih i adekvatnih udžbenika za učenje srpskog, bosanskog ili

hrvatskog jezika kao stranog, ovaj, u tom smislu, veoma vrijedni udžbenik započinje *Predgovorom* u kojem je sažeto sve ono o čemu se u knjizi može pročitati, a što će zainteresiranom čitaocu značiti i ponukati ga na daljnje čitanje. U *Predgovoru* je istaknuto da je ova knjiga namijenjena prije svega studentima modula Srpski kao nematernji i strani jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, ali da ona može biti od pomoći svima koji se zanimaju za nastavu stranog jezika uopće i srpskog kao stranog jezika, odnosno L2, što je termin koji se koristi u ovom udžbeniku.

Prije nego se kratko osvrnemo na svako od šest poglavlja u knjizi, reći ćemo da svako poglavlje započinje s nekoliko rečenica kojima se daje naznaka onoga šta to poglavlje sadrži, što će umnogome olakšati pretragu i samo čitanje ovog

¹ Link za pristup elektronskom izdanju udžbenika: <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2023/978-86-6065-829-8> [15. 11. 2024].

udžbenika. S druge strane, na kraju svakog poglavlja data su pitanja i zadaci, a odgovori na pitanja i urađeni zadaci bit će siguran pokazatelj toga da je sadržaj poglavlja uspješno usvojen.

U prvom poglavlju koje se naziva *Govorenje kao jezička veština* autorica Redli navodi da nastava stranog jezika podrazumijeva razvijanje četiri osnovne jezičke vještine – dvije receptivne (čitanje i slušanje) i dvije produktivne (pisanje i govorenje), a da njihovo savladavanje vodi do glavnog cilja učenja, a to je komunikacija. U tom smislu u ovom dijelu ukazuje se na važnost vještine govorenja i na “potrebu da se razmisli o metodama i tehnikama koje se primenjuju tokom rada na razvijanju ove suštinski važne jezičke veštine” (str. 7). Ona smatra da se primjenom komunikativnog pristupa učenju (ukazuje se na važnost podučavanja, a ne samo predavanja) i kognitivnolingvističkog pristupa mogu postići željeni rezultati u nastavi srpskog kao stranog jezika.

U drugom poglavlju *Veština govorenja* upoznajemo se s vrstama govorenja i govornim strategijama koje treba razmotriti prilikom pripreme govornih vježbi. Autorica se ovdje posebno osvrnula na dvije tradicionalne vrste govorenja, tj. one u kojima nastavnik postavlja pitanja, a učenik daje odgovore, te naglasila

njihove nedostatke – takvim pristupom učenici se ne pripremaju za komunikaciju izvan učionice, tj. za onu u stvarnom svijetu. Zato se naglašava uloga nastavnika kao *jezičkog uzora koji demonstrira standard upotrebe i jezičkog dijagnostičara* koji sluša učenike kako govore i tako ih upoznaje. Ističe se povezanost gramatike i jezičkih vještina i to na primjeru učenja perfekta u srpskom jeziku, odnosno upoređuju se tradicionalni i komunikativni pristup obradi ove nastavne jedinice. Smatramo da će ovo umnogome pomoći nastavnicima da kvalitetno pripreme lekcije, i to ne samo onu o perfektu, koji je ovdje dat kao primjer, nego i bilo koju drugu lekciju iz gramatike. U ovom poglavlju se također daju upute nastavnicima kako da upotrebom govornih strategija (upotreba minimalnih odgovora, prepoznavanje scenarija, upotreba jezičkih strategija) učenicima pomognu da prošire znanje i jačaju samopouzdanje.

Treće poglavlje *Govorne vježbe*, kako sama autorica navodi, upoznaje nas s tipologijom govornih vježbi i objašnjava zašto je važno da one budu smislene i raznovrsne, integrisane u časove, a ne shvaćene kao posebne lekcije. Navodi se podjela vježbi usmene produkcije prema *Zajedničkom evropskom okviru za žive jezike* na jezičke aktivnosti recepcije ili produkcije, interakcije

i medijacije, u okviru čega bi se govorne vježbe mogle podijeliti u sljedeće kategorije: uzvratne vježbe, imitativne vježbe, intenzivne vježbe, ekstenzivne i dramske vježbe. Svaka od ovih vrsta vježbi ima svoje podvrste koje su pojašnjene primjerima.

Najobimnije poglavlje ovog udžbenika jeste četvrto poglavlje *Tehnika rada na govornim vježbama*. Ovdje se upoznajemo s opservacijskim nastavnim tehnikama i načinima ocjenjivanja vještine govorenja. Želeći istaći svrhu usavršavanja tehnika rada na govornim vježbama autorica naglašava da su motivacija za učenjem i činjenica da je govorenje fundamentalno za ljudsku komunikaciju dva osnovna razloga zašto pažnju trebamo posvetiti razradi tehnika podučavanja vještina govorenja. Ističe se značaj *jezičkog inputa* (jezički sadržaj kojem su učenici izloženi), koji može biti usmjeren na sadržaj ili na formu, i značaj *kontrolisanog outputa* (jezički sadržaj koji će proizvesti učenici), čija su dva uobičajena tipa vježbi one s informacijskom prazninom i mozaičke vježbe. Nadalje, pojašnjava se i *komunikativni* ili *autentični output*, a uobičajeni tipovi vježbi jesu igra po ulogama i diskusija. Ono što nastavnicima može biti veoma korisno jeste to što profesorica Redli na osnovu svog dugogodišnjeg iskustva u nastavi

srpskog kao stranog jezika daje prijedloge aktivnosti (uočavanje razlika, popunjavanje praznih polja, slikovni diktat itd.) u kojima se mogu primijeniti, naprimjer, vježbe s informacijskom prazninom te navodi za koje aspekte uvježbavanja jezika vježbe mogu biti korisne. Naravno, cilj je da nastavnik dobije ideju te da vježbe primijeni i na aspekte jezika koji u knjizi nisu navedeni. Za sve vježbe za koje se kaže da se mogu koristiti u procesu učenja jezika kao stranog navedeni su primjeri i ilustracije. Nastavnicima to može biti polazna tačka kako bi pronašli slične primjere ili smislili nove primjere za određeni tip vježbi. Za realizaciju bilo koje vrste vježbi važna je dobra interakcija u učionici, ali to u praksi nije uvijek lako izvodivo. Zato se na kraju ovog poglavlja posebna pažnja posvećuje problemima u povećanju interakcije i nude se moguća rješenja.

U petom poglavlju *Nadgledanje i evaluacija govorenja* riječ je o načinima vrednovanja i ocjenjivanja vještine govorenja. Za svakog je učenika važno da prati i vidi koliko je napredovao, u kojem segmentu je zadovoljio, koji segment treba unaprijediti. Autorica daje uvid i u načine ispravljanja učeničkih grešaka te u nastavne tehnike koje se koriste u svrhu nadgledanja rada učenika. Greške u govorenju dio su učenja bilo kojeg stranog

jezika, ali predstavljaju i *najvredniji izvor inputa* koji nastavnik može iskoristiti na časovima. Učenici žele da ih nastavnik ispravlja, ali u tom procesu nadgledanja, uočavanja i ispravljanja grešaka mogu se pojaviti određeni problemi. Zato se u knjizi navode moguća rešenja uobičajenih problema s kojima se nastavnici susreću tokom nadgledanja. Objašnjeno je i to da nastavnik mora znati koja je njegova uloga u realizaciji govornih vježbi, odnosno kada je njegova intervencija neophodna, kada je potrebno da se povuče, a kada je potrebno da postane aktivni član grupe. Nakon nadgledanja, učenici trebaju dobiti povratnu informaciju čija svrha može biti informativna i/ili motivaciona. U ostatku poglavlja ukazuje se na razlike između greške i omaške, kao i na uzroke nastajanja grešaka, a to su interferencija (jezički transfer), intraferencija (unutarjezička analogija) te greške koje su posljedica nastavnog metoda. Ukoliko nastavnici nisu sigurni kada trebaju intervenirati, autorica daje nekoliko pitanja koja bi mogla pomoći u otklanjanju tih dilema. Također, pobrojane su i tehnike kojima nastavnik može ukazati na greške, a kako je ocjenjivanje sastavni dio kursa stranog jezika, ovaj udžbenik nudi nekoliko načina na koje se ocjenjivanje može provesti kada je riječ o govornoj produkciji.

Dve provokativne teorije o učenju stranog šesto je, posljednje poglavlje ovog udžbenika i u njemu se upoznajemo s dvjema teorijama koje se bave učenjem jezika na autentičan način, a to su neurolingvističko programiranje (NLP) i teorija višestrukih inteligencija. Prvo se govori o korijenima NLP-a, zatim se navode razlozi zbog kojih bi on mogao biti primjenjiv i koristan u nastavi stranog jezika, odnosno navodi se koje su to vježbe koje možemo utemeljiti na NLP-u. Na nastavnicima je da se upoznaju s ovim principom i odluče žele li ga primijeniti u nastavnoj praksi, a autorica je u tom smislu nastavnicima olakšala navodeći primjer govorne vježbe na času koji se oslanja na NLP. Pojašnjeno je i na čemu se zasniva teorija višestrukih inteligencija te pokazano kako izgleda govorna vježba na primjeru jednog časa koji se oslanja na višestruke inteligencije.

Udžbenik, također, sadrži i odjeljke *Izvori* i *Korišćena literatura*, a na samom kraju dat je *Registar najvažnijih korišćenih termina i pojmova* koji pored same odrednice pojma sadrži i njegovo objašnjenje, što uveliko olakšava korištenje ovog udžbenika.

Profesorica Redli u jednom dijelu ovog udžbenika kaže: "Komunikativni pristup učenju jezika naglašava potrebu za smislenom

komunikacijom kao i činjenicu da će učenici, ukoliko imaju pravi razlog ili motivaciju da govore, naučiti da koriste jezik efektivnije.” (str. 43) Osim nemjerljivog doprinosa ovog udžbenika metodici nastave

srpskog, ali i bosanskog i hrvatskog jezika kao stranog, ovaj je udžbenik nastavnikov alat čijom će pravilnom upotrebom nastavnik postići to da u učionici ima učenike koji imaju razlog i motivaciju da govore.

Mirza Sarajkić

ENCIKLOPEDIJSKO NASLIJEĐE ALI-DEDE BOŠNJAKA: MOST IZMEĐU TRADICIJE I UNIVERZALNOSTI

(Berin Bajrić, *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muhādara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥhir Ali-dede Bošnjaka*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu i Centar za napredne studije, 2023, 153 str.)

Naučna monografija *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muhādara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥhir Ali-dede Bošnjaka* predstavlja sveobuhvatan rad koji istražuje djelo jednog od najznačajnijih bošnjačkih autora 16. stoljeća – Ali-dede Bošnjaka (*Alā' al-Dīn 'Alī-dede al-Busnāwī*) (1540-1598).

Glavna je tema ovog istraživanja analiza književno-historijskog djela *Muhādara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥhir* – svojevrsnog enciklopedijskog traktata, koji obuhvata širok spektar tema: od religijskih i pravnih propisa do filozofskih i književnih rasprava te historijskih podataka. Fokus djela jeste pojam *al-awā'il*, što na arapskom jeziku označava “prve stvari” ili “početke” te predstavlja žanr orijentalno-islamske književne i intelektualne tradicije koji se bavi katalogiziranjem, analiziranjem i kontekstualiziranjem najranijih događaja, činova i pojava u

okviru islamske kulture i civilizacije. Ovaj žanr djeluje na raskršću historijskog, teološkog i filozofskog diskursa, pružajući enciklopedijski prikaz porijekla i temeljnih aspekata različitih tema. Tradicionalno, žanr *al-awā'ila* često korespondira s eshatologijom ili učenjem o “posljednjim stvarima”, stvarajući konceptualni okvir koji povezuje početke svemira i čovječanstva s njihovim krajnjim ishodima.

Muhādara Ali-dede Bošnjaka strukturirana je u dvije cjeline: prvi dio od 37 poglavlja bavi se “početima” – bilježenjem prvih događaja, izuma i običaja u islamskoj kulturi, dok drugi dio od četiri poglavlja tematizira “posljednje” stvari, uključujući eshatološke koncepte poput Sudnjeg dana. Ali-dedeovo djelo ističe se bogatstvom sadržaja, a utemeljeno je na raznovrsnim izvorima i literaturi, uključujući arapske, perzijske i osmanske tekstove.

Bajrić u prvom poglavlju kontekstualizira žanr pripovijesti o počecima (*al-'awā'il*) u arapskoj kulturi. Tako se u uvodu ove monografije predstavlja jezgorvita monografija geneze i razvoja "availske literature", kako to definira autor. Teme vezane za početke stvari sistematski se proučavaju od al-Madanija (u. 841), preko al-Sulamija (u. 931) te čuvenih učenjaka al-Tabarunija (u. 918), al-Askarija (u. 1005), al-Asqalanija (u. 1449) i al-Suyuti-ja (u. 1506), koji je, kako Bajrić jasno obrazlaže u nekoliko poglavlja, najviše utjecao na Ali-dede Bošnjaka. U drugom poglavlju autor analizira bogatu intelektualnu i naučnu ostavštinu Ali-dede Bošnjaka komparirajući njegova najpoznatija djela, dok se u naredna dva poglavlja minuciozno elaboriraju bogate intertekstualne mreže, sadržaj i forma *Muḥāḍare* te klasični izvori koji su inspirisali Ali-dede da napiše svoju verziju narativa o kulturalnim, teološkim i (hijero)povijesnim inkunabulama. Posljednja dva poglavlja usredsređena su na pomnu analizu značaja arapskog jezika i poezije u impozantnom traktatu Ali-dede Bošnjaka. Bajrić detaljno opisuje razloge i načine ustoličavanja arapskog jezika kao primarne i transhistorijske *lingue*. Nakon toga autor analizira funkciju poezije u Ali-dedeovom djelu podastirući obilje primjera klasične poezije,

koju Bajrić upečatljivo prevodi i poetološki situira unutar arapske književnosti i kulture općenito. Na posljatku, autor nam na skoro 40 stranica omogućuje "direktan" uvid u djelo *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥhir* prevodeći njegove dijelove na skoro 40 stranica, što predstavlja posebnu vrijednost ove monografije.

Nema sumnje da analizirano djelo Ali-dede Bošnjaka nadilazi svoju epohu i ostaje relevantno i danas, što potvrđuje veliki broj sačuvanih rukopisa i interes savremenih istraživača. Autor monografije posebno ističe važnost ove knjige kao svojevrsni leksikon islamske kulture, u kojem su sačuvane priče i kazivanja iz različitih aspekata islamske civilizacije – od prava i teologije do svakodnevnih anegdota i kulturnih običaja.

Naučna monografija *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥhir Ali-dede Bošnjaka* predstavlja vrijedan doprinos istraživanju bošnjačkog i orijentalno-islamskog naslijeđa. Enciklopedijska širina djela Ali-dede Bošnjaka, njegova kulturna važnost i književna vrijednost čine ga vrijednim izvorom za razumijevanje islamske civilizacije. Bajrić nam kroz svoju studiju uvjerljivo pokazuje kako literatura *alawā'ila* ima trajnu važnost u orijentalno-islamskoj

civilizaciji iz nekoliko razloga: jer čuva znanje (zapisuje početke značajnih kulturnih i religijskih fenomena) i kulturalni identitet (funkcionira kao riznica kolektivnog pamćenja). Nadalje, klasični narativi o počecima stvari imaju bitnu savremenu relevantnost jer pružaju dragocjene uvide u genezu i načine na koji su ranija društva konceptualizirala historiju, znanje i identitet. Bajrićeva studija nedvojbeno pokazuje kako availska literatura može ponuditi okvir za interdisciplinarna istraživanja, koja povezuju religijske studije, historiju, filozofiju, lingvistiku i književnost. Ponovnim iščitavanjem literature *al-awā'ila* savremeni istraživači bolje razumijevaju intelektualnu i kulturnu dinamiku klasičnog doba i njegov trajni utjecaj na svijet danas.

Autor ovog istraživanja zaslužuje pohvale za izuzetnu erudiciju i duboko poznavanje kako orijentalno-islamske književnosti, tako i šireg kulturno-historijskog konteksta u kojem je djelo Ali-dede Bošnjaka nastalo. Njegova analiza oslanja se na impresivan broj izvora, uključujući klasične i savremene tekstove, što svjedoči o temeljitosti istraživačkog procesa i intelektualnoj širini. Stil i pristup autora posebno dolaze do izražaja u vještini tumačenja klasičnih tekstova, gdje uspjeva očuvati njihovu izvornu suptilnost, istovremeno ih prilagođavajući savremenom naučnom diskursu. Sve navedeno ukazuje da je Bajrićeva studija ne samo vrijedan doprinos nauci već i inspirativan primjer kako klasična djela mogu biti revalorizirana i reinterpretirana za nove generacije.

Lejla ŽUJO-MARIĆ

LINGVISTIČKO PABIRČENJE NA POLJIMA AUTOFIKCIJE

(Alen Kalajdžija, *Dok zrijem: pabirčenja po patrljcima prošlosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2024, 181 str.)

Dok zrijem: pabirčenja po patrljcima prošlosti objavljena u ediciji Dobre knjige nastaje iz pera Alena Kalajdžije kao književno ogleđanje lingviste na poljima (auto)fikcije. Riječ je o zbirci priča, ukupno ih je 27, a njihov je početni impuls memoarski i doživljajni. Tekstualna i životna ravan prepletene u broju 27, isticanom u popularnoj kulturi, čine liminalnu tačku i zaokružuju višedimenzionalni proces zrenja.

Prema tematsko-motivskom kompleksu, preplitanju fikcionalnih i faksionalnih elemenata u načinu organizacije i vođenju naracije zbirka priča *Dok zrijem: pabirčenja po patrljcima prošlosti* ispisuje se kao autofikcija čija je osnova stvarnosna, ali koja posredstvom filtriranja kroz jezik i literarne konjunktore nastanka teksta postiže književnu vrijednost te metonimijski glasom pojedinca razotkriva (trans)generacijsku priču. A upravo je to literarni

pečat generacije autora rođenih 70-ih godina XX vijeka na ovim prostorima, nadasve određene ratnom i poratnom stvarnošću, stasale u tranziciji društvenih vrijednosti, nelinearnog odrastanja te pomjerenih horizonata. Pokazat će se da je upravo takva tačka plodotvorna za naraciju i da je dovoljno oneobičena jer je *napabirčenim* skicama drugačija od ustaljene, pa joj je nesporn literarni potencijal.

Već od naslova zbirke otkriva se perceptivan subjekt sklon introspekciji, pa bitna literarna baza ove zbirke jesu sjećanja te se njegov narativni potencijal ističe od prve priče pod naslovom *Zreti*, pa do posljednje *Prekinuti tirjaćijski ćejf*. U svojevrsnom bildungsmodulu premreženog prekidima, isječcima, odnosno, kako sugeriše naslov – patrljicima, pripovjedač vanjsku stvarnost podređuje unutarnjoj, te iako je izlomljena, ona se nesporno

izgrađuje u cjelinu i dopunjuje svakom novom pričom.

U početku zbirke proplamsavaju prostori nejasnog sjećanja dječaka u ranoj dobi vezanog uz topose porodičnog života, najbližih komšija i članova porodice, te se pored osnovnog pitanja o sebi i svijesti o postojanju nadalje, odrastanjem i usložnjavanjem životnih tokova otvaraju mjesta razumijevanja sebe u svijetu i svijeta u sebi.

Prostorno-vremenska fiksiranost prvih priča u zbirci vezana je uz kontekst Sarajeva 80-ih godina. Odrastanje i upoznavanje sa odraslima, a posebno djecom iz naselja, dječije igračke i igra koja se iz dvorišta prelijeva na sarajevska naselja, mjesta su sa kojih se otvaraju društveni odnosi premreženi perspektivom subjektivnog pripovjedača. Tu se pored porodičnih otkrivaju identitetske poluge iz kojih se anticipira novi društveni lom na bosanskohercegovačkoj sceni i dolazak rata. Indijanci i kaubojski iz dječije igre, osvajanje tuđih dvorišta i mangupluci memorizirani su segmenti iz kojih pripovjedač počinje proces (samo)identifikacije, ispitujući svoje porodične vrijednosti, znanja i svijest o sebi, pa se ovdje pitanje identiteta otvara u složenoj društvenoj ravni nagovještavajući da će novi oblici života i historijskih mijena još dramatičnije aktuelizirati ovo pitanje. Pripovjedač zrenjem,

u naknadnom valoriziranju akumuliranog sjećanja, spoznaje da su imagološki aspekti svoj i tuđi, transferirani sa historijskih taloga i zahuktalih predratnih odnosa u prostor dječije igre, uvertira u neku novu stvarnost. Intenzivnije promjene značenja upisat će se u komšijski kontekst, sistem obrazovanja i naprijed kroz izbjegličko iskustvo.

Suprotni sarajevskim jesu trenuci djetinjstva pomjereni na ljetne ferije kod djeda i nene u njihovim zavičajnim prostorima posebno obremenjenim tragičnim historijskim kretanjima i traumama. Ljetni susreti razotkrivaju netaknute pejzaže, neraskidivu vezu čovjeka i prirode (kao u priči o ovnu Sonji, kurbanu kao kućnom ljubimcu), ljubav prema zavičaju kod starijih i znatiželju kod dječaka, pa se u semantičkoj transponovanosti oblikuju na fonu kristaliziranja porodičnog i emotivnog ognjišta. Na taj način nukleus porodičnih priča i iskustava predaka postaje vrijedna baza na koju se pripovjedač referira u graničnim životnim situacijama crpeći iz njih višestruku vrijednost, pa i literarnu bazu za svoj fiktionalni izraz.

Dolazak rata, odlazak iz Sarajeva u izbjeglištvo koje nije trebalo trajati duže od 15 dana, a proteglo se na duge četiri godine bez roditelja u Hrvatskoj, važna su referentna tačka za višestruko identitetsko

(pre)ispitivanje. To će na planu nastanka teksta biti čvorišno mjesto jer će omogućiti koncentraciju naracije na ovaj period odrastanja. Pripovjedač se priči *Civilni konvoj u vojnoj opstipaciji* javlja i kao pouzdani svjedok stezanja ratnog obruča oko Sarajeva, te kao *civilna duša* svjedoči zatočenost i neizvjesnost u kojem se našao zajedno sa sugrađanima u uskom tjesnacu između grada u ratnom plamenu i nedokučene slobode. Priče *Život od nemila do milijega*, *Do Izvora dva putića*, *Šta je meni Uskrs*, *Izbjeglička "banka"*, *Ljiljani u Splitu 93*, *Kad te policija isljeđuje*, *Kad odojci utihnu*, *Zgode i nezgode medresantskih hlapića* tematski se fokusiraju na izbjegličko iskustvo, a predočavaju svijet tinejdžera koji finalizira spoznavanje svog bošnjačkog identiteta i pripadnost islamskoj duhovnoj tradiciji. Ugodni morski pejzaži na početku otkrivanju pustolovni dječjački duh, ali se vrlo brzo u svome naličju pokazuju kao mjesta gorčine, neprekidne egzistencijalne borbe s kojima su na unutarnjem planu paralelna ispitivanja identitetskih granica i višeslojna postuliranost ovoga koncepta kroz prizmu kulturološkog, religijskog, izbjegličkog identiteta, gdje se svaki u tuđem prostoru percipira kao drugost. Međutim, pogled na sebe kroz topos tuđeg, usložnjava

identitetske matrice i služi jačanju samospoznaje i fiksaciji identiteta.

Završni dijelovi zbirke otkrivaju vrijeme poraća i povratka u Sarajevo, te novi društveni kontekst u kojem sazrijeva student bosnistike, mladi istraživač i čovjek na pragu zrelog doba. Granice identiteta fiksiranog kroz iskustvo izbjeglištva sada se propituju spram stečenih spoznaja, a nerijetko su prožeti elementima pročitane literature dok smo u ranijim dijelovima zbirke mogli uočiti da su se identitetske reference oblikovale spram simbola jugoslavenske kulture, njene kinematografije i tadašnje muzičke scene, ali da promjenom historijskih odnosa oni postepeno iščežavaju kako iz ličnog registra tako i iz teksta.

Vrijedno je obratiti pažnju i na narativni aspekt zbirke. Neprekidna svijest o pripovijedanju gotovo u cjelini prožima njeno tkivo, međutim, na nekim mjestima uočena je promjena pripovjedne perspektive, te naracija teče iz prizme objektivnog pripovjedača, što je uvjetovano emocijom. Završna priča u zbirci naslova *Prekinuti tirjaćijski ćejf* pod dubokom naplavom sjećanja uvjetuje promjenu fokalizacijske tačke i odmak u pripovjednoj instanci, a sve je na emotivnom planu motivirano spoznanjem o gubitku oca.

Nerijetko promijenjena pripovjedna pozicija može biti uvjetovana i historijskim i ideološkim parametrima. Tako se u priči *Na nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti* narator javlja sa distance kako bi tim postupkom sugerisao svoju nepripadnost. A ona se ovdje višestruko usložnjava i putem ove narativne instance potencira izgnaništvo Kalajdžijinog *nejakog junaka* i iz historije i iz jezika i iz sopstvene kulture, što za posljedicu ima dalja identitetska lutanja koja od ličnih otvaraju kolektivne društvene koordinate. Kasnije ćemo, zrenjem i odrastanjem na vanjskom planu svjedočiti i unutaranjem osnaživanju njegovog glasa, pa i, kako priča, sugerise kao *Mujin eho u Würzburgu* prepoznajući elemente svoje kulture šire od Balkana i nalazeći bratiju mnogo dalje od *Lozice kod Dubrovnika*.

Ekspresivni slojevi jezika osnovni su naratorov alat u fiksiranju priče u tekst, a različiti funkcionalni registri otkrivaju njene pluralitete. Od jakih pozicija teksta i prve priče *Zreti* pripovjedač poseže za semantičkim potencijalom naslovne riječi i postavlja je kao markantnu tačku koja određuje njegovu naraciju, te koja kao svojevrсно autoreferencijalno načelo motivira preplitanje stvaralačkih i životnih puteva. U priči *Život između krajnje dvije govorne tačke* aktuelizirano je pitanje

komunikacijske vrijednosti jezika pripovjedačevim komentarem da “izgleda tako da nas jezik i govor od najmanjih nogu pripremaju za svijet” (Kalajdžija, 2024: 47), iz kojih se otkrivaju perspektive priče i karakterizacija djedova putem jezika: jedan je govorio duhovito i jezgrovito, drugi je usljed bolesti zauvijek izgubio mogućnost govora dok njihov potomak sumira dvije krajnosti premoštavajući ih u priču o sebi i svome odrastanju. Tako pripovjedač karakterizira i sebe i svoje likove kao jezička bića potvrđujući vezu sa svijetom.

Minus-postupak, izostanak komunikacije i nerazumijevanje sa časa srpskohrvatskog jezika transponira se i dalje ka privatnoj sferi, te *šutnja sa Ljubišom* potcrtava kako kraj jedne društvene ere, tako i komšijsku i prijateljsku izdaju na burnim poljima bosanskohercegovačke historije 90-ih godina XX vijeka. Priča *Kad odojci utihnu* pokazuje mogućnost aluzivnog referiranja na druge segmente kulture, te signalizira mogućnost drugačijeg komuniciranja i kolektivnog povezivanja na tuđem prostoru.

Na tragu strukturalističkih učenja, proces oneobičavanja i stvaranja literarnog svijeta načinjen je i posredstvom jezika. Primjeri iz teksta zbirke ilustruju da je narator čvrstog uvjerenja da je jezikom

moguće mijenjati svjetove, ali i da se oni identifikuju putem riječi.

A to nije slučajno, pa se odgovor ponovo može tražiti i otkrivati u autofikijskom ključu. Njen subjekt dolazi iz svijeta lingvistike kao figura koja u istraživačkom duhu nastoji da posredstvom jezika dokuči svijet i definiše ga tim mehanizmima nerijetko zapisujući da su govor i jezik najveći dar kojeg često nismo svjesni. I (pod)naslovna riječ *pabirčiti* asocira na vrijedan rad i sakupljanje plodova na nepreglednim poljima i oranicama, te skreće pažnju na proces i njegovu trajnost, ali i propituje porijeklo svijeta, na ovom planu i put nastanka literarnog teksta, te mogućnost da su posredstvom pripovjedačevog glasa aktuelizirani i brojni drugi utisnuti u njegovo životno iskustvo i produžno u jezgro priče.

Time, lingvistički rečeno, i priča svoje kapacitete testira na sinhronoj i dijahronoj ravni. Njenu sinhronu ravan čini generacijski kontekst izražen razgovornim stilom i žargonima, aluzijama na forme popularne

kulture, a dijahronijska se očituje u dijalektizmima, arhaizmima i elementima iz usmene narodne tradicije iz kojih se otvara mogućnost da se priča sa generacijske usmjereni ka transgeneracijskom portretiranju oličenom u figurama roditelja i predaka (nena i djedova). Iz toga jezgra moguće je otvarati dimenzije transgeneracijski postuliranog svjedočenja o traumama i historijskim nepravilnostima koncentrisanim na figure predaka. Porodične priče otvaraju lanac povijesnog svjedočenja, a uloga pripovjedača uslošnjava se jer je njegova zadaća da glas istine transferira kroz vrijeme i ispuni misiju moralnog svjedoka i naknadnog doseganja pravde makar pričom i čuvanjem sjećanja.

Pripovijedanje tako uranja u nepregledna jezička prostranstva i dobiva svoj konačni smisao posredstvom riječi kao temeljnog etimona na kojem počiva svijet, a time i svijet priče koja otkriva duboke premreženosti ličnog i kolektivnog identiteta.

Mirza Sarajkić

IZVJEŠTAJI S POSTRATNIH RAZMEĐA

(Said Hatibi, *Sarajevsko drvo za ogrev*, s arapskog prevela Dragana Dorđević, Geopoetika, Beograd, 2024, 294 str.)

Beogradska *Geopoetika* ove je godine objavila prijevod romana *Sarajevsko drvo za ogrev* Saida Hatibija. Kako je istaknuto, riječ je prvom djelu alžirske književnosti prevedenom s arapskog jezika na srpski. Za Hatibija (r. 1984) može se kazati da je zvijezda u usponu kada govorimo o savremenom arapskom romanu. Godine 2015. dobio je nagradu Ibn Batuta za putopis *Užareni vrtovi istoka*. Njegovi romani dočekani su s pozitivnim kritikama od prvijenca *Knjiga pogrešaka* (2013) preko sjajne pripovijesti o Isabelli Eberhardt, odnosno Josephu Rincharu *Čekajući Izabelu četrdeset godina* (2016). *Hatab Sarayifu* ili *Sarajevsko drvo za ogrev*, objavljen u izdanju Difafa iz Libana i al-Ihtilafa iz Alžira 2019, ušao je u uži izbor Međunarodne nagrade za arapsku književnost (IPAF) 2020. godine, poznate i kao "arapski Booker". Konačno, roman *Rub pustinje* (2022) ovjenčan je vrijednim priznanjem *Sheikh Zayed Book Award*.

Sarajevsko drvo za ogrev predstavlja upečatljiv opis trauma proizašlih iz krvavih ratova devedestih godina prošlog vijeka u Alžiru i Bosni i Hercegovini. Roman suptilno povezuje živote Selima, alžirskog novinara, i Ivane, Bosanke, koji u Sloveniji traže utočište od ratom razorene domovine, pri čemu se njihovi narativni tokovi smjenjuju sistematično, s jednim poglavljem posvećenim svakom od likova. Oba lika bježe od prošlosti obilježene traumama i nasiljem pokušavajući izgraditi novi život. Ivana, zaposlena u bifeu koji vodi Selimov amidža Si Ahmed, sanja o završetku dramskog komada koji bi joj osigurao ispunjen život. Selim, razočaran novinarskim pozivom u Alžiru, traži smisao i novi početak u Sloveniji. Njihove priče duboko uranjaju u lična i kolektivna sjećanja rasvjetljavajući trajne ožiljke konflikta. Kroz sudbine likova i njihov postratni ili tranzicijski kontekst roman otkriva zajedničke osobine društava Alžira,

Slovenije i Bosne i Hercegovine, poput beznađa, raseljavanja i sveopće nesigurnosti. Ova univerzalna slika dodatno je intenzivirana sveprisutnošću smrti i očaja, što dočarava Salimov zaključak kako je “smrt postala ritual na koji smo navikli”. Migracija glavnih likova, međutim, ne donosi željeno oslobođenje. Ljubljanski život umjesto nade razotkriva njihovu tragičnu lomnost kroz pojavu duhova prošlosti, poput Ivaninog bivšeg momka Gorana, ubistva Ahmeda Sija i bolne spoznaje Selimovog porijekla. Sve navedeno kulminira povratkom u zavičaj – izvorište njihovih kužnih trauma.

Hannah Somerville, pišući za *Banipal Magazine*, hvali roman kao “jedinственu priču o preživljavanju i samospoznaji”, ističući njegovu složenu radnju i suptilni prikaz transgeneracijskih trauma. Georgia de Chamberet s portala *BookBlast* ističe Khatibijevo “polifono” pripovijedanje, naglašavajući kako autor daje glas preživjelima i istražuje psihološke posljedice rata. Amara Lakhous, autor djela “Sudar civilizacija iznad lifta na Piazza Vittorio”, opisuje *Sarajevsko drvo za ogrev* kao “izvanredan roman”, naglašavajući Khatibijevu originalnost u savremenoj arapskoj književnosti. Kātyā al-Ṭawīl (*Independent Arabia*) skreće pažnju na “destruktivnu moć patrijarhata unutar društava pod opsadom u kojima žive Ivana i Selim”, dok

‘Abdul Karīm Qādirī (*Diffa tālīta*) ističe da roman “nosi snažnu humanističku poruku”, prenoseći višegeneracijsku nesreću “mračne decenije” u Alžiru i Bosni i Hercegovini.

Geopoetika neumorno nastavlja sa sjajnim naslovima generalno. Nadalje, Dragana Đorđević svakim prijevodom podiže letvice prevodilačkog umijeća. Prijevod romana odiše izuzetnom jezičkom preciznošću i stilskom elegancijom, demonstrirajući vrsno umijeće prevoditeljice u prenošenju pripovjednih nijansi originala. Tekst prijevoda teče glatko i prirodno, zrcali istančanost i skladno oblikovanu strukturu. Akribičnost prijevoda ogleda se u vjernom prenošenju kulturnih i emotivnih slojeva djela, pri čemu se dodatna pažnja posvećena suptilnim kontekstualnim i interkulturalnim pojedinostima. Đorđević je prijevod romana zaključila pogovorom znakovitog naslova *U ime života*, poentirajući kako “svojim umetničkim i ljudskim viđenjem strahota u kojima su Alžir i Bosna i Hercegovina, dva različita dela sveta, dočekali prag 21. veka, Said Hatibi od drva za ogrev iz naslova svog romana stvara trop opstanaka, koji ne simbolizuje samo borbu za goli život Sarajlija za vreme opsade grada koja je trajala skoro četiri godine, već i sve nezamislive strahote i posledice ratova na svim meridijanima”.

PODACI O AUTORIMA

Enisa Bajraktarević
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enisa.ivojevic@gmail.com

Berin Bajrić
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni
institut
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
berin.bajric@gmail.com

Amina Bašić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
aminabasic1951@gmail.com

Amina Bulić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
aminabulic.91@gmail.com

Srebren Dizdar
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
srebren.dizdar@ff.unsa.ba

Selma Grahić-Bilić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
selmagbolic@gmail.com

Saira Hadžalić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sairahadzalic@hotmail.com

Amra Halilović
Ljubljana, Slovenija
Amrahalilovic85@gmail.com

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
azra.e.hodzic@gmail.com

Azra Hodžić-Kadić
Sprachenzentrum der Universität
Wien
Institut für Slawistik und
Kaukasusstudien, Friedrich-
-Schiller-Universität Jena
Wien, Austria
azra.hodzic-kadic@univie.com
azra.hodzic-kadic@uni-jena.de

Alen Kalajdžija
Univerzitet u Sarajevu – Institut za
jezik
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
alkalaj77@yahoo.com

Velida Mataradžija
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
velida.mataradzija@ff.unsa.ba

Nejra Memedi
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nera.memedi@gmail.com

Mirela Omerović
Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mirelamuftic@yahoo.com

Mirza Sarajkić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski
fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
msarajkic@gmail.com

Nudžejma Spahić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nudzejmaspahic1@gmail.com
Aldina Šaljić
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
saljicaldina00@gmail.com

Sinanudin Tatarević
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sinan.tatarevic@gmail.com

Lejla Žujo-Marić
Univerzitet u Mostaru
Mostar, Bosna i Hercegovina
Lejla.Zujo@unmo.ba

UPUTE AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);

1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskoj jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskoj.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti uvršteni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972: 246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987: 18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izrazi iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i pratiti prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta

praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotrebom malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cjelovit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecednim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zarez brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zarez skraćena ur., naslov knjige, nakon zarez broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur., *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

GUIDELINES FOR AUTHORS

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the Summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or German, the Summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, title in bold italics (Times New Roman)

1.1.1. Numbers in roman, title in italics (Times New Roman)

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972: 246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987: 18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be indented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lower-case letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with cross-references to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets followed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

HINWEISE FÜR AUTOREN

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts and Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorenname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Besprechungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, die Überschrift kursiv (Times New Roman).

Beim Zitieren im Text sind Autorenname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972: 246). Ist der Autorenname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987: 18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichnen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichnet (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktion:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor- und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor- und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Erscheinungsort;
- Buch- und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichnen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970). "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics*,. 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

UDK:
Sadžida Bjelak

Jezička redakcija:
Autori

Lektura sažetaka na engleskome:
Nejla Kalajdžisalihović

Dizajn korica:
Eldin Hujević

Priprema:
Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa:
Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž:
20 primjeraka

ISSN 1512-9357

9 771512 935005